

श्रीपरमात्मने नमः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानटिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

(स्वोपज्ञवृत्तियुता ।)

प्रकाशक —

जैनसाहित्यप्रसारककार्यालयस्य

सत्ताधिकारी—

बिहारीलाल कठनेरा जैन

हरिभाग, पोष्ट गिरगाव, बम्बई ।

मुद्रक — एस्. ग्ही पकलेकर

मुम्बईभवन प्रेस, गिरगाव-मुम्बई ।

द्वितीयावृत्ति १००० प्रति ।

ज्येष्ठ, वीर-निर्वाण स० २४५७ ।

मूल्यमेकीरूप्यक ।

मेरा निवेदन ।

जैन-सिद्धांत-प्रकाशिनी सस्या द्वारा प्रकाशित आशुतिपरसे हमने इसे प्रकाशित किया है ।

साहित्यरत्न पं० दरबारीलालजी न्यायतीर्थने इसके पहलेके ६४ पृष्ठोंके और न्यायवाचस्पति पं० हजारीलालजी वायतीर्थने अनेके ७५ पृष्ठोंके प्रूफोंका संशोधन किया है ।

पं० धीनिवासजी छात्री और पं० दरबारीलालजी न्यायतीर्थने अपने अभ्यास करते समयकी संशोधित सुव्रित प्रतियां हमें देनेकी कदरता दिखलाई थी । तथा एक हस्तलिखित प्रति बम्बईके श्रीचन्द्रप्रभ दि० जैन मंदिरसे प्राप्त हुई थी । इन तीनों प्रतियों परसे हमका संशोधन किया गया है ।

उपर्युक्त सहायक विद्वानों तथा संस्थाओंके हम हृदयसे आभारी हैं ।

ग्रोक प्यानसे देखने पर भी कुछ अशुद्धियां रह गई हैं । तथा प्रेसमें छपते समय भी कुछ अशुद्धियां हा गई हैं । उनका शुद्धिपत्र नीचे दिया जाता है । पाठक उसके अनुसार अशुद्धियोंको शुद्ध करके पुस्तकका पन्ना-पढ़ाना प्रारंभ करें ।

—प्रकाशक ।

शुद्धिपत्र ।

पृष्ठ सं०	पंक्ति सं०	अशुद्ध	शुद्ध
९	१४-१५	प्रसंगात्	प्रसंगात्
१७	२१	काम्यत्वा	कार्यत्वा
१९	१	बाधक	बाधक
२४	१८	कार्योत्पत्तौ	कार्योत्पत्ता
२६	०	बाडपेक्षमाणता	बाडपेक्षमाणता
३४	११	परीक्षाक्षम	परीक्षाक्षम
३५	१२	दपयन्नाइ	दुपयन्नाइ
४१	१७	नेष्टविरुद्ध	नेष्टविरुद्ध
४२	९	प्रयोजकत्व	प्रयोजकत्व
४२	२२-२३	व्यतिरेकानु	व्यतिरेकानु
४४	१५-१६	सद्भावध्यादि	सद्भावध्यादि
४९	५	नम्रेक	नामेक
४९	१२	त्वादिशिष्ट	त्वादिष्टि
४९	२१	त	न
५१	६	तत्त्वादि	तन्वादि
५४	२२	वृक्ष	वृक्ष
५६	१	भूतानां	भूतानां
६३	१	तावदसिद्ध-	तावदसिद्ध
६४	१-२	समवायिषु इति	समवायिषु समवाय इति
६४	१६	द्वित	द्वित
७१	७	सर्व	सर्व
७१	२१	सकृद्यामेतीति	सकृद्ध्यमेतीति
८८	६	प्रदान	प्रदान
९३	१६	तत्ता	ततो
९६	४	तत्त	तदि

पृष्ठ सं०	पक्ति सं०	अशुद्ध	शुद्ध
९८	५	पारतन्त्र्यस्वभावस्य	पारतन्त्र्यस्वातन्त्र्यस्य
११०	२	प्रेमयत्नाद्यमास्माहृद्	प्रेमयत्नाद्यमास्माहृद्
११३	१७	स प्रमातर्यात्मनि	प्रमानयात्मनि
११३	२२	करणज्ञान	करणज्ञान
११५	२	प्रत्यक्षत्वासिद्धे	प्रत्यक्षत्वासिद्धे
११५	७	धैर्यप्राण	धैर्यप्राण—
११७	७	विद्ययातरपरिच्छिते	विद्ययातरपरिच्छिते
११८	१९	यत्प्रकृत्यमाण	यत्प्रकृत्यमाण
१२२	५	तथाविधि	तथाविधि
१२३	८	निर्णयानुपपत्त	निर्णयानुपपत्ते
१२४	३	यथार्थ	यथार्थ
१२४	८	सर्वज्ञ	सर्वज्ञे
१२४	१९	प्रसंगान्	प्रसंगात्
१२५	१	प्रामाण्यान्त्र	प्रामाण्यानिष्ठे
१२५	१७	संसर्गात्	संसर्गात्
१२६	१	एवान्धया	एवान्धया
१२६	१६	प्रमाण	प्रमाण
१२६	१६	स्वेष्टबाधन	स्वेष्टबाधन

नमः सिद्धेभ्यः^१

आचार्यप्रवरश्रीविद्यानदिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थबोधदीधितिमालिने ।

नमः श्रीजिनचद्राय मोहध्वातप्रमेदिने ॥ १ ॥

कस्मात्पुनः परमेष्ठिनः स्तोत्रं शास्त्राण्यै शास्त्रकाराः प्राहुरित्यभिधीयते—

श्रेयोमार्गस्य ससिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः ।

इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुंगवाः ॥ २ ॥

श्रेयो निश्रेयस परमपरं च । तत्र परं सकलकर्मविप्रमोक्षलक्षणं
बधहेत्वभावनिर्निराम्या कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष इति वचनात् । ततोऽ-
परमार्हत्युत्तमं चातिर्गम्ययादननचतुष्टयम्ब्रह्मरूपलक्षणस्यापरानि श्रेयस-
त्वात् । न चाऽत्र कस्यचिदात्मविशेषस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षोऽसिद्ध-
साधकप्रमाणसद्भावात् । तथाहि, कश्चिदात्मविशेषं कृत्स्नकर्मभिर्वि-
प्रमुच्यते कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्निरावत्त्वात् । यस्तु न कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमु-
च्यते स न कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्निरावान्, यथा ससारी, कृत्स्नबधहेत्व-
भावनिर्निरावाश्च कश्चिदात्मविशेषस्तस्मात्कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते । “ननु
बध एवात्मनोऽसिद्धस्तद्धेतुश्चेति कुतो बधहेत्वभाववत्त्वं, प्रतिषेधस्य

विधिपूर्वकत्वात् । नद्याभावे च कस्य निर्मरा, नद्यफलानुभवन हि निर्मरा,
 नद्याभावे तु कुतस्तत्फलानुभवनमतः कृत्स्नकर्मनिर्भावत्वमप्यसिद्धम् । न
 चासिद्धसाधनसाध्यसाधनायालमिति ।" कश्चिन्, सोऽप्यनालेखिततत्त्व
 प्रमाणतो नवम्यप्रसिद्धे । तथा हि, विवादायासितसमसारी नद्यवान्
 परतन्त्रत्वादायानस्तभागतहस्तिवत् । परतन्त्रोऽमौ हीनम्यानपरिमहवत्त्वात्
 कश्चोद्रेरपरतन्त्रवेद्यागृहपरिमहवच्चोत्रियप्राप्त्यवन् । हीनस्थानं हि
 शरीरं तत्परिमहवांश्च समसारी प्रसिद्ध एव । यथ पुनः शरीरं हीनम्यान-
 मात्मन इत्युच्यते । हीनस्थानं शरीरमात्मनो दुग्धहेतुत्वात् कस्य-
 चित्कारागृहकम् । ननु देवशरीरस्य दुग्धहेतुत्वाभावात् पक्षान्यापरो हेतु-
 रिति चेत् न, तस्यापि मरणे दुग्धहेतुत्वसिद्धे पक्षान्यापकत्वव्यव-
 स्थानात् । तदेव सक्षेपतो नवम्यप्रसिद्धौ तद्वेतुरपि सिद्धस्तस्याहेतुकत्वे
 नित्यत्वप्रसंगात् । सतो हेतुरहितस्य नित्यत्वव्यवस्थिते 'सद्व्यकरण-
 वन्नित्यमिति' परैरभिधानात् । तद्वेतुश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाय-
 योगविकल्पात्पञ्चविधस्यात् । नद्यो हि सक्षेपतो द्वेषा भाववद्यो द्रव्य-
 मन्वश्चेति । तत्र भाववद्यो क्रोधाद्यात्मकस्तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनं, तद्भावे
 भावादभावे चाभावात् । कश्चिदक्रोधादिविषये हि क्रोधादिविषयत्वश्रद्धान
 मिथ्यादर्शनं तस्य विपरीताभिनिवेशाक्षयस्य सकलास्तिक्यप्रसिद्धत्वात्
 तस्य च सद्भावे बहिरगस्य सत्यतरगे द्रव्यक्रोधादिवद्यो भाववद्यस्य सद्भावे
 तदभावे चासद्भावे सिद्ध एवेति मिथ्यादर्शनहेतुको भाववद्यः । तद्वद्विर-
 तिहेतुकश्च समुत्पन्नसम्पर्कदर्शनमपि कस्यचिदप्रकृत्यो भाववद्यः सत्याम-
 विरतो प्रतीयते एव । ततोऽप्यप्रकृत्यो भाववद्यः प्रमादहेतुकः स्यादवि-
 रत्यभावेऽपि कस्यचिद्विरतस्य सति प्रमादे तदुपलब्धे । ततोऽप्यप्रकृत्य
 नद्याहेतुकः सम्यग्दृष्टेर्विरतस्याऽप्रमत्तस्याऽपि नद्यासद्भावे भावात् ।

ततोऽप्यप्रवृत्तवपुरज्ञानऋणो भावबधो योगहेतुक क्षीणकषायस्यापि योगसद्भावे तत्सद्भावात् । केवलिनस्तु योगसद्भावेऽपि न भावबध, तस्य जीवन्मुक्तत्वान्मोक्षप्राप्तिदे । न चैवमेकैकहेतुक एव बध पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्योत्तरस्य बधहेतो सद्भावात् । कषायहेतुनो हि बधो योगहेतुनेऽपि प्रमादहेतुकश्च योगकषायहेतुनोऽपि । अवरितिहेतुकश्च योगकषायप्रमादहेतुक प्रतीयते । मिथ्यादर्शनहेतुकश्च योगकषाय-प्रमादाविरतिहेतुः सिद्ध इति मिथ्यादर्शनादिष्वविधप्रत्ययसामर्थ्या मिथ्याज्ञानस्य बधहेतो प्रसिद्धे षट्प्रत्ययोऽपि बधोऽभिधीयते । १ चाय भावबधो द्रव्यबधमतरेण भवति, मुक्तस्यापि सत्प्रमगादिति द्रव्यबध सिद्ध । सोऽपि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगहेतुक एव बधत्वा-द्भावबधवदिति मिथ्यादर्शनादिबधहेतु सिद्ध । तदभाव कुत सिद्धये-दिति चेत् तत्प्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनादिसात्मीयभावात् । सति हि सम्य-ग्दर्शने मिथ्यादर्शन निवर्तते तद्विरुद्धत्वात् । ययोष्णस्पर्शं सति शीत-स्पर्श इति प्रणीत । तथैवाऽविरतिर्विरत्या सत्यामपैति । प्रमादश्चाप्रमाद परिणतौ, कषायोऽकषायताया, योगश्चायोगतायामिति बधहेत्वभाव सिद्धोऽ-पूर्वकर्मणा आस्रवनिरोध सवर, इति वचनात् । ननु च स गुप्तिसमिति-घर्मानुप्रेक्षापरीपहनयचारित्र्येभ्यो भवतीति सूत्रकारमत न पुन सम्यग्दर्श-नादिभ्य इति न मतस्य । गुप्त्यादीना सम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनरहिता गुप्त्यादय सन्ति सम्यग्ज्ञानरहिता वा तेषामपि विरत्यादिरूपत्वात् । चारित्र्यभेदा ह्येते प्रमादरहिता कषायरहिताश्च योगतामपि लभते । ततो न कश्चिदोष । कथमात्मन पूर्वोपात्तकर्मणा निर्गता सिद्धयेदित्यभिधीयते । क्वचिदात्मनि कात्स्न्यं त पूर्वोपात्तानि कर्माणि निर्णीयते तेषा विपाकात्तत्वात् । यानि तु न निर्णीयते ता

न विपाकानानि यथा फलदीने, विपाकानानि च कर्माणि तस्मान्नि
 र्नीयेने । विपाकानानि नासिद्ध कर्मणा । तथा हि विपाकानानि कर्माणि
 फलमानन्त्याद्वैत्यादिभिः । तेषामप्यथा नित्यत्वानुपगात् । न च
 नित्यानि कर्माणि नियतत्वात्प्रसङ्गान् । यत्र चात्मविशेषे
 अनागतकर्मवधेत्वाभावात्पूर्वमानुषात्मिस्तत्र पूजाप्राप्तकर्मणा यथाशक्त-
 गुरुरावाच्य फलदानात्साम्येन निर्भरा प्रसिद्धेय । तत एव वधेत्वा
 भावनिर्भरावत्त्व साधन प्रसिद्ध एतत्कर्मविशेषोऽपि साधयत्येव । ततस्त-
 द्दृष्टेः पर नि श्रेयस व्यतिष्ठते । तथाऽऽर्हत्यङ्गणमपर सुनिश्चितामपर
 द्वायप्रमाणत्वात् सुगादिदिति मर्ज्ञत्वसिद्धौ निर्णेष्यते । श्रेयसो
 मार्ग श्रेयोमार्गा नि श्रेयसोपायो वक्ष्यमाणान्तरमागमार्थसिद्धिः संप्राप्ति-
 सम्यग्ज्ञातिर्वा, सा हि परमेष्ठिन प्रसादाद्भवति मुनिपुगवाना यस्मात्तस्मात्ते
 मुनिपुगवा सूत्रवारादय शास्त्रस्यादौ तस्य परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रमाहुरिति
 संवध । परमेष्ठी हि भगवान् परमोऽर्हन् तत्प्रमादात्परमागमार्थनिर्णयोऽ-
 परम्य परमेष्ठिनो गणचरदेकदे सपद्यते तस्माच्चापरपरमेष्ठिन परमागम
 शब्दसंदर्भो द्वादशांग, इति परापरपरमेष्ठिभ्यां परमागमार्थशब्दशरीर
 ससिद्धिस्तद्विनेयमुख्यानां, तेभ्यश्च स्वाशेष्याणामिति गुरूर्पूर्वमात्तुन
 वाराणां परमेष्ठिन प्रमादात्प्रधानभूतपरमार्थस्य श्रेयोमार्गस्य ससिद्धिर-
 भिधीयते । प्रसाद पुन परमेष्ठिनस्तद्विनेयानां प्रसादनोविषयत्वमेव,
 र्वात्तरागाणां तुष्टिलक्षणप्रसादासम्भवात्पोषासम्भवत् । तदाराधनमेतु
 प्रसन्नेन मनसोपास्यमानो भगवान् प्रसन्न इत्यभिधीयते रसायनम् ।
 यथैव हि प्रसन्नेन मनसा रसायनमासेव्य तत्फलमवाप्नुवन् सतो
 रसायनप्रसादादिदमस्मात्मारोग्यादिष्व समुत्पन्नमिति प्रतिपद्यते तथा
 प्रसन्नेन मनसा भगवन् परमेष्ठिनमुपास्य तदुपासनफलं श्रेयोमार्गावि-

मगलक्षण प्रतिपद्यमानास्तद्विनेयनना “मगवत्परमेष्ठिन प्रसादादस्माकं
श्रेयोमार्गाधिगम सम्पन्न” इति समनुमन्यते । तत परमेष्ठिन प्रसादा-
स्सूत्रमाराणा श्रेयोमार्गस्य ससिद्धेर्युक्तं शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्र । मग-
लार्थं तदित्येके । तेऽप्येव प्रष्टव्या । किं साक्षान्मगलार्थं परमेष्ठिगुण-
स्तोत्र परपरया वा । न साक्षसाक्षतदनन्तरमेव मगलप्रसगात् । कस्य-
चिदपि मगलानवाप्त्ययोगात् । परपरया चेन्, न किंचिदनिष्ट । परमेष्ठि
गुणस्तोत्रात्माविशुद्धिविशेष प्रादुर्भवन् धर्मविशेष स्तोतु साधयत्येव-
ऽधर्मप्रध्वम च । ततो मग सुख समुत्पद्यत इति तद्गुणस्तोत्र मगल,
मग लतीति मगलमिति व्युत्पत्ते । मल गात्र्यतीति मगलमिति वा,
मलम्याधर्मलक्षणस्य परपरया तेन प्रध्वसनात् । केवल सत्पानदानजिने-
र्धार्चनादिमप्येव मगलमिति न तदस्तोत्रमेव मगलमिति नियम
सिद्धयति । स्यान्मत मग श्रेयोमार्गसंप्राप्तिनानि प्रशमसुख तदात्य-
स्मात्परमेष्ठिगुणस्तोत्रात्तन्पराधक इति मगल परमेष्ठिगुणस्तोत्र । मल वा
श्रेयोमार्गसंसिद्धौ विघ्ननिमित्त पाप गालयतीति मगल तदिनि । तदेतद-
नुकूल न परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य परममगलत्वप्रतिज्ञानात् । तदुक्त—

‘ आदौ मध्येऽस्ताने च मगल मापितं बुधै ।

तज्जिनद्रगुणस्तोत्र तदविघ्नप्रसिद्धये ॥ ’

ननु चैव भगवद्गुणस्तोत्र स्वयं मगल न तु मगलार्थमिति न मतय,
स्वयं मगलस्यापि मगलार्थत्वोपपत्तेः । यदा हि मलगालनलक्षण मगल
तदा सुखादानलक्षणमगलाय तद्भवतीति सिद्धं मगलार्थं । यत्रापि सुखा-
दानलक्षण तन्मगल तत्र पापगात्रनलक्षणमगलाय प्रभवतीति कथं न
मगलार्थं । यदाप्येतदुभयलक्षण मगल तदा तु मगलतरापेक्षया मगलार्थं
तदुपपद्यत एव आनि श्रेयसंप्राप्ते परापरमगलसततिप्रसिद्धेरित्यलं विस्त-

रेण । शिष्टाचारपरिपालनार्थं नास्तिकतापरिहारार्थं निर्विघ्नत शास्त्रपरि-
समाप्त्यर्थं च परमेष्ठिगुणस्तोत्रमित्यये । तेऽपि तदेव तथेति नियम
यितुमसमर्था एव । तपश्चरणादेरपि तथात्वप्रसिद्धे । न हि तपश्चरणादि
शिष्टाचारपरिपालनार्थं न भवतीति शक्य वक्तु । यदि पुनरनियमेन
भगवद्गुणसस्तवन शिष्टाचारपरिपालनार्थमभिधीयते तदा तदेव शास्त्रादौ
शास्त्रकारैर्बर्णयामिति नियमो न सिद्धयति । न च कचित्तज्ज्ञ क्रियते,
इति वाच्य । तस्य शास्त्रे निबद्धस्यानिबद्धस्य वा वाचिःस्य मानसस्य,
या विस्तरत सन्निपतो वा शास्त्रकारेरवयव्य करणात् । तदकरणे तेषां
सत्कृतोपकारविस्मरणादसाधुत्वप्रसगात् । साधूना कृतम्योपकारस्थानिस्म-
रणप्रसिद्धे । ' न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरति ' इति वचनात् ।
यदि पुन स्वगुरो सम्मरणपूर्वकं शास्त्रकरणमोपकारस्तद्विनेयानामिति
भव, तदा सिद्ध परमेष्ठिगुणस्तोत्र, स्वगुरोरेव परमेष्ठित्वात् । तस्य गुरु-
त्वेन सम्मरणमैव तद्गुणस्तोत्रत्वसिद्धेरित्यलं विवादेन । किं पुनस्तत्पर-
मेष्ठिनो गुणस्तोत्र शास्त्रादौ सूत्रकारा प्राहुरिति निगद्यते

मोक्षमार्गस्य नेतार भेत्तार कर्मभूभृता ।

ज्ञातार विश्वतत्त्वानां वदे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

अत्र मोक्षमार्गादिपञ्चानामर्थं पुरस्ताद्विध्यते । वाक्यार्थस्तुच्यते ।
मोक्षमार्गस्य नेतार कर्मभूभृता भेत्तार विश्वतत्त्वानां ज्ञानारमह वदे तद्
गुणलब्धयर्थित्वात् । यो यद्गुणलब्धयर्थी स ॥ वन्मानो दृष्ट । यथा
शास्त्रविद्यादिगुणलब्धयर्थी शास्त्रविद्यादिविद तत्प्रणेतार च । तथा चाह
मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृदेतृत्वविघ्नतत्त्वज्ञातृत्वगुणलब्धयर्थी, तस्मान्नो-
क्षमार्गस्य नेतार कर्मभूभृता भेत्तार विश्वतत्त्वानां ज्ञातार वदे इति शास्त्र-
कार शारदाप्रारमे श्रोता तस्य व्याख्याता वा भगवन् परमेष्ठिन परमपर

च मोक्षमार्गप्रणेतृत्वादिभिर्गुणैः सत्तौति । तत्प्रमादाच्चेष्ट्योमार्गस्य साप्तिदे-
समर्पणात् । किमर्थं पुनरिदं भगवतोऽसाधारण विशेषण मोक्षमार्गप्रणेतृत्व-
वर्मभूद्वेतृत्व विश्वतत्त्वज्ञातृत्व चात्र प्रोक्तं भगवद्विरित्याह—

इत्यसाधारणं प्रोक्तं विशेषणमशेषतः ।

परसकल्पितासना व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

परवैशेषिकादिभिः सकल्पिता परसकल्पितास्ते च ते आसाश्च पर-
सकल्पितासा महेश्वरादयः तेषामशेषतो व्यवच्छेदप्रसिद्धयर्थं यथोक्तम-
साधारण विशेषणमाचार्यं प्रोक्तमिति वाक्यार्थः । न ह्रीदमीश्वरकपिल-
सुगनादिषु सम्भवति बाधकप्रमाणसद्भावात् । भगवत्यर्हत्येव तत्सद्भावं
साधनाच्चासाधारणविशेषणमिति वक्ष्याम । ननु चेश्वरादीनामप्याप्तत्वे
किं दूषणं येन तद्व्यवच्छेदार्थमसाधारण विशेषणं प्रोच्यते, किं वाच्यं
योगस्य व्यवच्छेदान्महात्मनि परमेष्ठिनि निश्चिते प्रतिष्ठित स्यादित्यारे-
कायामिदमाह—

अन्ययोगव्यवच्छेदान्निश्चिते हि महात्मनि ।

तस्योपदेशसामर्थ्यादनुष्ठानं प्रतिष्ठितं ॥ ४ ॥

भवेदिति क्रियाऽध्याहारः । ननु चान्येषामन्ययोगव्यवच्छेदमावेऽपि
भगवत् परमेष्ठिनस्तत्त्वोपदेशादनुष्ठानं प्रतिष्ठामियत्त्येव तेषामविरुद्धमापि
त्वादिति चेत् न । परस्परविरुद्धसमयप्रणयनात् तत्त्वनिश्चयायोगात् तद-
न्यतमस्याप्युपदेशप्रामाण्यानिश्चयादनुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्तेः । ननु मोक्षो-
पायानुष्ठानोपदेशमात्रे नेश्वरादयो विप्रपद्यन्ते ततोऽर्हदुपदेशादिवेश्वराद्युपदे-
शात्पि नानुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्ता यतस्तद्व्यवच्छेदेन परमेष्ठी निश्चीयत-
इति वक्षिन् । सोऽपि न विशेषज्ञः सम्यग्निष्ठोपदेशविशेषाभावप्रमगात् ।
स्यान्मतः “वैशेषिकैरमिमतस्याप्तस्य निश्चयेसोपायानुष्ठानोपदेशस्तावत्समी-

चीन एव बाधकप्रमाणाभावात् । श्रद्धाविशेषोपगृहीत हि सम्यग्ज्ञानं वैरा-
ग्यनिमित्तं परां वाछामापन्नमत्यनि श्रेयसहेतुरित्युपदेशः । तत्र श्रद्धावि-
शेषस्तावदुपादेयेपूपादेयतया हेयेषु हेयतयैव श्रद्धान् । सम्यग्ज्ञानं पुन-
र्यथावस्थितार्थाधिगमः, तद्धेतुकं च वैराग्यं रागद्वेषप्रसङ्ग एतदनुष्ठानं
च तद्भावनाभ्यासस्तस्यैतस्य नि श्रेयसोपायानुष्ठानस्योपदेशो न प्रत्यक्षेण
बाध्यते जीवमुक्ते, तत एव प्रत्यक्षतः कैश्चित् (केषांचित्) स्वयं सवे-
दनात् । परं सहर्षायासविमुक्तेरनुमीयमानत्वात् । जीवनेव हि विद्वान्
सहर्षायासाभ्यां विमुच्यत इत्युपदेशाच्च नानुमानागमाम्यां बाध्यते ।
जीवन्मुक्तिवन् परममुक्तेरप्यत एवानुष्ठानात् सभावनोपपत्तेः । नचान्य-
स्मरणं बाधकं तदुपदेशस्य तद्विपरित्यक्त्यवस्थापकत्वाभावादिति ॥ तदपि
न विचारस्तम् । श्रद्धादिविशेषविषयाणां पदार्थानां यथारूपितार्थत्वासम्भ-
वात् । द्रव्यादयो हि पदार्थास्तावदुपादेयाः सदात्मानं प्रागभावादय-
स्यासदात्मानस्ते च यथा वैशेषिकैर्दर्शयिष्यन्ते तथा न यथार्थतया व्यव-
तिष्ठते तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । द्रव्यं हि गुणादिभ्यो भिन्नमेव, गुण-
श्चेतरेभ्यो भिन्न एव, कर्म चैतरेभ्यो भिन्नं, सामान्यं चैकं, विशेष-
श्चैकं पदार्थं समवायवन् यद्यभ्युपगम्यते तदा द्रव्यादयः पदार्थाः
सिद्ध्येयुः । न च द्रव्यपदस्यैकोऽर्थः परैरिष्यते गुणपदस्य कर्मपदस्य
सामान्यपदस्य विशेषपदस्य च, यथा समवायपदस्यैव समवायोऽर्थः
इति कथं पदपदार्थयत्नस्थितिः । स्यान्मतः, “पृथि यसेनोवाज्वाशशाल-
दिगात्ममनासि नव द्रव्याणि द्रव्यपदस्यार्थः” इति कथमेको द्रव्यपदार्थः
“सामान्यसंज्ञाभिधानादिति” चेत् न सामान्यसंज्ञायां सामान्यविषयत्वात् ।
तदर्थस्य सामान्यपदार्थत्वे ततो विशेषेण प्रवृत्तिप्रमणात् । * द्रव्यपद-

धर्मैरम्यासिद्धेऽथ । पृथिव्यादिषु हि द्रव्यमिति सज्ञा द्रव्यत्वमामा-
न्यमवधनिमित्ता । सत्र द्रव्यत्वमेकं न द्रव्यं द्विविदेरस्मिन् । द्रव्य-
लक्षणमेवमिति चेत् तत्किमिदानीं द्रव्यत्वार्थाऽस्तु । न चैतद्युक्तं लक्ष्यस्य
द्रव्यस्याभावे तदलक्षणानुगतत्वे । पृथिव्यादीनि लक्ष्यणि त्रिधातद्गुण-
वत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणं यत् प्रतिज्ञायते, तन्नेत्रेण लक्ष्ये
लक्षणं यथमेवमेव प्रयुज्यते प्रतियोगिभेदात् । न हि यत्रैव पृथिव्यां
द्रव्यलक्षणं तद्वैरोधादिष्वस्मिन् तस्यामाधारणत्पत्तान् । यदि “पुन-
र्द्रव्यलक्षणं पृथिव्यादीनां गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकतया तावदसाधारणो
धर्मपृथिव्यादिषु नास्त्वपि सद्रसात्माधारणं कथमन्यथातिव्याप्त्य
व्याप्ती लक्षणस्य निराकियेते । सद्रसलक्ष्यस्तु हि व्यापकस्य लक्षणस्या
व्याप्तिरिहारान्नदलक्ष्यस्यैव व्यावृत्तम्यातिव्याप्तिरिहारः सद्रसैरलक्ष्यलक्ष-
णरीरभिधीयते नान्यथेति” मने, तदापि नैकं द्रव्यपदार्थं सिद्धयति ।
द्रव्यलक्षणादन्यस्य लक्ष्यस्य द्रव्यस्यैरम्यामभवत् । “नञापि पृथिव्यादीनि
द्रव्याण्येकलक्षणयोगादेरे द्रव्यपदार्थः” इति चेत्, तथोपचारमात्रप्रम-
णात् । पुरो यद्विरिति, यथा यद्विज्ञाहर्षादि पुरो यद्विरिति वक्ष्यते
न पुन सप यद्विरित्युपसार प्रसिद्ध एव तथा पृथिव्यादिरेकोऽपि
सपमेकलक्षणयोगदेक उपवर्त्यते न तु स्वयमेक इत्याद्यात् । न च
लक्षणस्यैव पृथिव्यादिषु पातुं त्रिधातद्गुणवत्समवायिकारणमिति
वदतमिति द्रव्यलक्षणस्य भावत्वं निश्चित्येन्द्राशङ्क्यद्रव्यात्मसु त्रिधा-
वत्त्वमाभवत् । गुणवत्समवायिकारणमित्येतात्माश्रयस्य ततोऽन्यस्य
द्रव्यलक्षणस्य मद्रावत्त्वमप्यलक्ष्यमप्यप्रसिद्धे । तथा च द्रव्यलक्षणस्य
योगात् द्रव्यपदार्थो म्यातो । यदि पुनर्द्रव्योपनि द्रव्यलक्षणयोगेन्द्र-
लक्षणविशेषदेव द्रव्यलक्षणमित्युच्यते तन्नास्ति किं नद्रव्यलक्षण

योर्द्रव्यलक्षणत्वमेकं न तावत्सामान्यं तस्य द्रव्यगुणकर्मश्रयत्वात् ।
 न चैते द्रव्यलक्षणे द्रव्ये, स्वेष्टविगतात् । नापि गुणौ, द्रव्या-
 श्रयी अगुणवान् सयोगविभागेष्वप्यकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणा-
 मायात् । प्रत्ययात्मकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति चेत् न । प्रत्ययात्मनोर्लक्ष-
 णयो पृथिव्यादिष्वसम्भवात् तयोस्तदसाधारणधर्मत्वासम्भवेदेनाभिधाना-
 त्मनोर्द्रव्यलक्षणयोर्गुणत्व प्रचारयात् । नापि ते कर्मणौ । परिस्पदात्मक-
 त्वासम्भवादेकद्रव्यमगुण सयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणस्या
 भावाच्च । तयोरेकद्रव्यत्वे नवविधत्वप्रसगाद्द्रव्यलक्षणम्य कुतो द्वित्वमेकरक-
 वा यवतिष्ठते । यतो द्रव्यलक्षणत्वमेकं तत्र प्रवर्तमानमेकत्वं व्यवस्थाप-
 येत्तयोपचरितोपचारप्रसगश्च द्रव्यलक्षणत्वेनैकेन योगाद्द्रव्यलक्षणयोरेक-
 स्वादेकं द्रव्यलक्षणं, तेन चोपचरितेन द्रव्यलक्षणेनैकेन योगात्पृथिव्यादी-
 न्येको द्रव्यपदार्थः, इति कुत पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः कश्चिदेव सिद्धयेत् ।
 यदप्यभ्यधायि वैशेषिके पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वेनैकेनाभिसम्भवादे-
 कत्वमिति द्रव्यं नामैव पदार्थ इति तदपि न युक्तं । परमार्थतो द्रव्य-
 पदार्थस्यैकस्यासिद्धे तस्योपचारदेव प्रसिद्धे । एतेन चतुर्विंशतिगुणानां
 गुणत्वेनैकेनाभिसम्भवादेको गुणपदार्थः, एवानां च कर्मणा कर्मत्वेनैकेना-
 भिसम्भवादेकं कर्मपदार्थ इत्येतत्प्रत्याख्यातं । तथा वास्तवगुणकर्मपदार्था-
 न्यत्रान्येते कश्चैव सामान्यपदार्थ एक सिद्धयेद्विशेषपदार्थो वा
 समवायपदार्थो वा (इव) । परापरसामान्ययो सामान्यतरणैरेनाभिसम्भवा-
 योगाद्विशेषाणां चेति समवाय एवैव पदार्थ स्यात् । यदि पुनर्यथेहेदमिति
 प्रत्ययाविशेषाद्विशेषप्रत्ययाभावात्क समवाय तथा द्रव्यमिति प्रत्यया-
 विशेषादेको द्रव्यपदार्थ स्यात् गुण इति प्रत्ययाविशेषाद् गुणपदार्थ कर्मेति
 प्रत्ययाविशेषात्कर्मपदार्थ सामान्यमिति प्रत्ययाविशेषात्सामान्यपदार्थ

विशेष इति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषपदार्थ इत्यभिधीयते, तथापि वैशेषिक-
 तत्रत्याघातो दुःशक्य परिहर्तुं स्याद्वादिमतस्यैव प्रसिद्धे । स्याद्वादिनां
 हि शुद्धसग्रहनयात्सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषविभागाभावादेक मन्मात्र तत्त्व
 शुद्ध द्रयमिति मन । तथैवाशुद्धसग्रहनयादेक द्रव्यमेवे गुणादिरिति,
 व्यवहारनयात्तु यत्सत्तद् द्रव्य पर्यायो वेति भेदः । यद्द्रव्य तज्जीविद्रव्य
 मजीवद्रव्य च, यश्च पर्याय सोऽपि परिस्पदात्मकोऽपरिस्पदात्मकश्चेति
 सोऽपि सामान्यात्मको विशेषात्मकश्चेति । स च द्रव्याद्विष्वग्भूतो विष्व-
 ग्भूतो वेति यथा प्रतीतिर्निश्चीयते सर्वथा बाधनाभावात् । वैशेषिकाणां तु
 तथाऽभ्युपगमो व्याहृत एव सत्रविरोधात् । न हि तत्तन्ने सम्मात्रमेव तत्त्व
 सकल्पपदार्थानां तत्रैवातर्भावादिति नयोऽस्ति । स्यान्मत “द्रव्यपदेन सकल-
 द्रव्यव्यक्तिभेदप्रमेदानां सग्रहादेको द्रव्यपदार्थः गुण इत्यादिपदेन चैनेन
 गुणादिभेदप्रमेदानां मग्रहादृणादिरप्येकैरुपदार्थो व्यवतिष्ठते ‘विस्तेरेणो-
 पदिष्टानामर्थानां तत्त्वसिद्धये । समामेनाभिधानं यत्सग्रहं तं विदुर्बुधा’
 इति । पदार्थधर्मसग्रहं प्रकथ्यत इत्यत्र पदार्थसग्रहस्य धर्मसग्रहस्य चैवं
 व्याख्यानादस्त्येव तथाऽभिप्रायो वैशेषिकाणामिति” तदप्यविचारितरम्य ।
 परमार्थतस्तथैकैकस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिघ्नानुपपत्तेः । तस्यैकपदविषयत्वे
 नैकत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसख्याव्यवस्थायां पारमार्थिकी पदार्थ
 सख्या समवतिष्ठतेऽतिप्रसगात् । न चैकपदवाच्यत्वेन तात्त्विकमेकत्व
 सिद्धयति व्यभिचारात्सेनावनादिपदेन हस्त्यादिघवादिपदार्थस्यानेकस्य
 वाच्यस्य प्रतीतिः । ननु “सेनापदवाच्य एक एवार्थः प्रत्यासत्तिविशेष
 सयुक्तमयोगारूपीयम्बलक्षणो हस्त्यादीनां प्रतीयते, वनशब्देन च घवा-
 दीनां तादृशप्रत्यासत्तिविशेष इत्येकपदवाच्यत्वं न तात्त्विकमिच्छता व्यभि-
 चरति । तथा चैवमुच्यते द्रव्यमित्येक पदार्थ एकपदवाच्यत्वात् यद्य-

देवपदवाच्यं तत्तदेवपदार्थो यथा सेनावनादिस्तथा च द्रव्यमेवपद-
वाच्यं तस्मादेकं पदार्थं । एतेन गुणादिरप्येकं पदार्थं प्रसिद्धो-
दाहरणसाधर्म्यात्माधिनो वेदितव्यं इति वक्ष्यते । सोऽपि न विपश्चित् ।
सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिसिद्धे । वनशब्दाच्च
यत्रलादिरप्यशब्दावनेकत्रार्थे । यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तय
समाधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थं प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेना-
वनादिशब्दात्प्रत्यासात्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयते येन स तस्यार्थ-
स्यात् । प्रत्यासात्तिविशिष्टा हस्त्यादयो यत्रादयो वा सेनावनादिशब्दा-
नामर्थे इति चेत्सिद्धस्तर्ह्येकपदवाच्योऽनेनैव । तेन च कथमेकपदवा-
च्यत्वं न यमिचरेत् । तथा गौरिति पदेनैकेन पदवादेर्दशप्रकारस्तैका-
दशप्रकारस्य वा वाच्यस्य दर्शनाच्च व्यभिचारी हेतुः । वक्ष्यमाणं न
गौरित्येवमेव पदं पदवादेरेवमर्थस्य वाच्यं तस्य प्रतियाच्यमेवादृत्य
एव हि गौरिति शब्दं पदोर्वाच्यत्वेऽप्यत्र दिगादेः अर्थभेदवच्छब्दभेदस्य
वस्थिते । अन्यथा सकलपदार्थस्यैवपदवाच्यत्वप्रसङ्गादिति । तस्याप्य-
निष्ठानुपगमः स्यात् । द्रव्यमिति पदस्याप्यनेनत्वप्रसङ्गात् । पृथिव्याद्यने-
कार्थनाचकत्वात् अन्यदेव हि पृथिव्या द्रव्यमिति पदं प्रवर्तते । अन्य-
देवास्तु तेनसिद्ध्यवावासाशो काले दिश्यात्मनि मनसि चेत्येवपदवाच्यत्वं
द्रव्यपदार्थस्यासिद्धं स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसंबध एको द्रव्यपद-
स्यार्थो नानेव पृथिव्यादि तस्य पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् । तत्
एवमेव द्रव्यपदं नानेवमिति चेत्, किमिति न द्रव्यत्वाभिसंबधो
द्रव्यपदार्थं स्यात् । न चासौ द्रव्यपदार्थस्य द्रव्यत्वोपलक्षितसमवाय-
पदार्थत्वात् । एतेन गुणत्वाभिसंबधो गुणपदस्यार्थं कर्मत्वाभिसंबध कर्म-
पदस्येत्येतत्प्रतीत्युक्तं गुणत्वाभिसंबधस्य गुणत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात्

कर्मत्वाभिसंबन्धस्य च कर्मत्वोपलक्षितसमवायपदार्थस्य कथनात् । न चैव
सामान्यादिपदार्थं सिद्धयति । सामान्यादिषु सामान्यातराभिसंबन्धस्यासम-
वादित्युक्तं प्राक् । एतेन पृथिवीत्वाद्यभिसंबन्धात्पृथिवीत्यादिशब्दार्थस्य
व्याख्यानं प्रत्याख्यातं । न हि पृथिवीत्वाभिसंबन्धं पृथिवीशब्दवाच्यं ।
पृथिवीत्वोपलक्षितस्य समवायस्य पृथिवीत्वभिसंबन्धस्य पृथिवीशब्देनावच-
नात् । द्रव्यविशेषस्य पृथिवीशब्देनाभिधानाददोष इति चेत् । क पुनरसौ
वृक्षक्षपादिपृथिवीभेदव्यतिरिक्तं पृथिवीद्रव्यविशेषं । पृथिवीति पदेन
सगृह्यमाण इति चेत् । कथं पुनः पृथिवीपटेनैरेनानेराधं सगृह्यते ?
द्रव्यादिपदेनेवेति दुरवबोधः । रुद्रायाः समग्रो नामः शब्दात्मकं प्रत्य-
यात्मरूपं स्यात्तमे वा । न तावच्छब्दात्मकं शब्देनानताना द्रव्यादिभेद-
प्रभेदानां वा समग्रहीतुमशक्यत्वात् । तत्र सकेतस्य कर्तुमशक्यत्वादस्म-
दादेस्तत्प्रत्यक्षत्वात्, क्रमेण युगपद्वा अननुमेयत्वाच्च । न चाप्रत्यक्षेऽन-
नुमेये वा सर्वथाप्यप्रतिपक्षेऽर्थं सकेतं शक्यक्रियोऽस्ति । सर्वज्ञस्तत्र
सकेतयितुं समर्थोऽपि नाऽसर्वज्ञानं सकेतं ग्राहयितुमशक्यमिति कुत
सकेतं । न चासकेतितेऽर्थं शब्दं प्रवर्तते यतः—सगृह्यतेऽनता
पदार्था येन शब्देन स शब्दात्मा समग्रं सिद्ध्यत्येव । मामू-
च्छब्दात्मकं समग्रं प्रत्ययात्मकं त्वस्तु । सगृह्यते अर्था येन प्रत्य-
येन स समग्रं इति व्याख्यानात्तेन तेषां समग्रहीतुं शक्यत्वात्ति चेत् ।
कुत पुनरसौ प्रत्ययः प्रत्यक्षाऽनुमानादागमाद्धाः ? न तावदस्मदादिप्रत्य-
क्षात् । तन्म्याननद्रव्यादिभेदप्रभेतागोचरत्वात् । नापि योगिप्रत्यक्षात् ।
योगिन एव तत्समग्रप्रसंगादस्मदादीनां तदयोगात् । न हि योगिप्रत्य-
क्षादस्मदादयः संप्रतियति योगित्वप्रमगान् । नाप्यनुमानादनतद्रव्यादिभेद-

तद्विगप्रतिपत्तावनवस्थानुपगात् प्रकृतानुमानोदयायोगात् । यदि पुनराग-
 मात्सप्रहात्मक प्रत्यय स्यात्तदा युक्त्यानुगृहीतात्तयाऽननुगृहीताद्वा । न
 तावदाद्य पञ्चस्तत्र युक्तेरेवासम्भवात् । नापि द्वितीयो युक्त्याऽननुगृहीत
 स्यागमस्य प्रामाण्यानिष्टेस्तादित्यौ वाऽनिप्रसगात् । न चाप्रमाणं प्रत्यय
 सप्रहस्तेन सगृहीतानाममगृहीतस्त्वनात् । यदि पुनरर्थात्मक मग्रहोऽ
 मिधीयते तदा सगृह्येन इति सग्रह सगृह्यमाण सङ्गोऽर्थ स्यात् ।
 स चासिद्ध एव तद्वच्चवस्थापकप्रमाणाभावादिति कथं तस्य व्याख्यान
 युज्यते यत पदार्थधर्मसग्रह प्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञा सार्थीयसीप्यने । सग्र
 हाभावे च वस्य महोत्पत्त्ये साध्यतेऽसिद्धस्य स्वयमन्यासाधनत्वोपपत्ते ।
 एतेन पदार्थधर्मसग्रह सम्यग्ज्ञानमिति व्याख्यानं प्रति-युत् । तदभावस्य
 समर्थनान्महतो निशेयसम्याभ्युदयस्य चोदयोऽस्मादिति महोदय इत्ये-
 तद्व्याख्यानं कथं यासुतमौमात्यान्विव्यावर्णनमिव प्रेम्भावतामुपहासाम्पदमा
 भासते । तदेव द्रव्यान्विषयार्थानां यथावस्थितार्थत्वाभावात् तद्विषय
 सम्यग्ज्ञानं नापि हेयोपादेयवस्था । येनोपादेयेषूपदेयत्वेन हेयेषु च
 हेयत्वेन श्रद्धान् श्रद्धाविशेषस्तत्पूर्वकं च वैराग्यं तदभ्यासमावनानुष्ठान
 निश्रेयसकारणं मिध्येत् । तन्निश्चयौ च त्रयमर्हदुपदेशादिवैधरोपदेशाद्
 प्यनुष्ठानं प्रतिष्ठितं स्यात् । ततस्तद्व्यवच्छेदादेव महात्मा निश्चेतव्यः ।
 कल्पितसुगतन्यवच्छेदादिवेति सूक्तमिदमन्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि निश्चिते
 तदुपदेशाममर्थादनुष्ठानं प्रतिष्ठितं स्यादिति । एतेन 'प्रणम्य हेतुमीश्वर
 मुनिं वणात्मन्वत' इति परापरगुरोर्नमस्कारकरणमप्यास्तमीश्वरवणादयोरास्त-
 त्वव्यवच्छेदात् । तयोर्यथाव्यवस्थितार्थज्ञानाभावात्तदुपदेशाप्रामाण्यादित्यल
 विस्तरेण । विधनत्त्वानां नातु कर्मभूम्ना भेत्तरेव मोक्षमार्गप्रणयनोपप-
 त्तेरास्तत्त्वनिश्चयात् ॥ ४ ॥

तत्रासिद्ध मुनीन्द्रस्य भेत्तृत्व कर्मभूमृता ।

ये वदन्ति विपर्यासात्तान्प्रत्येव प्रचक्ष्महे ॥ ५ ॥

तत्र तेषु मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूमृदेतृत्वविश्वतत्त्वज्ञानृत्वेण कर्मभूमृ-
ता भेत्तृत्वमसिद्ध । मुनीन्द्रस्य निपर्यासात्तदभेत्तृत्वान् कर्मभूमृदसम्भवात्स-
दाशिवस्य ये वदन्ति यौगाम्ताप्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रचक्ष्महे प्रवदाम
इत्यर्थ ॥ ५ ॥

प्रसिद्धः सर्वतत्त्वज्ञस्तेषां तावत्प्रमाणतः ।

सदाविध्यस्तनिःशेषबाधकात्स्वसुरादिवत् ॥ ६ ॥

यदि नाम विश्वतत्त्वज्ञ प्रमाणात्सर्वदा विश्वम्नबाधरादात्मसुखादिव-
त्प्रसिद्धो यौगाना तथापि निमित्त भवता सिद्ध भवेन्त्याह—

ज्ञाता यो विश्वतत्त्वज्ञानां स भेत्ता कर्मभूमृता ।

भवत्येषान्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञता कुतः ॥ ७ ॥

इति स्याद्वादिनामस्मात् कर्मभूमृदेतृत्व मुनीन्द्रम्येष्ट सिद्ध भवतीति
वाक्यार्थ । तथाहि—भगवान् परमात्मा कर्मभूमृता भेत्ता भवत्येव विश्वत-
त्त्वानां ज्ञातृत्वान् । यन्तु न कर्मभूमृतां भेत्ता स न विश्वतत्त्वानां ज्ञाता
यथा रथ्यापुरप । विश्वतत्त्वानां ज्ञाता च भगवान् निर्बाधबोधसिद्ध ।
तस्मान् कर्मभूमृता भेत्ता भवत्येवेति केवलव्यतिरेकी हेतु सा याऽव्य-
भिचारात् । न तावदयमसिद्ध प्रतिवादिनो वादिनो वा । ताम्यामुमाभ्यां
परमात्मन भवतत्त्वसाधनान् । नाप्यनैकतिक वात्सर्ग्यनो देशतो वा
विपक्षे वृत्त्यभावात् । तत्र एव न विरुद्ध । नन्वय काव्यत्ययादिष्ट-
दागमबाधितपक्षनिर्देशान्नर प्रयुक्तत्वात् । सदैव मुक्त सत्केधर पूर्वस्याः
कोटिर्मुक्तारमनामिवाभावादित्यागमान्महेधरस्य सर्वदा कर्मणामभावप्रसिद्धे-
भूतदेतृत्वम्य बाधप्रसिद्धे । सतां हि कर्मणां कश्चिदेता स्यात् पुन-

इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधक । ततो न कालात्ययापदिष्टो हेतुर-
 बाधितपक्षनिर्देशानतरं प्रयुक्तत्वात् । तत एव न सत्प्रतिपक्ष बाधकानु-
 मानामावाप्त्यनन्तरं कार्यत्वसाधनं तन्वादीनां बुद्धिमन्निमित्तत्व साधय-
 स्येय । यदप्युच्यते कैश्चिद् बुद्धिमन्निमित्तत्वमामान्ये साध्ये तन्वादीनां
 सिद्धमायनमनेस्तदुपभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धे । तेषां तददृष्टनिमित्त-
 त्वात्तददृष्टस्य चेतनारूपत्वात् चेतनायाश्च बुद्धित्वाद् बुद्धिमन्निमित्तत्व-
 सिद्धेरिति । तत्प्यसार । तन्वाद्युपभोक्तृप्राग्जिनाददृष्टस्य धर्मो धर्ममज्ञकम्य
 चेतनत्वासिद्धेरबुद्धित्वात् । अर्थग्रहणं हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थग्र-
 हणमवर्मा वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नादिवदिति नानेक्यबुद्धिमन्निमित्तत्व
 तन्वादीनां सिद्धयति यत सिद्धमायन बुद्धिमन्निमित्तत्वमामान्ये साध्येऽ-
 भिवार्यते ॥ ननु च वग्यादि सशरीरेणासर्वज्ञेन च बुद्धिमता कुर्विदादिना
 क्रियमाणं दृष्टमिति तन्वादिकार्यमपि सशरीरामर्षज्ञबुद्धिमन्निमित्तं सिद्धये-
 नीष्टविरुद्धसाधनं द्विरुद्ध साधनं । सर्वज्ञेनाशरीरेण क्रियमाणस्य कम्य
 चेद्वग्रादिकार्यस्यासिद्धेश्च साध्यविरुद्धमुगहरणमिति कश्चित् । सोऽपि न
 उक्तवादी तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । नया द्विरुद्धाभिरय पर्वतो धूमवत्त्वा-
 न्नानस्यदित्यत्रापि पर्वनादौ ।

देरपालाशायमिनामि-

इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधक । ततो न कालत्ययापदिष्टो हेतुर-
 बाधितपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तत एव न सत्प्रतिपक्ष बाधकानु-
 मानाभावादित्यनवद्य कार्यत्वसाधनं तन्वादीनां बुद्धिमन्निमित्तत्वसाध्य-
 म्येव । यदप्युच्यते वैश्विद् बुद्धिमन्निमित्तत्वमामान्ये साध्ये तन्वादीनां
 सिद्धसाधनमनेकतदुपभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धे । तेषां तददृष्टनिमित्त-
 त्वात्तददृष्टस्य चेतनारूपत्वात् चेतनायाश्च बुद्धित्वाद् बुद्धिमन्निमित्तत्व-
 सिद्धेरिति । तत्पथसारः । तत्राद्युपभोक्तृप्राणिनामदृष्टस्य धर्माधर्मसङ्गस्य
 चेतनत्वासिद्धेरबुद्धित्वात् । अर्थग्रहणं हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थग्र-
 हणमधर्मो वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नादिवति नानेकबुद्धिमन्निमित्तत्व-
 तन्वादीनां सिद्धयति यतः सिद्धसाधनं बुद्धिमन्निमित्तत्वमामान्ये साध्येऽ-
 भिवार्यते ॥ ननु च वज्रादि सशरीरेणामवज्ञेन च बुद्धिमतां पुर्विदादिनां
 क्रियमाणं दृष्टमिति तन्प्राप्तिकार्यमपि सशरीरासर्वज्ञबुद्धिमन्निमित्तं सिद्धये-
 दिनीष्टविरुद्धसाधनाद्विरुद्धसाधनं । सवज्ञेनशरीरेण क्रियमाणं कस्य
 चिद्वत्प्रादिकार्यस्यासिद्धेश्च साध्यविरुद्धमुदाहरणमिति कश्चिन् । सोऽपि न
 युक्तवादी तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि साग्निरथ पर्वतो घूमवत्त्वा-
 न्महानसमदित्यत्रापि पर्वतान् महानसपरिदृष्टस्यैव स्वादिरपालाशाद्यग्निनाग्नि-
 मानस्य सिद्धेर्विरुद्धसाधनाद्विरुद्धसाधनं स्यात् । तार्णाद्याग्निनाग्निमृच्चस्य
 पर्वतादौ साध्यस्य महानसादावभावात् साध्यविरुद्धमुदाहरणमप्यनुपपज्येत ।
 यदि पुनरग्निमृचसामान्यदेशाद्विशिष्टपर्वतादौ साध्यत इति
 नेष्टविरुद्धसाधनं, नापि साध्यविरुद्धमुदाहरणं महानसादावपि देशाद्वि-
 शिष्टस्याग्निमृचस्य सद्रावादिति मनस्तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसा-
 मान्यतन्वादिसर्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्टसाध्यत इति नेष्टविरुद्ध-
 साधनो हेतुः । नापि साध्यविरुद्धे दृष्टात स्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशि-

पक्षे वृत्त्यभावात् । न चेश्वरशरीरेण व्यभिचारस्तत्सिद्धेश्वरस्याशरीर-
त्वात् । नापीश्वरज्ञानेन । तस्य नित्यत्वात्कार्यत्वासिद्धे । न चेश्वरे
च्छया । तस्येच्छाशक्तेरपि नित्यत्वात् क्रियाशक्तिवत् । तत एव न
विरुद्ध साधन सर्वथा विपक्षे समवाभावात् । न चाय कालात्ययापदिष्टो हेतु
पक्षस्य प्रत्यसादिप्रमाणेनावधितत्वात् । न हि तन्वादेर्बुद्धिमन्निमित्तत्व
प्रत्यभेण बाध्यते सम्यातीन्द्रियतया तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानेन तस्य
तद्विपरीतसाधनस्यासमवात् । ननु तनुमुवनकरणादयो न बुद्धिमन्निमित्तका
दृष्टकर्तृकप्रसादादिविलक्षणत्वादाकाशादिवदित्यनुमान पक्षस्य बाधकमिति
चेत् न । असिद्धत्वात् । सन्निवेशादिविशिष्टत्वेन दृष्टकर्तृकप्रसादा
द्यविलक्षणत्वात्तन्वादीना । यदि पुनरगृहीतसमयस्य कृतबुद्धच्युत्पादकत्वा
भावात्तन्वादीना दृष्टकर्तृकविलक्षणत्वमिष्यते तदा कृत्रिमाणामपि मुक्ता
फलदीनामगृहीतसमयस्य कृतबुद्धच्युत्पादकत्वादनुद्धिमन्निमित्तस्त्वप्र-
संग । न च दृष्टकर्तृकत्वादृष्टकर्तृकत्वाभ्यां बुद्धिमन्निमित्तत्वेतरत्वसिद्धि
साधीयसी तदविनाभावामाभावात् । न ह्यदृष्टकर्तृकत्वमनुद्धिमन्निमित्तत्वेन
व्याप्त जीर्णप्रसादादेरदृष्टकर्तृकस्यापि बुद्धिमन्निमित्तत्वासिद्धेरिति न दृष्ट
कर्तृकविलक्षणत्वमनुद्धिमन्निमित्तत्व साधयेत् यतोऽनुमानावधित पक्ष स्यात्
कालात्ययापदिष्टं च साधनमभिधीयेत । नाप्यागमेन प्रकृत पक्षो बाध्यते
तत्साधकम्येवागमस्य प्रसिद्धे । तथा हि “ विश्वतश्चसुस्त विश्वतोमुँवो,
विश्वनो बाहुरत विश्वत पोत, सर्बाहुम्या धमति सर्पतत्रैर्यावाममी जन
यन् देव एक. ” श्रुते सद्भावात् । तथा व्यासवचनं च । “ अज्ञो जतु-
रनीशोऽयमात्मन सुस्तदु स्यो । ईश्वरमेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ”

१ अनुद्धिमन्निमित्तत्वादिकं विषय । २ अर्थज्ञानं विवादाप्यासित । ३ वचन ।
४ व्यापारः । ५ व्यापित्व । ६ पुण्यपात्राभ्यां । ७ परमाणुभिः ।

इति पक्षस्यानुयाहकमेव न तु बाधक । ततो न काळात्ययापदिष्टो हेतुर-
 बाधितपक्षनिर्देशानतर प्रयुक्तत्वात् । तत एव न सत्प्रतिपक्ष बाधकानु-
 मानाभावात्त्यनवयव कार्यत्वसाधन तन्वादीना बुद्धिमन्निमित्तत्व साध्य-
 स्तेव । यदप्युच्यते वैशिष्ट्यं बुद्धिमान्निमित्तत्वमामान्ये साध्ये तन्वादीना
 सिद्धसाधनमनेकतुल्यभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धे । तेषा तददृष्टनिमित्त-
 त्वात्तददृष्टम्य चेन्नारूपत्वात् चेन्नारथाश्च बुद्धित्वाद् बुद्धिमन्निमित्तत्व
 सिद्धेरिति । तदप्यसार । तत्राप्यभोक्तृप्राणिनामदृष्टम्य धर्मोऽर्मसनस्य
 चेत्तन्त्वामिद्वेदबुद्धित्वात् । अर्थग्रहणं हि बुद्धिश्चेन्न न च धर्मोऽप्यग्र-
 हणमधर्मो वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नात्त्विति नानेकबुद्धिमन्निमित्तत्व
 तन्वादीना सिद्धयानि यत सिद्धमात्रं बुद्धिमन्निमित्तत्वमामान्ये साध्येऽ-
 भिप्रायते ॥ ननु च कक्षादि सशरीरेणामर्षज्ञेन च बुद्धिमत्ता पुर्विशदिना
 क्रियमाणं दृष्टमिति तन्वात्कार्यमपि मशरीरामर्षज्ञबुद्धिमन्निमित्तं सिद्धये
 दिनीष्टविरुद्धसाधनाद्विरुद्ध साधन । सर्वज्ञेनाशरीरेण क्रियमाणस्य कस्य
 चिद्व्याधिकार्यस्यासिद्धेश्च सायविकल्पमुदाहरणमिति कश्चिन् । सोऽपि न
 युक्तवादी तथा सर्वानुमानोच्छेत्प्रसंगान् । तथा हि माग्निरयं पर्वतो धूमवत्त्वा-
 न्महानसर्वदित्यत्रापि पर्वतादौ महानमपरिदृष्टस्यैव स्वादिरपालाशाद्यग्निनाग्नि-
 मात्रस्य सिद्धेर्विरुद्धसाधनाद्विरुद्ध साधन स्यात् । तार्णाद्यग्निनाग्निमत्त्वस्य
 पर्वतादौ साध्यस्य महानमादावभावात् सायविकल्पमुदाहरणमप्यनुपज्येत ।
 यदि पुनराग्निमत्त्वमामान्य देशादिविशिष्ट पर्वतादौ साध्यत इति
 नेष्टविरुद्ध साधन, नापि सायविकल्पमुदाहरणं महानसादावपि देशादिवि-
 शिष्टस्याग्निमत्त्वस्य सद्भावादिति मतं तदा तत्रादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसा-
 मान्य तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्ट साध्यत इति नेष्टविरुद्ध-
 साधनो हेतु । नापि साध्यविकल्पो दृष्टात स्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशि-

यस्य बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वमामान्यस्य साध्यस्य तत्र सद्भावात् । सिद्धे च
 बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वसामान्ये त्रिमय बुद्धिमान् हेतु सशरीरोऽशरीरो वेति
 विप्रतिपत्तौ तस्याशरीरत्वं सायते सशरीरत्वे बाधकसद्भावात् । तच्छरीर
 हि न तावन्नित्यमनादि सावयवत्वादम्मादिशरीरवत् । नाप्यनित्यं सादि,
 तदुत्पत्ते पूर्वमीश्वरस्याशरीरत्वमिद्धे । शरीरातरेण सशरीरत्वेऽनवगम्याप्रस-
 गात् । तथा किमसौ सर्वज्ञोऽमर्षज्ञो वेति विवादे सर्वज्ञत्व साध्यते तस्या-
 सर्वज्ञत्वे समस्तकारणप्रयोक्तृत्वानुपपत्ते तत्त्वादिकारणत्वाभावप्रसगात् ।
 तन्वादिसमस्तकारणत्वा परिज्ञानाभावेऽपि प्रयोक्तृत्वे तन्वादिकार्यव्याघा-
 तप्रसगात् । कुर्विदादेर्व्यादिशरीरकस्यापरिज्ञाने तद्व्याघातयत् । न चेश्वर-
 कार्यस्य तनुकरणभुवनदे कदाचिद्व्याघातं सम्भवति महेश्वरसमीहित-
 कार्यस्य यथाकारकमपीत विचित्रस्यादृष्टादेरव्याघातदर्शनात् । यदप्यम्य-
 व्याधि तनुकरणभुवनानादिक नैस्वभावेश्वरकारणकृत विचित्रकार्यत्वात् ।
 यद्विचित्रं कार्यं तन्नैस्वभावकारणकृतं दृष्टं यथा घटपटमुकुटशङ्खादि,
 विचित्रकार्यं च प्रकृतं तस्मान्नैस्वभावेश्वरकारणकृतमिति तदप्यसम्यक्
 सिद्धसाध्यनापत्ते । न श्लोकस्वभावमीश्वराख्य तत्रादेर्निमित्तकारणमित्यते
 सम्यं ज्ञानशक्तिच्छाशक्तिप्रियाशक्तित्रयस्वभावत्वात् । तनुकरणभुवनाद्युप
 भोक्तृप्राणिगणादृष्टविशेषवैचित्र्यसहकारित्वाच्च विचित्रस्वभावोपपत्ते घट
 पटमुकुटादिकार्यस्यापि तन्निर्दर्शनस्य तदुत्पादनविज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिवि-
 चित्रतनुकरणसचिवेनैकेन पुरेण समुत्पादनसम्भवात्साध्यविकल्पात्तानुपगान्
 तदेव कार्यत्वं हेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमन्त्रिमित्तत्व साध्यत्येव सकलदो-
 षरहितत्वादिति वैशेषिक्यं समम्यमसत्तेऽपि न समंनसत्वाच्च । तनुकरण-
 भुवनादयो बुद्धिमन्त्रिमित्तता इति पक्षस्य व्यापकानुपलभेन बाधितत्वात्

कार्यत्वादिहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । तथा हि तन्वादयो न बुद्धि-
मन्निमित्तमात्मदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भात् । यत्र यन्वयव्यतिरेकानुपलम्भ-
स्तत्र न तन्निमित्तकत्व दृष्टं यथा घटघटीशराक्वेदचनादिषु कुर्वीतान्वय-
व्यतिरेकाऽननुविधायिषु न कुर्वीदानीमिति तत्त्वा बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकाऽनु-
पलम्भश्च तन्वादेषु, तस्मान्न बुद्धिमन्निमित्तकत्वमिति व्यापमानुपलम्भ
सत्कारणकत्वस्य तन्वयव्यतिरेकोपलम्भेन व्यासत्वात् कुलालकारणकस्य
घटादेः कुलालान्वयव्यतिरेकोपलम्भप्रमिद्वे सर्वत्र बाधनाभावात् । तस्य
तद्व्यापकत्वव्यवस्थानात् । न चायमसिद्धस्तन्वातीनामीश्वरव्यतिरेकानुपल-
भस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । स हि न तावत्कालव्यतिरेकं शाश्वतित्वादी-
श्वरस्य कदाचिदभावासंभवात् । नापि देशव्यतिरेकं तस्य विभुत्वेन क्वचि-
दभावानुपत्तेरीश्वराभावे कदाचित्क्वचित्तत्वादिशर्याभावातिशयात् । स्यात्मत-
महेश्वरसिद्धस्तानिमित्तत्वात्तन्वादिशर्यम्पायपदोष इति । तदप्यसत्यम् ।
तदिच्छाया नित्यानित्यविरुद्धमनतिवृत्ते । तस्या नित्यत्वे व्यतिरेका-
सिद्धिः । सर्वत्र सद्भावात्तन्वादिशर्योत्पत्तिप्रमगात् । नन्वात्रेच्छाया नित्य-
त्वेऽप्यसंभगतत्वात् व्यतिरेकं सिद्ध एव क्वचिन्महेश्वरमित्सृष्टापाये तन्वा-
दिकार्यं नुत्पत्तिसंभवादिति चेन्न । तद्देशे व्यतिरेकभावसिद्धेः । देशातरे
सर्वत्र तन्नुपपत्तेः कार्यभूदयप्रसगात् । अन्यथा तदनित्यत्वापत्तेः । अनि-
त्यैवेच्छास्त्विति चेत् सा तर्हि सिसृक्षा महेश्वरम्योत्पद्यमाना मिसृष्टांतर-
पूर्विका यदीष्यते तन्नाऽनस्याप्राप्त्या परापराभिमृशोत्पत्तावेव महेश्वरम्यो-
पक्षीणशक्तिकत्वात्प्रकृततन्वादिशर्यानुदय एव स्यात् । यदि पुनः प्रकृत-
तन्वादिकार्योत्पत्तौ महेश्वरस्य सिसृक्षोत्पद्यते सापि तत्पूर्वसिसृक्षात् इत्य-
नान्सिसृक्षामततिर्नानवस्यादोषमास्त्विति सर्वत्रशर्यकारणमतानस्यानादि-
त्वसिद्धेर्वीजाकुरादिवदित्यभिधीयते तदा युगपन्नानादृशेषु तन्वादिकार्यस्यो-

त्वादो नोपपद्येत यत्र यत्कार्योत्पत्तये महेश्वरसिसृक्षा तत्र तस्यैवकार्यस्योत्पत्तिरिति घटनात् । न च यावत्सु देशेषु यावति कार्याणि सम्पूर्णानि तावत्स्य-सिसृक्षास्तस्येश्वरस्य सङ्कटुपनायत इति वक्तुं शक्यं युगपदनेकेच्छाप्रादुर्भावो विरोधादम्भवादिवत् । यदि पुनरेकैव महेश्वरसिसृक्षा युगपन्नानादेशकार्यजननाय प्रमायत इतीष्यते तदा कमनोऽनेकतन्वादि कार्योत्पत्तिविरोधस्तच्छाया शब्दमावात् । अथ मतमेतन् यत्र यदा यथा यन् कार्यमुत्पत्तिमुत्तत्र तदा तथा तदुत्पत्त्येच्छा महेश्वरस्यैव तादृशी समुत्पत्तये ततो नानादेशेष्वेकदेशे च क्रमेण युगपच्च तादृशमन्यादृश ॥ तन्वादिकार्यप्रादुर्भवन्नविरुध्यत इति, तदप्यसंभान्य क्वचिदेतन्न प्रदेशे समुत्पत्तायाः सिसृक्षाया दक्विष्टदेशेषु विभिन्नेषु नानाविधेषु नानाकार्यजननत्वविरोधात् अन्यथा तदसंवेगतत्वेऽपि देशन्यतिरेकानुपपत्तेः । यदि हि यदेशा सिसृक्षा सदेशमेव कार्यजन्म नाऽन्यदेशमिति व्यवस्था स्यात्तदा देशन्यतिरेक सिद्धयेऽत्रायथेति सिसृक्षाया न न्यतिरेकोपलभो महेश्वरयत् । व्यतिरेकभावे च नान्वयनिश्चयः शक्यः कर्तुं, सर्वांश्चरे तन्वादिकार्याणां जन्मेत्यन्वयो हि पुरुषातरेष्वपि समानः । तेष्वपि सत्सु तन्वादिकार्योत्पत्तिसिद्धेः । न च तेषां सर्वकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं दिक्कालाकाशानामिव समतः । परेषां सिद्धांतविरोधान्महेश्वरनिमित्तकारणत्ववैयर्थ्याच्च । यदि पुनस्तेषु पुरुषातरेषु सत्स्वपि कदाचित्तन्वादि कार्यानुत्पत्तिदर्शनात् तन्निमित्तकारणत्वं तदन्वयाभावश्चेति मतं तदेष्वरे सत्यपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तेरीश्वरस्यापि तन्निमित्तकारणत्वमाभूत् । तदन्वयासिद्धिश्च तद्वदप्यता । एतेनेश्वरसिसृक्षाया नित्याया सत्यामपि तन्वादिकार्यजन्मदर्शनादन्वयाभावः साधितः कागदीनां च, तेषु सत्स्वपि सर्वकार्यानुत्पत्तेः । स्यात्ततः सामग्रीजनिका कार्यस्य, नैक कारणं ततस्तदन्वयव्य-

तिरेकावेव कार्यस्यान्वेषणीयौ नेकेश्वरान्वयव्यतिरेकौ, सामग्री च तन्वादि-
 कार्योत्पत्तौ तत्समवायिकारणमसमवायिकारण निमित्तकारण चेति । तेषु
 सत्सु कार्योत्पत्तिदर्शनादसत्सु चादर्शनादिति । सत्यमेतत्, केवलं यथा
 समवाय्यसमवायिकारणानामनित्याना धर्मादीना च निमित्तकारणानाम-
 न्वयव्यतिरेकौ प्रसिद्धौ कार्यजन्मनि तथा नेश्वरस्य नित्यसर्वगतस्य
 तदिच्छाया वा नित्येकस्वभावाया इति तदन्वयव्यतिरेकानुपलभ्य प्रसिद्ध-
 एव । न हि सामान्येरुद्देशस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धौ कार्यजन्मनि सर्व-
 सामान्यास्तदन्वयव्यतिरेकसिद्धिरिति शक्यं वक्तुं । प्रत्येक सामान्येरुद्दे-
 शाना कार्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रेक्षापूर्वकारिभिरन्वेषणात् ।
 पटाद्युत्पत्तौ कुर्विदादिमामान्येरुद्देशवत् । यथैव हि ततुतुरीयमशलाकादीनाम-
 न्वयव्यतिरेकान्या पटस्योत्पत्तिर्दृष्टा तथा कुर्विदान्वयव्यतिरेकान्यामपि ।
 तदुपभोक्तृजनादृष्टान्वयव्यतिरेकान्यामिवेति सुप्रतीतम् । ननु सर्वकार्योत्पत्तौ
 दिक्कालाकाशादिसामान्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवदीश्वरादिसामान्यन्वयव्य-
 तिरेकानुविधानस्य सिद्धेर्न व्यापनानुपपन्नं सिद्धं इति चेत् न, दिक्काल-
 काशादीनामपि नित्यसर्वगतनिरवयवत्वे कचिदन्वयव्यतिरेकानुविधानायो-
 गादुदाहरणवैपथ्यात् तेषामपि हि परिणामित्वे सप्रदेशत्वे च परमार्थत-
 स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तत्वसिद्धे ॥ नन्वेवमीश्वरस्यापि बुद्ध्यादिपरिणामै-
 स्वतोऽर्यांतरमूतैः परिणामित्वात् सङ्कृतसर्वमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबधनप्र-
 देशसिद्धेश्च तन्वादिकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं युक्तं तदन्वयव्यतिरेका-
 नुविधानस्य तन्वादेरपपन्नत्वात् । स्वतोनर्यांतरमूतैरेव हि ज्ञानादिपरिणा-
 मैरीश्वरस्य परिणामित्वं नेप्यते स्वारभकावयवैश्च सावयवत्वं निराक्रियते ।
 न पुनरन्यथा, विरोधाभावात् न चैवमनिष्टप्रसंगं द्रव्यांतरपरिणामैरपि परि-
 णामित्वप्रसंगात् तेषां तत्रासम्भवात् । ये हि यत्र समवयति परिणा-

मास्तिरेव तस्य परिणामित्व । परमाणोश्च गारमख्ययशमानेऽपि संप्रदे-
 शत्वप्रसंगो नानिष्टापत्तये नैयायिकानां । परमाण्वतर्मयोगानिबधनम्यै-
 कस्य प्रदेशस्य परमाणोऽपीष्टत्वात् । न चोपचरितप्रदेशप्रतिज्ञा आत्मा-
 दिज्वेव विद्मद्यते गारमख्ययशमानां प्रदेशानां संप्रोपचरितत्वप्रति-
 ज्ञानात् । मूर्तिष्वद्रव्यमयोगानिबधनानां तु तेषां पारमार्थिकत्वात् अन्यथा
 सर्वमूर्तिष्वद्रव्यमयोगानां युगवद्भावेनामुपचरितत्वप्रमात् विमुद्रज्याणां
 सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । परमाणोश्च परमाण्वतर्मयोगस्य पारमा-
 र्थिकसिद्धेर्द्वर्च्यपुरादिकार्यद्रव्यमपारमार्थिकमासम्येन । कारणम्योपचरित-
 त्वे कार्यस्यानुपचरितत्वायोगादिति केचित्प्रचक्ष्यते । तेऽपि स्याद्वादिमत-
 मवमर्षविलप्रवेशन्यायेनानुसरतोऽपि नेधरस्य निमित्तकारणत्वं तन्वादि-
 कार्योत्पत्तौ समर्थयितुमीशते । तथाहि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य माघ-
 यितुमशक्यत्वादात्मानरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् । यथैव ह्यात्मांतराणि
 तन्वादिनार्योत्पत्तौ न निमित्तकारणानि तेषु सत्सु भावादन्यवसिद्धावपि
 तच्छून्ये च देशे क्वचिदपि तन्वादिनार्यानुत्पत्तेर्यतिरेकमिद्व्यपि च ।
 तथेधरे सत्येव तन्वादिकार्योत्पत्तेस्तच्छून्ये प्रदेशे क्वचिदपि तन्नुत्पत्ते-
 स्तच्छून्यस्य प्रदेशस्यैवाभावादन्यव्यतिरेकसिद्धावपीश्वरो निमित्तकारण-
 माम्बु सर्वथा विशेषाभावात् । स्यान्मत महेश्वरस्य बुद्धिमत्त्वात् समस्त-
 कारकपरिज्ञानयोगात्तत्प्रयोक्तृत्वत्क्षण निमित्तकारणत्वं तन्वादिनार्योत्पत्तौ
 व्यवतिष्ठते । न पुनरात्मांतराणामज्ञत्वात्क्षणनिमित्तकारणत्वावष्टना-
 दिति । तदपि न समीचीन सर्वज्ञस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धे योग्य-
 तरवत् । न हि योग्यतराणां सर्वज्ञत्वेऽपि समस्तकारकप्रयोक्तृत्वमिष्यते ।
 ननु तेषां समस्तपदार्थज्ञानस्यांत्यस्य योगाम्यासविशेषजन्मन सद्भावे
 सफलमिष्ट्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदु खपरिक्षयात्परमनि श्रेयससिद्धे सम-

स्तकारकप्रयोस्तृत्वासिद्धि । न पुनरीश्वरस्य तस्य सदा मुक्तत्वात् सदैवे
 श्वरत्वात् ससारिमुक्तविक्षणत्वाच्च । न हि ससारिवद्भो महेश्वर प्रति
 ज्ञायते नापि मुक्तवत् समस्तज्ञानैर्धर्यरहित इति तन्मयैव समस्तशरक-
 प्रयोक्तृत्ववक्ष्ये निमित्तकारणत्व कायादिकार्योत्पत्तौ सभायत इति
 केचित् । तेष्वपि न विचारचतुरचेतसः । कायादिधर्मस्य महेश्वरभावे
 कचिदभावासिद्धेर्न्यतिरेकामभवस्य प्रतिपातित्वात् । निश्चितान्वयस्या-
 प्यभावात् । ननु च यत्र यदा यथा महेश्वरसिद्धिः सम्भवति तत्र तदा
 तथा कायादिकार्यमुत्पद्यते । अन्यत्रान्यदाऽन्यथा तदभावात्तत्पद्यत इत्य-
 न्वयव्यतिरेकौ महेश्वरसिद्धिस्तथा कायादिकार्यमनुविद्यते कुम्भातिकर्षवत्
 कुलाद्रादिसिद्धिस्तथा । ततो नान्वयव्यतिरेकयोर्व्यापक्योरनुपलभोऽस्ति
 यतो व्यापकानुपलभ पक्षस्य बाधक स्यादिति चेत् । तस्या महेश्वरसिद्धि-
 स्ताया कयादिकार्योत्पत्तौ नित्यानित्यत्वविक्षेपद्वयेऽपि निमित्तकारणत्व
 निराकरणात् । तन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेर्व्यापकानुपलभ प्रसिद्ध
 एव पक्षस्य बाधक इत्यनुमानाधितपसत्त्वान् कालात्पयापदिष्टैतत्वाच्च
 न बुद्धिमज्जित्तत्त्वसाधन साधीय सिद्ध यतोऽनुपायसिद्ध सर्वज्ञोऽ-
 नादि कर्मभिरस्पृष्ट सर्वदा सिद्धश्चेति सूक्त " तस्यानुपायसिद्धस्य
 सर्वथाऽनुपपत्तित " इति । योप्याह मोक्षमार्गप्रणीतिरेनादिसिद्धसर्वज्ञ
 मतरेण नोपपद्यते सोपायसिद्धस्य सर्वज्ञस्यानवस्थानात् मोक्षमार्गप्रणीति
 रसमवात् अवस्थाने वा तस्य समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि साक्षात् तत्त्वज्ञान
 मोक्षस्य कारण तद्भावभावित्वाभावात्तत्त्वज्ञानात्पूर्वं मोक्षमार्गस्य प्रणयने
 तदुपदेशस्य प्रामाण्यायोगादतत्त्वज्ञवचनाद्रथ्यापुरुषवचनवत् । नापि प्रादु-
 र्भूतसाक्षात्तत्त्वज्ञानस्यापि परमवैराग्योत्पत्ते पूर्वमवस्थानमभवान्मोक्षमार्गप्र-
 णीतिर्युक्ता । साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानमैव परमवैराग्यस्वभावत्वात् । एतेन

सम्यग्दर्शनज्ञानशरित्रप्रसर्पयतुप्रप्तौ नि श्रेयसमिति वदतोऽपि न मोक्ष-
मार्गप्रणयनमिद्विरिति प्रतिपादित बोद्धव्यं वेदज्ञानोत्पत्तौ क्षाण्ड-
म्यग्दर्शनस्य क्षायिरुचरित्रस्य च परमप्रवचपरिग्रामस्य सद्भावतु
सम्यग्दर्शनादित्रयप्रसर्पयतुप्रप्तौ परममुक्तिप्रसगादवस्थानागोपान्मोक्ष-
मार्गोपदेशासम्भवात् तदाप्यवस्थाने सर्वज्ञस्य न तावन्मात्रहरणस्य मोक्षरथ-
स्यात् सद्भावभाक्तित्वाभावदेव ज्ञानमात्रवदिति सम्मतमप्यनूय विचार-
यसाह—

प्रणीतिर्भोक्षमार्गस्य न विनाज्जादिमिच्छत ।

सर्वज्ञादिति तत्सिद्धिर्न परीक्षासहा स हि ॥ ९ ॥

प्रणेता मोक्षमार्गस्य नाशरीरोऽन्यमुक्तवत् ।

सशरीरस्तु नाऽकर्मा समवत्यज्ञजतुवत् ॥ १० ॥

यस्मादनासिद्धात्सर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणीति सादिमर्ज्ञान्मोक्षमार्गप्रण-
यनासम्भवमयादभ्यनुज्ञायते । सोऽशरीरो वा स्यात्सशरीरो वा गत्यतरा-
भावात् । न तावदशरीरो मोक्षमार्गस्य प्रणेता संभवति तदयमुक्त्यद्वारु-
प्रवृत्तेरयोगात् । नापि सशरीरः सर्वज्ञत्वप्रसगादज्ञप्राणिवत् । ततो न
अनादिसिद्धस्य सर्वज्ञस्य मोक्षमार्गप्रणीति परीक्षां सहते यतोऽमौ व्यञ्ज-
स्थाप्यते । ननु चाशरीरत्वसशरीरत्वयोर्भोक्षमार्गप्रणीतिं प्रत्यनगत्वात्तत्त्व-
ज्ञानेच्छाप्रयत्ननिमित्तत्वात्तस्या कायादिस्त्रयोत्पादनकम् । तन्मात्रनिबध-
नत्वोपलब्धे कर्त्रोत्पादनस्य । तथा हि कुम्भकार कुम्भादिवर्त्य कुर्वन्
सशरीरत्वेन कुर्वीत सर्वस्य सशरीरस्य कुर्विदादेरपि कुम्भादिरणप्रसगात् ।
नाप्यशरीरत्वेन यश्चित्कुम्भादिवायु कुर्वते मुक्तस्य तत्करणप्रसगात् । किं
तर्हि ? कुम्भादिस्त्रयोत्पादनज्ञानेच्छाप्रयत्ने कुम्भकार कुम्भादिस्त्रयं कुर्वन्नुप-
० तदन्यतमापायेऽपि तदनुपपत्ते ज्ञानापाये यस्त्यचिदिच्छतोऽपि

कार्योत्पादनादर्शनात् । कार्योत्पादनेच्छापाये च ज्ञातवतोऽपि तदनुपलब्धेः ।
तत्र प्रयत्नापाये च कार्योत्पादनज्ञानेच्छावतोऽपि तदमभवात् । ज्ञानादि-
प्रयत्नसद्भावे च कार्योत्पत्तिदर्शनात् तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ननिवधनमेव कार्य-
करणमनुमतव्यम् । तदस्ति च महेश्वरे ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयम् । ततोऽमौ मोक्ष-
मार्गप्रणयनं कार्यादिनिर्यक्तकरोत्येव विरोधाभावादिति कश्चित् सोऽपि
न युक्तत्वादीं विचारासहत्वात् । सः कर्मभिरस्पृष्टस्य क्वचिदिच्छाप्रयत्न-
योरयोगात्तत्राह—

न चेच्छा शक्तिरीशस्य कर्माभावेऽपि युज्यते ।

तदिच्छा वाऽनभिन्त्यक्ता क्रियाहेतुः कुतोऽज्ञवत् ॥ ११ ॥

न हि कुम्भकारस्येच्छाप्रयत्नौ कुम्भाद्युत्पत्तौ निःकर्मणः प्रतीतौ समर्पण-
एव तस्य सत्प्रसिद्धे । यदि पुनः समारिणः कुम्भकारस्य कर्मनिमि-
त्तेच्छा सिद्धा सदायुक्तस्य तु कर्माभावेऽपीच्छाशक्तिः सम्भवति सोपायमु-
क्तस्येच्छापायात् न च तद्वद्वीश्वरस्य तदसम्भव इति मतम् । तदा सा
महेश्वरेच्छाशक्तिरभिव्यक्तानभिव्यक्ता वा । न तावदभिव्यक्ता तदभिव्य-
जकामावात् तज्ज्ञानमेव तदभिव्यजनकमिति चेत् न, तस्य शश्वत्सद्भावादी-
श्वरस्य सदैवेच्छाभिव्यक्तिप्रसगात् । न चैव तस्याः कादाचित्कत्वात् ।
अन्यथा वर्षशताते वर्षशताते महेश्वरेच्छोत्पद्यते इति सिद्धातविरोधात् ।
यदि पुनस्तन्वायुषमोक्षप्राणिगणादृष्टं तदभिव्यजनमिति मतिः तदा तद-
दृष्टमीश्वरेच्छानिमित्तकमन्यनिमित्तकं वा । प्रथमपक्षे परस्परश्रयदोष-
सत्यामीश्वरेच्छाभिव्यक्तौ प्राणिनामदृष्टं सति च तददृष्टे महेश्वरेच्छा-
भिव्यक्तिरिति । स्यान्मतं प्राणिनामदृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकं तदभिव्य-
क्तिश्च तत्पूर्वप्राण्यदृष्टनिमित्तात् तदपि तददृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकमित्य-
नादिरियं कार्यकारणभावेन प्राणिगणादृष्टेश्वरेच्छाभिव्यक्त्योः सतीति ।

ततो न परस्परश्रयदोषो बीजाकुरसततिवदिति । तदनुपपन्न । एकाने-
 कप्राण्यदृष्टनिमित्तत्वविरूपद्वयानतिरुमात् । सा हीश्वरेच्छामिव्याक्ति-
 र्यद्येकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तद्भोग्यकायादिकार्योत्पत्तावेव निमित्त स्यात्
 न सकृदप्राण्युपभोग्यकायादिकार्योत्पत्तौ, तथा च सकृदनेकप्राण्युपभोग्य-
 कायादिकार्योपलब्धिर्न स्यात् । यदि पुनरनेकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा
 सस्या नानास्वभावप्रसङ्गो नानाकायादिकार्यकरणत्वात् । न ह्येकप्राण्युपभोग्यका-
 यादिनिमित्तेनैकेन स्वभावेनेश्वरेच्छामिन्यक्ता नानाप्राण्युपभोग्यकायादिका-
 र्यकरणममर्या अतिप्रसङ्गात् । यदि पुनस्तादृश एवैकस्वभावो नानाप्रा-
 ण्यदृष्टनिमित्तो येन नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्याणां नानाप्रकाराणां
 भीश्वरेच्छा निमित्तकारण भवतीति मतं तदा न किञ्चिदनेकस्वभाव वस्तु
 सिद्धयेत् विचित्रकार्यकरणैकस्वभावादेव भावाद्विचित्रकार्योत्पत्तिघटनात् ।
 तथा च घटादिरपि रूपरसगन्धस्पर्शाद्यनेकस्वभावाभावेऽपि रूपादिज्ञानमनेक-
 कार्यं कुर्वीत, शक्यं हि वस्तु तादृगेकस्वभावो घटादेर्येन चक्षुराद्यनेक-
 सामग्रीसंनिधानादनेकरूपादिज्ञानजनननिमित्तं भवेदिति । कुत पदार्थना-
 नात्वव्यवस्था । प्रत्ययनानात्वस्यापि पदार्थैकत्वेऽपि भावाविरोधात् । न
 हि द्रव्यमेक पदार्थं नानागुणादिप्रत्ययविशेषजननैकत्वभावो विरह्यते ॥
 यदि पुन प्रत्ययविशेषान्कार्यभेदाद्द्रव्यगुणादिपदार्थनानात्व व्यव-
 स्थाप्यते तदा महेश्वरेच्छाया सकृदनेकप्राण्युपभोग्ययोग्यकायादिकार्य-
 नानात्वान्नानास्वभावत्व कथमिव न सिध्येत् ॥ यदि पुनरीश्वरेच्छाया
 नानासहकारिण एव नानास्वभावास्तद्व्यातिरेकेण भावस्य स्वभावायो-
 गादिति मतं तदा स्वभावतद्व्यतिरेकताम्युपगम स्यात् तस्मिंश्च
 स्वभावतद्भावविरोधं सह्यविध्यवदापनीययेत् प्रत्यासत्तिविशेषान्नैवमिति
 चेत् क पुनरसौ प्रत्यासत्तिविशेषः समवायिना सहकारिणा समवायो

अमवायिना कार्यैर्कार्यसमवाय कारणैर्कार्यसमवायो वा निमित्तकारणाना
तु कार्योत्पत्तावपेक्षा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी वाऽपेक्षामाणता
प्रत्यासत्तिरिति चेत् ईश्वरो दिक्कालाकाशादीनि च सर्वकार्याणामुत्पादकारण
स्वभावत्वं प्रतिपद्येरन् तस्य तेषां च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाद् ।
तथा सकृदप्राप्यदृष्टानां कार्यादिकार्यसमवाय्यसमवायिकारणा । च महे
श्वरस्वभावत्वं दुर्निवार कार्यादिनाप्योत्पत्तौ तत्सहकारित्वमिद्वेति सर्व-
मममममासज्येत नानास्वभावैकेश्वरतत्त्वसिद्धे तथा च परममहेश्वर इति
नाममानं भिद्येत परमब्रह्मण एवैकस्य नानास्वभावस्य त्ववस्थिते ।
स्यान्मतं कथमेव ब्रह्म नानास्वभावयोगि भावातराभावे भवेत् भावातरा
णामेव प्रत्यासत्तिविशिष्टानां स्वभावत्वानिति । तदप्येवम् । भावात
राणां स्वभावत्वे कस्यचिदेकेन स्वभावेन प्रत्यासत्तिविशेषे प्रविज्ञाय-
मानेन नानास्वविरोधात् । प्रत्यासत्तिविशेषैर्नानास्वभावैरेव स्वभावत्वा
द्यानात्वे तेऽपि प्रत्यासत्तिविशेषा स्वभावास्तद्वतोऽपि प्रत्यासत्ति-
शेषारथे स्वभावैर्भवेद्युरित्यनवस्थाप्रमगात् सुदृग्मि गन् स्वभाववत्
स्वभावानां स्वभावातरनिरपेक्षत्वे प्रथमेऽपि स्वभाव स्वभावानिरपेक्षा
प्रमज्येरन् तथा च सर्वे सर्वस्य स्वभावा इति स्वभावप्रसङ्गः त
परीनिर्हीर्षता न स्वभाववद्वतोर्भेदैस्ततोऽभ्युपगमः । तदप्येवैकाने च
स्वभावानां तद्वति सवात्मनानुप्रवेशात्तदेवैकं त्वं स्वभावेने निगद्यमान
न प्रमाणविरुद्ध स्यात् तदप्यनिच्छता स्वभावत्वे स्वचित्तात्म्यमे
पितव्यं । तथा चेश्वरेच्छाया नानास्वभाव कर्तृत्वात्म्यमनुभवतोऽ
नेत्यतात्मिकाभीश्वरेच्छा साधयेयुः । तत्ततोऽपि स्वभावेऽप्येव
प्रतिपत्तव्या, मा चैकेन प्राप्यदृष्टेनैकैकं तत्प्राप्यपयोग्ये
कार्यादिसम्यं कुर्यान् ततो न सकृदेकैकं तत्प्राप्यपयोग्ये

दृष्टानिमित्तेश्वरेच्छाप्रभिव्यक्तिं सिद्धयेत् । एतेन पदार्थोत्तरनिमित्ताऽपीदं
 च्छाप्रभिव्यक्तिरपाम्ता । स्यान्मतं महेश्वरेच्छाप्रभिव्यक्तैव कार्यजन्म
 निमित्तं, कर्मनिवधनाया एवेच्छाया कचिदभिव्यक्त्या निमित्तत्वदर्शना
 सादिच्छाया कर्मनिमित्तत्वाभावादिनि । तत्प्यसन्नद्ध । नम्याश्चिदिच्छाया
 सर्वथाऽनभिव्यक्त्या कचित्कार्ये क्रियाहेतुत्वमिद्वेदज्ञमतुवत् । कर्माभा
 वे चेच्छाया सर्वथाऽनुरपत्ते । तथा हि विवादाध्यासित पुरुषविशेषो
 नेच्छावान् नि कर्मात्मान् यो यो नि कर्मा स स नेच्छावान् यथा मुक्तात्मा
 नि कर्मा चाय तस्मान्नेच्छावानिति नेद्वरस्येच्छासमव तदभावे च न प्रयत्न
 स्यात् तस्येच्छापूर्वत्वात् तदभावे भावविरोधात् इति बुद्धीच्छाप्रयत्न
 मात्रापीद्वरो निमित्त कार्यादिनार्योत्पत्तौ कुभाद्युत्पत्तौ कुमकारवदिति न
 व्यतिष्ठते । स्यादात्त ते, विवादापन्न पुरुषविशेष प्रकृष्टज्ञानयोगी
 सदैवैश्वर्ययोगित्वान् यस्तु न प्रकृष्टज्ञानयोगी नासौ सैवैश्वर्ययोगी यथा
 ससारी मुक्तश्च, सदैवैश्वर्ययोगी च भगवान् तस्मात्प्रकृष्टज्ञानयोगी सिद्ध स च
 प्राणिना भोगभूतये कार्यादिकार्योत्पत्तौ सिद्धसावान् प्रकृष्टज्ञानयोगित्वात्
 यस्तु न तथा स न प्रकृष्टज्ञानयोगी यना ससारी मुक्तश्च, प्रकृष्टज्ञानयोगी
 चाय तस्मात्तथेति तस्येच्छावत्त्वसिद्धि । तथा च प्रयत्नवानसौ सिद्धसावत्त्वात्
 यो यत्र सिद्धसावान् स तत्र प्रयत्नवान् दृष्ट यथा घटोत्पत्तौ कुलाल ।
 सिद्धसावाश्च तनुकरणमुवनानै भगवान् तस्मात्प्रयत्नवानिति ज्ञानेच्छा
 प्रयत्नवत्त्वसिद्धे नि कर्मणोऽपि सदाशिनस्याशरीरस्यापि तन्वादिकार्यो
 त्तत्तौ निमित्तकारणत्वसिद्धेर्मोक्षमार्गप्रणीतावपि तत्कारणत्वसिद्धि बाध
 कामावदिति । तदेतदप्यसमजस । सर्वथा नि कर्मण कस्याचैश्वर्यवि
 रोधात् । तथा हि विवादाध्यासित पुरुषो नैश्वर्ययोगी नि कर्मकत्वात् यो
 यो नि कर्मा स स नैश्वर्ययोगी यथा मुक्तात्मा । नि कर्मा चाय तस्मात्तै-

श्रव्ययोगी । नन्वेनोपैत्रैवामृष्टत्वादनादियोगजघर्मेण योगादीश्वरस्य
 नि कर्मत्वमसिद्धमिति चेत्, न तर्हि सन्नामुक्तोऽसौ धर्माधर्मक्षयादेव मुक्ति-
 प्रसिद्धे । शश्वत्क्षेशरुमेविपाकाशयैरपरामृष्टत्वादनादियोगजघर्मसन्त्रवेऽपि
 जीवन्मुक्तेरविरोध एव वैराग्यैश्वर्यज्ञानसन्त्रवेऽपि तदविरोधशदिति चेत् तर्हि
 परमार्थतो मुक्तामुत्तम्वभावना महेश्वरस्याभ्युपगमा स्यात् तथा चानेनात
 सिद्धिर्दुर्निवारा । एतेनानादिबुद्धिमन्निमित्तत्वयोगादीश्वरस्य धर्मज्ञानवैरा
 ग्यैश्वर्ययोगात् शश्वत्क्षेशरुमेविपाकाशयैरपरामृष्टत्वाच्च सैव मुक्तत्व
 सदैवेश्वरत्व श्रुवाणो नैकानमभ्यनुजानातीति निवेदिन प्रतिपत्तव्य ।
 कथंचिन्मुक्तत्वस्य कथंचिदमुक्तत्वस्य च प्रसिद्धे । ततोऽनेकतात्मकत्व-
 प्रसङ्गपरिनिर्हीर्षुणा सर्वथा मुक्त एवेश्वर श्रुत्तव्य तथा च सर्वथा
 नि कर्मत्व तस्योरीकर्तव्यमिति नासिद्ध साधन । नाप्यनैकातिर विपक्षे
 वृत्त्यसिद्धे । कचिदेश्वर्ययोगिनि त्रिदशेश्वरेत्यात्मा सर्वथा नि कर्मत्वस्य
 वृत्त्यसिद्धे तत एव न विरुद्ध । नापि कालात्ययापदिष्ट पक्षस्य
 प्रमाणेनावधानात् । न हि प्रत्यक्षतोऽम्मदादिभिरेश्वर्ययोगी कश्चिन्नि रु-
 मोपलभ्यते यत प्रत्यक्षवाचित पक्ष म्यात् । नाप्यनुमानतस्तत्र सर्व
 स्यानुमानस्य व्यापकानुपठमेन बाधितपक्षस्य कालात्ययापदिष्टत्वसाध
 नात् । नाप्यागमतस्तस्योपलभ्यतस्तत्र तस्य युक्त्याननुगृहीतस्य प्रामाण्य
 विरोधात् । तदनुग्राहिकया युक्तेरसमवादेव युक्त्याननुगृहीतस्यापि न
 सत्रागमस्य संभावना यत प्रामाण्येनावधानात् पक्षो न सिद्धचेत्
 हेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्वपरिहारो न भवेत् । एतेन सत्प्रतिपक्षत्व
 साधनस्य निरस्त । प्रतिपक्षानुमानस्य निरवयवस्य समवाभावमाधनात् ।
 तदेवमस्मादनुमानादेश्वर्यविरहसाधने महेश्वरस्येच्छाप्रयत्नाविरहोपि साधित
 स्यात् धर्मविरहवत् । यथैव हि नि कर्मत्वमैश्वर्यविरह साधयति तथेच्छा-

प्रयत्नमपि तस्य तेन व्याप्तिरिति । कस्यचिदिच्छावत् प्रयत्नवत्प्र-
 परमैश्वर्ययोगिनोऽपीन्द्रादेर्नि कर्मत्वविरोधसिद्धे । ज्ञानशक्तिस्तु नि कर्मणोऽपि
 कस्यचिन्न विरुद्ध्यते चेतनात्मवादिमि कैश्चिद्वैशेषिकैः सिद्धांतमभ्युगच्छ-
 द्भिर्मुक्तात्मन्यपि चेतनाया प्रतिज्ञानात् । चेतना च ज्ञानशक्तिरेव न
 पुनस्तद्व्यतिरिक्तचिच्छातिरपरिणामिन्यप्रतिसत्त्वाऽदर्शितविषया शुद्धा
 चाऽनता च यथा कापिलैरुपवर्ण्यते तस्या प्रमाणविरोधात् तथा च
 महेश्वरस्य कर्मभिरसृष्टस्यापि ज्ञानशक्तिरशरीरस्यापि च मुक्तात्मन इव
 प्रसिद्धा तत्प्रसिद्धौ च ।

ज्ञानशक्त्यैव नि शेषकार्योत्पत्तौ प्रमु. किल ।
 सदैश्वर इति रयानेऽनुमानमनिर्दर्शन ॥ १२ ॥

न हि कश्चित्कस्यचित्कार्योत्पत्तौ ज्ञानशक्त्यैव प्रमु. रूपलब्धो यतो
 विवादाभ्यासित पुरुषो ज्ञानशक्त्यैव सर्वकार्याण्युत्पादयति प्रमुत्वादित्य-
 नुमानमनुदाहरण न भवेत् । ननु साधर्म्योदाहरणाभावेऽपि वैधर्म्योदाहरण
 समवाताऽनुदाहरणमिदमनुमान । तथा हि यस्तु ज्ञानशक्त्यैव न कार्य-
 मुत्पादयति स न प्रमु. यथा सप्तारी कर्मपरतन इति वैधर्म्येण निर्दर्शन
 समवत्येवेति न मतन्य । साधर्म्योदाहरणविरहेऽन्यनिर्णयाभावाद्व्यतिरे
 कनिर्णयस्य विरोधात् । तथा शक्रादेर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नविशेषै स्वकार्यं
 कुर्वत प्रमुत्वेन व्यभिचाराच्च न हीन्द्रो ज्ञानशक्त्यैव स्वकार्यं कुरुते तस्ये-
 च्छाप्रयत्नयोरपि भावात् न चास्य प्रमुत्वमसिद्ध प्रमुत्वसामान्यस्य सकल-
 रक्षियस्य स्वातन्त्र्यलक्षणस्यापि सद्भावात् ॥ प्रतिवादिप्रसिद्धमपि
 दर्शनमन्य निराकुर्वन्नाह—
 समीहामतरेणापि यथा वक्ति जिनेश्वर* ।

नथेश्वरोऽपि कार्याणि कुर्यादित्यप्यपेशल ॥ १३ ॥

सति धर्मविशेषे हि तीर्थकृत्वसमाह्वये ।

ब्रूयाज्जिनेश्वरो मार्गं न ज्ञानादेव केवलात् ॥ १४ ॥

सिद्धस्यापास्तानिशेषकर्मणो वागसभवात् ।

धिना तीर्थकरत्वेन नाम्ना नार्थोपदेशना ॥ १५ ॥

महेश्वर समीहामतरेणापि प्रयत्नं च ज्ञानशक्त्यैव मोक्षमार्गप्रणयन-
तन्वादिकार्यं च कुर्वीत महेश्वरत्वात् यथा प्रतिवादिप्रसिद्धो जिनेश्वर-
प्रवचनोपदेशमिति प्रतिवादिप्रसिद्धमपि निदर्शनमनुमानस्य नोपपद्यते
स्याद्वानिमि प्रतिज्ञायमानस्य जिनेश्वरस्य ज्ञानशक्त्यैव प्रवचनलक्षण-
कार्यकरणाभिद्धे । सत्येव तीर्थकरस्वनामपुण्यातिशये दर्शनविशुद्ध्यादिमा-
वनाविशेषनिबधने समुत्पन्नकेवलज्ञानस्योदयप्राप्ते प्रवचनाख्यतीर्थकरण-
प्रसिद्धे । प्रक्षीणाशेषकर्मण सिद्धस्य वाक्प्रवृत्तरसभवातीर्थकरत्वनाम-
पुण्यातिशयापाये केवलिनोऽपि वाक्प्रसिद्ध्यसमभवत् । इति धर्मविशेष-
विशिष्ट एवोक्तमसहजनशरीर केवली प्रवचनारयतीर्थस्य कर्ता प्रसिद्ध-
इति कथमसौ निदर्शन महेश्वरस्यापि ।

तथा धर्मविशेषोऽस्य योगश्च यदि शाश्वतः ।

तदेश्वरस्य देहोऽस्तु योग्यतरवदुत्तमः ॥ १६ ॥

यस्य हि धर्मविशेषो योगविशेषश्च महर्षियोगिन प्रसिद्ध तस्य
देहोऽप्युत्तम एकायोगिजनदेहाद्विशिष्ट प्रसिद्धस्तथा महेश्वरस्यापि देहे-
नोत्तमेन भवितव्य तमतरेण धर्मविशेषस्य योगविशेषस्य वाऽनुपपत्तिरै-
श्वर्यायोगाद्वैराग्यायोगवत् । कुतो जगन्निमित्तकारणस्य सिद्धचेदज्ञानतुक्-
न्मुक्तात्मवच्च । मतातरमाशक्य निराकुर्वन्नाह—

निग्रहानुग्रही देह स्व निर्मान्यान्यदेहिना ।

करोतीश्वर इत्येतन्न परीक्षाक्षमं वचः ॥ १७ ॥

कस्यचिदुष्टस्य निग्रह शिष्टस्य चानुग्रह करोतीश्वर प्रभुत्वात्
 लोकप्रसिद्धप्रभुवत् । न चैव नानेश्वरसिद्धिं नानाप्रभूणामेवमहाप्रभुतत्र
 स्वदर्शनात् । तथा हि विवादाध्यासिता नानाप्रभव एवमहाप्रभुतत्रा
 एव नानाप्रभुत्वात् ये ये नानाप्रभवस्ते ते अत्रैकमहाप्रभुतत्रा दृष्टा यथा
 सामतमाडलिकादय एकाचक्रवर्तिनः प्रभवन्तीति नानाचक्रवर्तीन्द्राण्य
 तस्मादेकमहाप्रभुतत्रा एव योऽसौ महाप्रभु ॥ महेश्वर इत्येतेऽश्वरसिद्धिः ।
 स च स्वदेहनिर्माणरोगेऽप्यदेहिना निग्रहानुग्रहकरत्वात् यो योऽप्यदे
 हिना निग्रहानुग्रहकर स स्वदेहनिर्माणरोगे दृष्टो यथा राजा । तथा
 चायमन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकर तस्मात्स्वदेहनिर्माणकर इति सिद्धः ।
 तथा सति स्व देह निर्माणान्यदेहिना निग्रहानुग्रहो करोतीश्वर इति केषा
 चित् वच तच्च न परीक्षाक्षम महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्ते
 तथा हि—

देहातराद्विना तावत्स्वदेह जनयेद्यदि ।

तदा प्रकृतकार्येऽपि देहाधानमनर्थक ॥ १८ ॥

देहातरात्स्वदेहस्य विधाने चानवस्थितिः ।

तथा च प्रकृतं कार्यं कुर्यादीशो न जातुचित् ॥ १९ ॥

यदि होश्वरो देहातराद्विनाऽपि स्वदेहर्मनुष्यानमात्रादुत्पादयेत्तदाऽप्य
 देहिनां निग्रहानुग्रहलक्षणं कार्यमपि प्रकृतं तथैव जनयेदिति तज्जनने
 देहाधानमनर्थकं स्यात् । यदि पुनर्देहातरादेव स्वदेहं विदधीत तदा
 तत्रापि देहातरमन्यस्मादेहादित्यनवस्थितिः स्यात्, तथा चापरापरदेहनिर्माण
 एवोपभूषणशक्तिकत्वात् न कदाचित्प्रकृतं कार्यं कुर्यादीश्वर यथैव हि
 प्रकृतकार्यजननायापूर्वं शरीरमीश्वरो निष्पादयति तथैव तच्छरीरानिष्पाद

न्यायापूर्वं शरीरातरं निष्प्राप्येति कथमनवस्था विनिवार्येत, न हि
 केषाचित्प्राणिना निग्रहानुग्रहकरणात्पूर्वं शरीरमीश्वरस्य प्रयुज्यते ततोऽपि
 पूर्वं शरीरातरप्रमगात् । अनदिशरीरसतविमिद्धेशरीरस्वप्तिरोधान् । न
 चेकेन निर्माणशरीरेण नानादिभ्येशर्तप्राणिविशेषनिग्रहानुग्रहविधानमी
 श्वरस्य घटते, यतो युगपत्तानानिर्माणशरीराणि तस्य न स्युः । तदभ्यु
 पगमे च तन्निर्माणाय नानाशरीरातराणि भोग्युरित्यनादिनानाशरीरसततय
 कथमीश्वरस्य न प्रसज्येत् । यदि पुनरेकेन शरीरेण नानास्वशरीराणि
 दुरीतं युगपत्त्वमेव वा तदैकैवेव देहेन नानान्निर्देशावर्तिप्राणिगणनिग्रहा
 नुग्रहावपि तथैव दुरीतं । तथा च कण्ठागमासुराद्यनुग्रहनिग्रहविधानाया
 ह्युक्तिरुदन्तुशरीरनानात्ववचनं न युक्तिष्यप्रम्प्यायि स्यात् । यदि
 पुनर्न देहातराद्विना स्वदेह जनयेत्, नापि देशतरात्, स्वयमीश्वरस्य
 सर्वथा देहाविधानादिति मठ तदपि दृश्यन्नाह—

स्वयं देहाविधाने तु तेनैव व्यभिचारिता ।

कार्यत्वादेः प्रयुक्तस्य हेतोरीश्वरसाधने ॥ २० ॥

यदि हीश्वरो न स्वयं स्वदेह विधत्ते तदाऽसौ तदेह किं नित्य
 स्थाननित्यो वा न तावन्नित्य सावयवत्वात् । यत्सावयव सदनित्य दृष्ट
 यथा घटादि । सावयवश्चेश्वरत्वेहस्तस्मात् नित्य इति बाधस्तद्भावात् । यन्नि
 पुनरनित्य तदा कार्योऽसौ कुत प्रादुमवेत् । महेश्वरधर्मविशेषादेवेति
 चेत् तर्हि सर्वप्राणिना शुभाशुभशरीराकार्यं तद्वर्माधर्मस्य एव प्रादु
 र्भवेदिति किं कृत्तमीश्वरेण निमित्तकारणतया परिकल्पितेन । तथा च
 विशदापत्तं तनुकरणभुक्तादिना बुद्धिमतिमित्तकार्यत्वात् स्वारभकावयव-
 सन्निवेशविशिष्टत्वाच्चेतनोपात्तानत्वादित्यादेर्हेतोरीश्वरसाधनाय प्रयुक्तस्ये-
 श्वरदेहेन व्यभिचारिता स्यात्, तस्यानीश्वरनिमित्तत्वेऽपि कार्यत्वादि

सिद्धेरिति ततो नेशमिद्धि सभाव्यते । साप्रत शरीरमतमाशस्य
दूषयाह—

यथाऽनीशः स्वदेहस्य कर्ता देहांतरान्मतः ।

पूर्वस्मादित्यनादित्वाज्ञानवस्था प्रसज्यते ॥ २१ ॥

तथेशस्यापि पूर्वस्माद्देहाद्देहांतरोद्भवात् ।

नानघम्येति यो ब्रूयात्तस्याऽनीशत्वमीशितु ॥ २२ ॥

अनीशः कर्मदेहेनाऽनादिसतानवर्तिना ।

यथैव हि सकर्मा नस्तद्वन्न कथमीश्वरः ॥ २३ ॥

न ह्यनीशः स्वशरीरस्य शरीरांतरेण विना कदा प्रैतिवादिन सिद्धो
यमुत्पाहरणीकृत्याशरीरस्यापीशस्य स्वशरीरनिर्माणाय सामर्थ्यं समर्थ्यते
अनवस्था चापाद्यमाना निषिध्यते पूर्वपूर्वशरीरापेक्षयापि तदुत्तरोत्तरशरीर
करणे । किं तर्हि कर्मणशरीरेण सशरीर एवानीशः शरीरांतरमुपभोग-
योम्य निष्पादयतीति परस्य सिद्धात् तथा यदीशः पूर्वकर्मदेहेन स्वदेह-
मुत्तर निष्पादयेत्तत्र सकर्मैव स्यात् न शब्दकर्मभिरसृष्टः सिद्धयेत्त
म्यानीशकनादिसतानवर्तिना कर्मशरीरेण मवधमिद्धे । सकलकर्मणोऽप्य-
पाये त्वशरीरकरणायोगान्मुच्यन् सर्वथा नि कर्मणो बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्ना
समवस्थापि साधनात् ।

ततो नेशस्य देहोऽस्ति प्रोक्तदोषानुषगतः ।

नापि धर्मविशेषोऽस्य देहामावे विरोधतः ॥ २४ ॥

येनेच्छामतरेणापि तस्य कार्ये प्रवर्तनः ।

जिनेद्रवद् घटेतेति नोदाहरणसंभवः ॥ २५ ॥

इत्युपसहारश्लोकौ । साप्रतमशरीरस्य सदाशिवस्य यैर्ज्ञानमभ्युपगत

त एव प्रष्टव्या त्रिमीशस्य ज्ञान नित्यमनित्य चेति पक्षद्वयेऽपि
दूषणमाह—

ज्ञानमीशस्य नित्य चेदशरीरस्य न क्रमः ।

कार्याणामक्रमान्द्वेतोः कार्यक्रमविरोधतः ॥ २६ ॥

ननु च ज्ञानस्य महेश्वरस्य नित्यत्वेऽपि नाक्रमत्व निरन्वयशक्ति-
वस्यैवाक्रमत्वात् कालांतरदेशांतरप्राप्तिविरोधात् कालापेक्षस्य देशापेक्षस्य
च क्रमस्यासम्भवात् । सत्तानम्याप्यवस्तुत्वात् परमार्थतः क्रमवत्त्वानुपपत्ते
कूटस्थनित्यवत् । न हि यथा साहचर्या कूटस्थ पुरुषमामनति तथा वयमी-
श्वरज्ञान मन्यामहे तस्य सातिशयनित्यत्वात्क्रमोपपत्ते, निरतिशय हि
पुरुषतत्त्व प्रतिसमय स्वरूपेणैवास्तीति शब्दज्ञानानुपातिना विरूपेण
वस्तुशून्येन पूर्वमासीदित्यासीदिति पश्चाद्भविष्यतीति क्रमवदिव लोकेत्येव
हारपदधीमानीयत इति न परमार्थेन क्रमवत्त्व तस्य साहचर्यैरभिधीयते न
च क्रमेणानेककार्यकारित्व तस्याऽऽवृत्त्यात्सोदासीनतयाऽवस्थितत्वात् ।
न च क्रमेणाक्रमेण चार्यक्रियापाये तस्मावस्तुत्वमिति केषांचिद् दूषणमव-
काश लभते । वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणाप्रतिष्ठानात् । अन्यथोदासी-
नस्य किंचिदकुर्वन्तो वस्तुत्वमावप्रसगात् । सत्ताया एव वस्तुलक्षणोप-
पत्तेरभावस्यापि वस्तुत्वतरस्वभावस्य पुरुषतत्त्वस्य इव स्वसत्तानतिक्रमा-
द्वस्तुत्वाविरोधात् सामान्यदेहपि स्वरूपसत्त्वस्य वस्तुलक्षणस्याभ्युपगमात् ।
न किंचिद्वस्तु सत्तालक्षण व्यभिचरतीति कापिलानां दर्शनम् । न पुनर्वै-
शेषिकाणां ईश्वरज्ञानस्योदासीनस्य वस्तुने तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसगात्
कार्यकारिणैव तेन भवितव्यं यच्च कार्यकारि तत्सातिशयमेव युक्तम् । न
चैव परिणामिनित्यता ज्ञानस्य साहचर्यपरिकल्पितप्रधानवत्प्रसज्यते, तद-

तिशयानां क्रमभूता ततो भिन्नत्वात्, तदभेदेऽतिशयानामिवेश्वरज्ञानस्यापि नाशोत्पादप्रसगात् । ईश्वरज्ञानवद्धा तदतिशयानामनुत्पादविनाशवर्त्मकत्व-
 प्रसगात् । तदेवमीश्वरज्ञानं क्रमेणानेकतिशयसंपाते क्रमवदेव ।
 क्रमवत्त्वेश्वरज्ञानात्कार्याणां क्रमो न विरह्यत एव, सर्वयाप्यक्रमादेव
 हेतोः कार्यक्रमविरोधासिद्धेः । एतेन सारयै परिकल्प्यमानस्य पुरुषस्य
 निरतिशयस्य सर्वदोदासीनस्य वैयर्थ्यमापादितमिति बोद्धव्यम् । वैशेषि-
 काणामात्मादिवस्तुनो नित्यस्याप्यर्थान्तरमूनैरतिशयैः सातिशयान्वोपगमा-
 त्सर्वदोदासीनस्य कस्याचिदप्रतिज्ञानादिति केचिदाचक्षते । तेऽप्येव
 प्रष्टव्या कथमीश्वरस्य ज्ञानस्य ततोऽर्थान्तरभूतानामतिशयानां क्रमवत्त्वे
 वास्तव क्रमवत्त्व सिद्धयेत्, तेषां तत्र समवायादिति चेत् समान
 पर्यनुयोगः कथमपान्तरभूतानामतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवायो न
 पुनरन्येति तत्रैवेहेदमिति प्रत्ययविशेषोत्पत्तेरिति चेत् ननु स
 एवेहेदमिति प्रत्ययविशेषः कुतोऽन्यत्रापि न स्यात् सर्वथा
 विशेषाभावात् । यथैव हि, इह महेश्वरज्ञानेऽतिशया इति ततोऽर्थान्तर-
 भाविनोऽपि प्रतीयते तथेह घटे तेऽतिशया प्रतीयन्ता । तत्रैव तेषां
 समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो न पुनरन्येति चेत् सोऽयमन्योन्यसमवाय
 सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषेऽतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवायः सिद्धयेत्
 तत्रैव तेषां समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो नियम्यत इति नैकस्यापि
 प्रसिद्धिः । भक्तु वा तेषां तत्र समवायः, स तु क्रमेण युगपद्धा, क्रमेण
 चेत् कथममीश्वरज्ञानं क्रमभावेनैकतिशयसमवायः क्रमेण प्रतिपद्यत
 इति दुरवबोधः, क्रमवर्तिभिरतिशयातरैरीश्वरज्ञानस्य क्रमवत्त्वसिद्धेर्दोषोऽ-
 यमिति चेत् ननु तान्यप्यन्यान्यतिशयातराणीश्वरज्ञानादर्थान्तरभूतानि कथं
 तस्य क्रमवत्तां साधयेयुरतिप्रसगात् । तेषां तत्र समवायादिति चेत् स

तर्हि तत्समवाय क्रमेण युगपदेत्यनिवृत्त पर्यनुयोगोऽनवस्था च । यदि पुनर्युगपदीश्वरज्ञानेऽतिशयानां समवायस्तदा तन्निवधनोऽपि तस्य क्रमो दूरोत्सारित एव तेषामवक्रमत्वात्ति सातिशयस्यापीश्वरज्ञानस्याक्रमत्व-
सिद्धि । तथा चावमादीश्वरज्ञानात्कार्याणां क्रमो न स्यादिति सूच-
यण । किं च तर्हीश्वरज्ञान प्रमाण स्यात्फल वा पक्षद्वयेऽपि
दोषमादर्शयन्नाह—

तद्वैधिरूप्य प्रमाणत्वे फलाभावः प्रसज्यते ।

ततः फलावबोधस्यानित्यस्येष्टी मतक्षति ॥ २७ ॥

फलत्वे तस्य नित्यत्व न स्यान्मानात्समुद्भवात् ।

ततोऽनुद्भवने तस्य फलत्व प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥

नेश्वरज्ञान नित्य प्रमाण सिद्धचेत् तस्य फलभावात् । फलज्ञान-
स्यानित्यस्य परिवर्त्यने च महेश्वरस्य नित्यानित्यज्ञानद्वयपरिक्लृप्तायां
सिद्धांतविरोधात् । फलत्वे वैश्वरज्ञानस्य नित्यत्व न स्यात् प्रमाणतन्तस्य
समुद्भवात् । ततोऽनुद्भवे तस्य फलत्वरिरोधात् नित्यमीश्वरज्ञानमप्यु-
पगमनीय तस्य निगदिननेषानुपगणे निरस्तत्वात् । किं तर्ह्यनित्यमेवैश्वर-
ज्ञानमित्यपरे । तन्मतमनूय निराकुर्वाह—

अनित्यत्वे तु तज्ज्ञानस्यानेन व्यभिचारिता ।

कार्यत्वादेर्महेशेनारुरणेऽस्य स्वबुद्धित ॥ २९ ॥

बुद्ध्यतरेण तदबुद्धेः करणे चानवस्थितिः ।

नानादिसततिर्युक्ता कर्मसतानतो विना ॥ ३० ॥

अनित्य हीश्वरज्ञानमीश्वरबुद्धिकार्यं यदि नेप्यते तदा तेनैव कार्य-
त्वादिहेतुस्तनुकरणभवनान्बुद्धिमत्करणत्वे साध्येऽनैसातिक स्यात् ।
यदि पुनर्बुद्ध्यतरेण स्वबुद्धिमीश्वर कुर्यात् तदा परापरबुद्धिप्रतीक्षाया-

श्रीविद्यानविस्वामिविरचिता-

मेवोपक्षीणत्वाद्दीश्वरस्य प्रकृतबुद्धे करण न स्यादनवम्भानात् । स्यात्
 प्रकृतबुद्धे करणे नाऽपूर्वबुद्धयतर प्रतीक्षते महेश । किं तर्हि पूर्वत्वं
 बुद्धिमात्रित्य प्रकृतां बुद्धिं कुन्ते तामपि तत्पूर्वा बुद्धिमित्यनादिबुद्धि
 सततिरीश्वरस्य ततो नानउस्थेति । तदप्यसत् । तथाबुद्धिसत्तानम्
 कर्मसतानाभायेऽसम्भवात् । कमजन्मा हि बुद्धि परापरतद्वेतोरदृष्टविशे-
 षस्य नमादुत्पद्यते नान्यथा । यदि पुनर्योगजधर्मसततेरनादेरीश्वरस्य
 सद्भावादयमनुपालम पूर्णमात् समाधिविशेषाद्धर्मम्यादृष्टविशेषम्योत्पादा
 सतो बुद्धिविशेषस्य प्रादुर्भावदृष्टसत्ताननिवचनाया एव बुद्धिसततेरमु-
 पगमानिति मत तदापि कथमीश्वरस्य सत्त्वता न सिद्धयेत् । तत्सिद्धौ च
 सशरीरताऽपि कथमस्य न स्यात् तस्या च सत्या न सदा मुक्तिस्तस्य
 सिद्धयेत् । सदेहमुक्ते सैदासिद्धौ सदेहेन च कार्यत्वात् साधनस्य
 तन्वादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कथमनैकातिर्यता परिहर्तुं शक्येति तस्य
 बुद्धिमत्कारणत्वासम्भवात् । समवे चानवस्थानुपगादिति प्रागेवोक्त । किं
 चेद विचार्यते किमीश्वरज्ञानमव्यापि किं वा व्यापीति प्रथमपक्षे
 दूषणमाह—

अव्यापि च यदि ज्ञानमीश्वरस्य तदा कथ ।
 सकृत्सर्वत्र कार्याणामुत्पत्तिर्घटते ततः ॥ ३१ ॥
 यद्येकत्र स्थित देशे ज्ञान सर्वत्र कार्यकृत् ।
 तदा सर्वत्र कार्याणां सकृत् किं न समुद्भव ॥ ३२ ॥
 कारणांतरवैकल्यात्तथाऽनुत्पत्तिरित्यापि ।
 कार्याणामीश्वरज्ञानाहेतुकत्व प्रसाधयेत् ॥ ३३ ॥

सर्वत्र सर्वदा तस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।

अन्वयस्यापि सदेहात्कार्यं तद्धेतुकं कथं ॥ ३४ ॥

तदीश्वरज्ञानं तावदन्यापीष्टं प्रादेशिकत्वात् सुखादिवत् । प्रादेशिक-
मीश्वरज्ञानं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् यदित्यं तदित्यं यथा सुखादि तथा
चेश्वरज्ञानं तस्मात्प्रादेशिकमिति नासिद्धं प्रादेशिकत्वं साधनं, न च
तत्साधनमयं हेतोः सामान्यगुणेन संयोगादिना व्यभिचारो, विशेषग्रह-
णात् । तथापि विशेषगुणेन रूपादिनाऽनैकान्तिक इति न मतव्यं विभुद्रव्य-
ग्रहणात् । तथापीष्टविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधनात् विरुद्धो हेतुः विभु-
द्रव्यविशेषगुणत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तत्वात्, यथाहंदि विभुद्रव्यविशेषगुणत्व
प्रादेशिकत्वमीश्वरज्ञानस्य साधयेत् तद्वदनित्यत्वमपि तदव्यभिचारात्, न
हि कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषगुणो नित्यो दृष्ट इत्यपि नाशकनीयं महेश्वर-
स्यास्मद्विशिष्टत्वात् तद्विज्ञानस्यास्माद्विलक्षणत्वात् । न ह्यस्मदादिविज्ञाने
यो धर्मो दृष्टः स महेश्वरविज्ञानेऽप्यापान्पितुं युक्तोऽतिप्रसंगात् । तस्या-
स्मदादिविज्ञानवत् समस्तार्थपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रसक्ते सर्वत्रास्मदादि-
बुद्ध्यादीनामेवानित्यत्वेन व्याप्तस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य प्रसिद्धे
विभुद्रव्यस्य वा महेश्वरस्यैवामिप्रेतत्वात्, तेन यदुक्तं भवति महेश्वर-
विशेषगुणत्वात् तदुक्तं भवति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति ततो नष्टेविरुद्ध-
साधनो हेतुर्यतो विरुद्धः स्यात् । न चैवमुदाहरणानुपपत्तिरीश्वरसुखादेरेवो-
दाहरणत्वात् तस्यापि प्रादेशिकत्वात् साध्यवैकल्याभावात् महेश्वरविशेष-
गुणत्वाच्च साधनवैकल्यासमवात् ततोऽस्माद्धेतोरीश्वरज्ञानस्य सिद्धं
प्रादेशिकत्वं । ततश्चान्यापि तदिष्टं यदि वैशेषिकैस्तदा कथं सकृत्सर्वत्र
तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिरीश्वरज्ञानाद् घटते तद्धि निमित्तकारणं सर्वकार्यो-
त्पत्तौ सर्वत्रासिद्धितमपि कथमप्यतदने कथमनेनैवापि तत्र भाष्ये

सर्वत्र कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वप्रसिद्धे । विपरीतश्चास्य निमित्तकारण-
त्वप्रसिद्धे विपरीतश्चस्य निमित्तकारणत्ववचनाददोष इति चेन्न । तस्य
यत्र प्रदेशेषु बुद्धिस्तत्रैव निमित्तकारणत्वोपपत्तेर्बुद्धिशून्येऽपि प्रदेशांतरे
तस्य निमित्तकारणत्वे, न तत्र कार्याणां बुद्धिमनिमित्तत्व सिद्धयेत् तथा
च न्यथं बुद्धिमनिमित्तत्वसाधनं सर्वत्र कार्याणां बुद्धिमदभावेऽपि भावा-
पत्ते । न चैव कार्यत्वादयो हेतवो गमरा स्युर्बुद्धिशून्येऽप्यप्रदेशवर्ति
भिरबुद्धिमनिमित्तै कार्यादिभिर्व्याभिचारान् । ततस्तेषां बुद्धिमनिमित्तत्वा
सिद्धे । स्यान्मत प्रदेशवर्तिनाऽपि ज्ञानेन महेश्वरस्य युगपत्समस्तकारक-
परिच्छेदसिद्धेः सर्वकार्योत्पत्तौ युगपत्समस्तकारकप्रयोक्तृत्वव्यवस्थिते
निमित्तत्वात्कार्याणां बुद्धिमनिमित्तत्वोपपत्ते नोच्छ्रयोऽप्यनुप्रसज्यते
इति । तदप्यसम्यक् । क्रमेणानेकतवादिस्वरूपमाने तस्य निमित्त
कारणत्वायोगात् । ज्ञान हीनस्य यद्येव प्रदेशे वर्तमान समस्तकारक-
शक्तिसाभ्यान्वरात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वसाधनान् सर्वत्र परपरया
कार्यकारीष्यते तदा युगपत्सर्वकार्याणां सर्वत्र किं न ममुद्भव प्रसज्यते, यतो
महेश्वरस्य प्राक् पश्चाच्च कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाभावे न सिद्धयेत् ।
समर्थेऽपि सति निमित्तकारणे कार्यानुत्पादविरोधात् । स्यान्मत न निमित्तका-
रणमात्रात्तन्वादिकार्याणामुत्पत्ति समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानराणामपि
सद्भावे कार्योत्पत्तिदर्शनात् न च सर्वकार्याणां युगपत्समवाय्यसमवायि
निमित्तकारणसद्भावं क्रमेणैव तत्प्रसिद्धे । तत कारणातराणां वैकल्यात्
तथा युगपत्सर्वत्र कार्याणामनुत्पत्तिरिति । तदपि कार्याणां नेश्वरज्ञानहेतु-
त्वं साधयेत् तदन्वय यतिरेकासिद्धे सत्यपीश्वरज्ञाने केषाचित्कार्याणां
कारणातराभावेऽनुत्पत्ते कारणातरसद्भावं एवोत्पत्ते कारणांतरान्वयव्यति-
रेकानुविधानस्यैव सिद्धे तत्स्वरूपत्वस्यैव व्यवस्थानात् । ननु च सत्येव

ज्ञानशक्ति महेश्वरे तन्वादिकार्याणामुत्पत्तेरन्वयोऽस्त्येव । व्यतिरेकोऽपि
विशिष्टावस्थापेभ्यः महेश्वरस्य विद्यत एव कार्योत्पादनसमर्थगणनात्-
रसन्निधानविशिष्टेश्वरेऽस्ति कार्यणामनुत्पत्ते व्यतिरेकानिश्चयात् । सर्व-
त्रावस्थापेक्षयैवावस्थावतोऽन्वय-यतिरेकप्रतीति । अन्यथा तत्प्रत्ययात् ।
न ह्यवस्थातरे सति कार्योत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यं सर्वत्रावस्थासु तस्मिन्सति
तदुत्पत्तिप्रसगात् । नाप्यवस्थावतोऽप्यपरे कार्येऽस्यासम्भवं सुशक्तीं वक्तुं
तस्य नित्यत्वान्भावानुपपत्ते । द्रव्यावस्थाविशेषाभावे तु तत्साध्यकार्य-
विशेषानुत्पत्ते मिद्धो व्यतिरेकोऽन्वयस्तु न चावस्थावतो द्रव्यम्यानाद्यन-
तर्प्योत्पत्तिविनाशशून्यस्यापन्हवो युक्तं तस्याबाधितान्वयज्ञानसिद्धत्वात्
तदपहने सौगतमतप्रवेशानुभवात् कुतः स्याद्वान्निमित्तमिदमिति वक्षिद्वै-
शेषिस्मनमनुमन्यमानं समभिधत्ते । सोऽप्येव प्रष्टव्यं किमवस्थावतोऽ-
वस्था पदार्थान्तरभूता किंवा नेति । प्रथमरूपनाया कथमवस्थापे-
क्षयाऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं तन्वादिकार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानं
युज्यते, धूमस्य पात्रकान्वयव्यतिरेकानुविधाने पर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-
नप्रसगात् । पदार्थान्तरत्वाविशेषात् यथैव हि पर्वतादेः पात्रकस्य पदार्थान्तरत्व
तथेश्वरात्कारणातरसन्निधानस्यावस्थाविशेषम्यापि सर्वथा विशेषाभावात् ।
यदि पुनरीश्वरस्यावस्थातो भेदेऽपि तेन सत्त्वमद्भावात्तदन्वय-यतिरेकानु-
विधानं कार्यणामीश्वरान्वय-यतिरेकानुविधानमेवेति मन्यते तत्र पर्वतादे-
पात्रकेन सत्त्वमद्भावात्तदन्वय-यतिरेकानुविधानमपि धूमस्य पर्वताद्यन्वयव्य-
तिरेकानुविधानमनुमन्यतां । पात्रकविशिष्टपर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुकरणं धूम-
म्यानुमन्यते एव तद्वदवस्थाविशिष्टेश्वरान्वयव्यतिरेकानुकरणं तन्वादिका-
र्याणां युक्तमनुमन्यमिति चेन्न पर्वतादिवदीश्वरस्य भेदप्रसगात् । यथैव हि
पात्रकविशिष्टपर्वतादेरयं पात्रकविशिष्टपर्वतादि सिद्धं तद्वत्कारणातर-

सन्निधानलक्षणावस्थाविशिष्टादीध्वरात्पूर्वं तद्विशिष्टेश्वरोऽन्य कथ - न
 प्रसिद्धचेत् । स्यान्मतं द्रव्याद्यनेकविशेषणविशिष्टस्यापि सत्तासामान्यस्य
 यथा न भेद समवायस्य वाऽनेकसमवायिविशेषणविशिष्टस्याप्येकत्वमेव
 तद्वदनेनावस्थाविशिष्टस्यापीध्वरस्य न भेद सिद्धचेत् तदेकत्वमैव
 प्रमाणतः सिद्धेरिति तदेतत्स्वगृहमान्य । सत्तासामान्यममवाययोरपि
 स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रसिद्धेर्व्यतिष्ठयितुमशक्ते । तस्यैवानेकस्वभावतयैव
 प्रमाणगोचरचारिवात् तस्मिन् नानामूर्त्तमद्रूपसयोगविशिष्टस्य व्योमात्मा
 दिविमुद्रव्यस्याभेद प्रत्याख्यात स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रत्ययादेकानेक-
 स्वभावत्वव्यवस्थानात् । योऽप्यवस्थावतोऽवस्था पदार्थांतरमुक्ता नानुमयते
 तस्यापि कथमवस्थाभेदादवस्थावतो भेदो न स्यादवस्थाना वा कथमभेदो
 न भवेत् तदार्थांतरस्वभावात् । स्यादाकूत अवस्थानामवस्थावत पदार्थां
 तरत्वाभावेऽपि न तदभेद तासां तद्वर्तत्वात् न च धर्मो धर्मिणोऽनर्था
 तरेमेव धर्मधर्मिव्यवहारभेदविरोधात् भेदे तु न धर्माणां भेदाद्धर्मिणो भेद
 प्रत्येतु शक्येत यतोऽवस्थाभेदादीध्वरस्य भेद सपाद्यत इति । तदपि
 स्वमनोरयमात्र धर्माणां सर्वथा धर्मिणो भेदे धर्मधर्मिभावविरोधात् सत्त्वा
 त्रव्यादिवत् । ननु धर्मधर्मिणो सर्वथाभेदेऽपि निर्वाचप्रत्ययविषयत्वात्
 न धर्मधर्मिभावविरोधः । सत्त्वाविध्यादीनां तु निर्वाचधर्मधर्मिसप्रत्ययविषय
 त्वाभावात् धर्मधर्मिभावव्यवस्था । न हि कथं भेदमेव धर्मधर्मित्ववस्था
 निषधनमभिदध्महे येन भेदे धर्मधर्मिभावो विरुध्यते सर्वथैवाभेद इव प्रत्यय-
 विशेषात्तद्वच्चवस्थामिधानात् । सर्वत्रावाधितप्रत्ययोपायत्वाद्द्वैशेषिकाणां ताद्वि
 रोधादेव विरोधसिद्धेरिति कश्चित् । सोऽपि स्वार्शानानुरागाधीकृत एव बाधक-
 मवलोकयन्नपि नावधारयति । धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषस्यैव धर्मधर्मिणोभेदे
 कस्तेऽनुपपत्ते सत्त्वाविध्यादिवत्प्रतिपादनात् । यदि पुन प्रत्यासत्तिविशेषादी-

श्रुतत्वस्यार्भेदेऽपि धर्मधर्मिमप्रत्ययविशेष स्यात् न तु सद्यर्विध्यादीनां
तदभावादिति मतं तदाऽसौ प्रत्यासत्तिर्धर्मधर्मिम्या भिन्ना कथं च धर्मधर्मिणो-
रिति व्यपदिश्यते न पुन सद्यर्विध्ययोरिति विशेषहेतुर्वक्तव्य । प्रत्यास-
त्त्यतरतद्वेतुरिति चेत् तदपि यदि प्रत्यासत्तिर्तद्वद्भयो भिन्नं न तत्र तद्व्यपदेश-
नियमनिरवचनं प्रत्यासत्त्यतरमभिज्ञानीयं तथा चानुस्यूतात्कुत प्रकृतं
प्रत्यासत्तिनियमव्यवस्था । प्रत्ययविशेषादेवेति चेत्, ननु स एव विचार्यो
वर्तते प्रत्ययविशेष किं प्रत्यासत्तेस्तत्तद्वद्भयो सर्वथा भेदे सतीश्वर-
तदवस्थयो प्रत्यासत्तिरिति प्रादुर्भवति किं वाऽन्योन्यभाव एव कथं चि-
त्तादात्म्ये वा । तत्र सर्वथा भेदाभेदयोर्बाधकसद्भावात् कथंचित्तादात्म्य-
मनुभवतोरेव तथा प्रत्ययेन भवितव्यं तत्र बाधकानुदयात् । ' ननु
नैकाननयो कथंचित्तादात्म्यमेव धर्मधर्मिणो प्रत्यासत्ति स्याद्वान्भिरभि-
धीयते तत्र यदि ताभ्यां भिन्नं यदा न तयोर्पर्यन्दिश्यते तदभिन्नं चेत्
किं केन व्यपदेश्य । यदि पुनस्ताभ्यां कथंचित्तादात्म्यस्यापि परं कथ-
ंचित्तादात्म्यमिष्यते तदा प्रकृतपर्यनुयोगम्यानिवृत्ते परापररूपचित्तादा-
त्म्यपरिरूपनायामनस्या स्यात् । मैव कथंचित्तादात्म्यपक्षस्य बाधित्वेति
कथमप्यपक्षक्षेपकं प्रेक्षाऽतामसूणमाच्छ्रियते । यदि पुन कथंचि-
त्तादात्म्यं धर्मधर्मिणोर्भिन्नमेवाभ्यनुज्ञायते ताभ्यामनवस्थापरिनिहीर्ययाऽने-
कानवादिना तदा धर्मधर्मिणोरेव भेदोऽनुज्ञायना सुदूरमपि गत्वा तस्या
श्रयणीयत्वात् । तदनाश्रयणे भेदव्यवहारविरोधादित्यपरं सोऽप्यनवबो-
धाकुट्टितात् ऋण एव । कथंचित्तादात्म्यं हि धर्मधर्मिणो सत्र स
चाविष्वग्भाव एव तयोर्जात्यतरत्वेन सप्रत्ययाद्यवस्थाप्यते । धर्मधर्मिणो-

रविष्कारमात्र इति व्यवहारस्तु न सन्नधातरनिवधनो यत कथञ्चित्तादात्म्या
 तर सन्नधातरमनवस्थाकारि परिकल्प्यते तत एव कथञ्चित्तादात्म्याद्धर्म
 धर्मिणो कथञ्चित्तादात्म्यमिति प्रत्ययविशेषस्य करणात् । कथञ्चित्तादा
 त्म्यस्य कथञ्चिद्भेदस्वीकारत्वात् कथञ्चिद्भेदाभेदौ हि कथञ्चित्तादात्म्य ।
 तत्र कथञ्चिद्भेदाश्रयणाद् धर्मधर्मिणो कथञ्चित्तादात्म्यमिति भेदविम
 त्तिसद्भावात् भेदव्यवहारमिद्वि । कथञ्चिद्भेदाश्रयणात्तु धर्मधर्मिणावेव
 कथञ्चित्तादात्म्यमित्यभेदव्यवहार प्रवर्तते धर्मधर्मिन्यतिरेकेण कथञ्चि
 द्भेदाभेदयोरप्यप्यत् कथञ्चिद्भेदो हि धर्म एव कथञ्चिद्भेदस्तु धर्म्येव
 कथञ्चिद्भेदाभेदौ तु धर्मधर्मिणावेव एव सिद्धौ तावेव च कथञ्चित्तादात्म्य
 वस्तुनोऽभिधीयते । तच्छब्देन वस्तुन परामर्शात् । तस्य वस्तुन
 आत्मानौ तत्तात्मानौ तयोर्भावस्तादात्म्य । भेदाभेदस्वभावत्व कथञ्चिदिति
 विशेषणेन सर्वथा भेदाभेदयो परस्परनिरपेक्षयो प्रतिक्षेपात्तत्पक्षे निक्षि
 तदोषपरिहार । परस्परसापेक्षयोश्च परियहान् जात्यतरवस्तुव्यवस्थापनात्
 सर्वथा शून्यत्वात्प्रतिक्षेपसिद्धिरिति कथञ्चिद्भेदाभेदात्मक कथञ्चिद्धर्म-
 धर्म्यात्मक कथञ्चिद्रूपपर्यायात्मकमिति प्रतिपाद्यते स्याद्वादन्यायनिष्ठै,
 तथैव तस्य प्रतिष्ठितत्वात् । सामान्यविशेषधर्मेचकज्ञानवच्च । तत्र
 विशेषधर्म्यविकरण्यादिदृषणमनेनैवापसारितामिति हि नञ्चितया । नन्वेव
 स्याद्वादिनामपि द्रव्यस्य नित्यत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधान कार्याणा न
 स्यादश्वसन्वयव्यतिरेकानुविधानवत् पर्यायाणो च क्षणिकत्वात्तदन्वय
 व्यतिरेकानुविधानमपि न घटते, नष्टे पूर्वपथाये स्वयमसत्येवोत्तरकार्य
 स्योत्पत्ते सति चानुत्पत्तेरन्येकक्षणश्रुतित्वप्रसंगात् सर्वपर्यायाणामिति तद्भा
 वभावित्वानुपपात्ते । यदि पुनर्द्रव्ये मत्येव कार्याणा प्रसूतेस्तदन्वयसिद्धि
 स्तन्निमित्तपर्यायाणामभावे चानुत्पत्तेर्व्यतिरेकसिद्धिरिति तदन्वयव्यति

रेकानुविधानमिव्यते तदेधरस्य तदिच्छाविज्ञानयोश्च नित्यत्वेऽपि तन्वा-
 दिकार्याणां तद्भावं एव भावात्तद्व्यवस्तत्सहकारिकारणावस्थापये च
 तेषामनुत्पत्तेर्व्यतिरेक इति तद्व्यवस्त्यतिरेकानुविधानमिव्यता विशेषाभावात्
 ततः सर्वकार्याणां बुद्धिमत्कारणत्वसिद्धिरिति परे प्रत्यवतिष्ठते तेषां
 न कार्यकारणभावविदः । स्याद्वादिना द्रव्यस्य पर्यायनिरपेक्षस्य पर्यायस्य
 वा द्रव्यनिरपेक्षस्य द्रव्यपर्याययोर्वा परस्परनिरपेक्षयोः कार्यकारित्वान-
 म्युपगमात् तथा प्रतीत्यभावात् । द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव जात्यंतरवस्तुन
 कार्यकारित्वेन सप्रत्ययात् कार्यकारणभावस्य तथैव प्रसिद्धे वस्तुनि
 द्रव्यरूपेणाव्यवस्त्यविषये सत्येव कार्यस्य प्रादुर्भावात्तन्निवृत्त्यपर्या-
 यविशेषाभावे च कार्यस्याप्रादुर्भावात्तद्व्यवस्त्यतिरेकानुकरणात्कार्यकार-
 णभावो व्यवतिष्ठते । न च द्रव्यरूपेणापि वस्तुनो नित्यत्वमवधार्यते तस्य
 पर्यायेभ्यो भगुरेभ्यः कचिदन्यतरभावात् कचिन्नित्यत्वसिद्धेरर्थे
 रस्य तु वैशेषिकैः सवथा नित्यत्वप्रतिज्ञानात्तद्व्यवस्त्यतिरेकानुकरणात्सम-
 वात्कार्याणामुत्पत्तेरयोगात् । पर्यायाणां च द्रव्यरूपेण नित्यत्वमिद्धे कच-
 चिन्नित्यत्वात्सर्वथाऽनित्यत्वानवधारणात् विशिष्टपर्यायसद्भावे कार्यस्यो
 दयात्तदभावे चानुदयात् कार्यस्य तद्व्यवस्त्यतिरेकानुकरणात्सिद्धे । निरन्व-
 यक्षणिरपर्यायाणामेव तदवधनात् तत्र कार्यकारणभावव्यवस्थिते ।
 पर्यायाभिन्नयप्राधान्यादविरोधात् द्रव्यार्थिजनयप्राधान्येन तदविरोधवत् ।
 प्रामाण्यपणया ॥ द्रव्यपर्यायात्मनि वस्तुनि भवति कार्यस्य प्रमवनादमति
 वाऽप्रमवनात्तद्व्यवस्त्यतिरेकानुविधानं सकलजनमाक्षिक कार्यकारणभाव
 व्यवस्थापयेत् सर्वैकतत्त्वल्पनाया तदभाव विभावयतीति कृत्नमतिप्रस-
 गिन्या कथया । महेश्वरज्ञानस्य नित्यम्यान्यापिनोऽपि सर्वत्र कार्यकरण
 समर्थस्य सर्वेषु देशेषु सर्वस्मिन्काले व्यतिरेकाप्रसिद्धेरव्यवस्थापि नियतस्य

निश्चेतुमशक्तेस्तन्वादि कार्यं तद्धेतुक कारणतरापेक्षयापि न सिध्यत्येवेति
स्थित । कस्यचिनेत्ययार्थश्रद्धानाम्युपगमेऽपि दूषणमतिदिशन्नाह,—
एतेनैवेश्वरज्ञान व्यापिनित्यमपाकृत ।
तस्येशवत्सदा कार्यक्रमहेतुत्वहानित ॥ ३५ ॥

एतेन व्यतिरेकमावाप्त्यसदहव्यवस्थापकवचनेन व्यापिनित्यमीश्वर-
ज्ञान तन्वादिकार्योत्पत्तिनिमित्तमपाकृत वेदितव्य तस्येश्वरवत्सर्वगतत्वेन
वचिदेशे नित्यत्वेन कदाचित्काले व्यतिरेकमावनिश्चयात् तदन्वयमात्रस्य
चात्मातरवनिश्चेतुमशक्ते तस्मिन्सति समर्थं युगपत्सर्वज्ञाणामुत्पत्तिप्र-
सगात् । सर्वज्ञ कार्यक्रमहेतुत्वहाने कालदेशकृतक्रमभावात् ' सर्वथा
न्यय नमाभावात् ' नमवत्त्वे नित्यत्वसर्वगतत्वविरोधात् भाव्यादिवत् ।
स्यान्मत प्रणिनियतेशकालमहकारिभरणक्रममापेक्ष्य कार्यक्रमहेतुत्व
महेश्वरस्य न तद्विज्ञानस्यापि न विरुध्यते इति । तदप्यशक्यप्रतिष्ठ
सहकारिकरणेषु क्रमवत्सु सासु तन्वादिकार्याणां प्रादुर्भवता तेष्वसत्सु
वानुन्वयमानाना तन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तद्धेतुकत्वस्यैव प्रसिद्धेर्म-
हेश्वरानाहेतुकत्व दुरपपादमापनोपधेन । यदि पुन सकलसहकारि
कारणानामनित्याना क्रमनन्मनामपि चेतनत्वाभावाच्चेतनेनानाधिष्ठिताना
क्रयानिष्पादनाय प्रवृत्तेरनुत्पत्तेस्तुरीततुल्यमशलाहर्दना कुर्विदेनानधिष्ठि-
ताना कृतेत्यादनायाऽप्रवृत्तिवच्चेतनमनदधिष्ठाता साध्यते । तथा हि विवा
ध्यासितानि कारणतराणि क्रमवर्तीन्यक्रमाणि च चेतनाधिष्ठितान्येव
यादिकायाणि कुर्वन्ति स्वयमचेतनत्वात् यानि यानि अचेतनानि तानि
ने चेतन्यधिष्ठितान्येव स्वार्थं कुर्वन्तानि दृष्टानि यथा तुरावित्वादीनि
र्य, स्वयमचेतनानि च कारणतराणि तस्माच्चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वा-
याणि कुर्वन्ति योऽप्यी तेषामधिष्ठाता स महेश्वर पुरषविशेष

ल्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट समस्तकारकशक्तिपरिज्ञानभाक् सिसृक्षाप्र-
यत्नविशेषवाच्च प्रभुर्बिभाव्यते तद्विपरीतस्य समस्तकारकाधिष्ठातृत्वविरोधात्
बहूनामपि समस्तकारकाधिष्ठायिना पुरुषविशेषाणां प्रतिनियतज्ञानादिश-
क्तीनामेवेन महाप्रभुणाऽधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिर्यत्नात् सामतमहासामतम-
हर्लीकार्दनामेक चरवर्त्यविष्ठितानां प्रवृत्तिरिति महेश्वरसिद्धिः । तत्रा-
चेतनत्वादिति हेतोर्वसविगृह्णिनिमित्त प्रवर्तमानेन गोक्षरिणानैकान्तिरस्त्व
मिति न शङ्कनीयः । सस्यापि चेतनेन कस्सेनादृष्टविशेषसहकारिणाधिष्ठि-
तस्यैव प्रवृत्तेः । अन्यथा मृते कस्से गोभक्तेनैव तस्य प्रवृत्तिविरोधात् ।
न च कस्मान्दृष्टविशेषवशात्प्रवृत्तावपि समानोऽयं दोष इति शक्यं तत्क्षी-
रोपभोक्तृजनादृष्टविशेषसहकारिणापि चेतनेनाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिर्यत्नात्
सहकारिणामप्रतिनियमात् । यद्यपि कश्चिदुच्यते महेश्वरोऽपि चेतनातरा
धिष्ठितः प्रवर्तते चेतनत्वाद्विशिष्टकर्मकरादिवदिति । तदपि न सत्यं तद-
धिष्ठापकस्यैव महेश्वरत्वात् । यो ह्येत्योऽधिष्ठाता स्वतः स महेश्वरस्त-
ताऽन्यस्य महेश्वरत्वानुपपत्तेर्न चात्योऽधिष्ठाता न व्यवतिष्ठते तन्वा-
कार्याणामुत्पत्तिन्यवस्थानामभावप्रमगात् । परापरमहेश्वरप्रतीक्षायामेवोपक्षी-
णशक्तित्वात् ततो निगद्यमिदं साधनमिति वैश्विन् । तेऽपि न हेतुमा-
मर्घ्यबोदेन । अचेतनत्वस्य हेतोः ससारिजनज्ञानेषु स्वयं चेतनस्वभा-
वात्पञ्चाङ्ग्यापकत्वात् । ननु च न चेतनत्वप्रतिषेधोऽचेतनत्व किं तर्हि
चेतनासमवायप्रतिषेधः ॥ च ज्ञानेष्वस्ति तेषां स्वयं चेतनत्वात् तत्राप-
रचेतनासमवायाभावात् ततोऽचेतनत्व साधनं न पञ्चाङ्ग्यापकं ज्ञानेष्वपि
सद्भावादिति तं मतस्य । मत्सारात्मसु चेतनासमवायात् चेतनत्वप्रसिद्धे-
रचेतनत्वस्य हेतोर्भावात् पञ्चाङ्ग्यापकत्वस्य तत्त्वस्यत्वात् । यदि तु
सत्सारात्मना स्वतोऽचेतनत्वादचेतनत्वस्य हेतोस्तत्र सद्भावाच्च पञ्चाङ्ग्यापक-

त्वमिति मति । तदा महेश्वरस्याप्यचेननत्वप्रसंग तस्यापि स्वतोऽचे
 तनत्वान् तथा च दृष्टादृष्टकारणातरवनीश्वरस्यापि हेतुर्स्तुश्चेतनातराधि
 ष्ठितत्वं साधनीयं तथा चानगम्या सुदूरमपि गत्वा अस्यचित्त्वतश्चेतन
 स्वानभ्युपगमात् । महेश्वरस्य स्वनोऽचेननम्यापि चेतनातराधिष्ठितत्वमात्रे
 वेनैव हेतोरेवेकातिरत्वमिति कृतं सकलकारकाणां चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धि
 यत इदं शोभते “ अज्ञो जतुरनीशोऽयमात्मन सुखदुःखयो । ईश्वर
 प्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वध्रमेव चेति ’ । स्यात्कृतं चेतनाज्ञानं तदधिष्ठि
 तत्वं सकलकारकतराणामचेतनत्वेन हेतुना साध्यने तच्च ज्ञानं समस्त
 कारकशक्तिपरिच्छेदकं नित्यं गुणत्वात् । अयमतरेणासम्भवात् स्वाश्रयमा
 त्मातरं साधयति स नो महेश्वर इति । तदप्ययुक्तं । ससार्वात्मना ज्ञाने
 रपि स्वयं चेतनास्वभावैराधिष्ठितस्य शुभाशुभकर्मफलपस्य तत्सहकारिक-
 दवकस्य च तन्वात्कार्योत्पत्तौ व्यापारसिद्धेरीश्वरज्ञात्वाधिष्ठानपरिकल्प
 नावैयर्थ्यप्रसंगात् । तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवस्थापनात् । अथ
 मतमेतत् ससार्वात्मना विज्ञानानि विप्रकृष्टार्थाविषयत्वाच्च धर्माधर्मपरमा
 णुकालमनीन्द्रियकारकविशेषसाक्षात्करणसमर्थानि । न च तदसाक्षात्करणे
 तत् प्रयोजकत्वं तेषामवतिष्ठते तत्प्रयोजकत्वे च न तदधिष्ठितानामेव
 धर्मादीनां तन्वादिशर्यजनन्मनिप्रवृत्तिं सिध्येत् ततोऽतीन्द्रियायसाक्षात्का
 रिणा ज्ञानेनाधिष्ठितानामेव स्वकार्ये व्यापारेण भवितव्यं तच्च महेश्वर-
 ज्ञानमिति । तदप्यनालेचितयुक्तिः सकलतीन्द्रियार्यसाक्षात्कारिण एव
 ज्ञानस्य कारकाधिष्ठायकत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टाततयोपादीयमानम्यासमवा
 च्यतदधिष्ठितत्वसावने हेतोरनन्वयत्वप्रसक्तेः । न हि कुम्भकारादेः कुमाद्यु
 त्पत्तौ उत्कारकसाक्षात्कारि ज्ञानं विद्यते दण्डचक्रादिदृष्टकारकसदोहस्य
 तेन साक्षात्करणेऽपि तन्निमित्तादृष्टविशेषकालादेरसाक्षात्करणात् । ननु

त्रिाविशेषात्तत्परिच्छित्तिनिमित्तस्य लैंगिकस्य ज्ञानस्य सद्भावात् तथा
स्वादृष्टविशेषा कुम्भकारादयः कुम्भाभिर्याणि कुर्वन्ति नेतरे तेषां तथावि
धादृष्टविशेषाभावात्तस्यागमज्ञानस्यापि तत्परिच्छेदनिवचनस्य सद्भावात्
सिद्धमेव कुम्भकाराज्ञानस्य कुम्भाधिकारकपरिच्छेदमत्त्वं तत्प्रयोजकतृत्वेन
तदविष्टाननिवचनस्य तनस्तस्य दृष्टाततयोपादानाच्च हेतोरन्वयस्थापितिरिति
चेत् तर्हि सर्वसमारिणा ययाम्ब तत्त्वात्कार्यजन्मानि प्रत्यक्षतोऽनुमाना-
दागमाच्च तन्निमित्तदृष्टादृष्टकारकविषयपरिज्ञानसिद्धे कथमज्ञत्वं येनात्मन
सुखदुःखोत्पत्तौ हेतुत्वं न भवेत् यतश्च सर्वसंसारेश्वरप्रेरित एव स्वर्ग
वा श्वन्न वा गच्छेदिति समनसपालक्ष्यते । तत् त्रिभीश्वरपरिकल्पनया
दृष्टादृष्टकारकातराणामेव क्रमाक्रमज-मनामन्वयन्यतिरेकानुविधानान् क्रमा
क्रमजन्मानि तन्वात्कार्याणि भवतु तदुपभोक्तृमनस्यैव ज्ञानवत् तदवि
ष्टायकस्य प्रमाणोपपन्नस्य व्यवस्थापनात् । साप्रतमभ्युपगम्यापि महेश्वर
ज्ञान अम्बसपिदिन स्वसविदित वेति वक्ष्यनाद्वितयसमवे प्रथमकल्पनाया
दुपगमाह—

अस्वसविदित ज्ञानमीश्वरस्य यदीप्यते ।

तदा सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानस्याप्रवेदनात् ॥ ३६ ॥

ज्ञानातरेण तद्विस्तौ तस्याप्यन्येन वेदन ।

वेदनेन भवेदेवमनवस्था महीयसी ॥ ३७ ॥

गत्वा सुदूरमप्येव स्वसविदितवेदने ।

इप्पमाणो महेशस्य प्रथम तादृगस्तु वः ॥ ३८ ॥

महेश्वरस्य हि विज्ञानं यदि स्व न वेदयते स्वात्मानि क्रियाविरोधात्तदा
समस्तकारकशक्तिनिकरमपि कथं सवेदयेत् । तथा हि—नेश्वरज्ञान
सकलकारकशक्तिनिकरमवेत्क स्वात्माने कृत्वात् । यत्रत्वासवेदकं तत्तुल्यं

मकच्छादितेतिगमविदुः यथा चतुः, तद्वैद्यज्ञानं तन्मष्ट
 त्वेति कुतः समस्तशक्त्यविदुः सत्त्वसत्त्वमेवमित्येव निमित्त
 कार्यस्यैव निमित्तकारणत्वं ज्ञेयम् अनन्तज्ञान एव तस्यैव प्रमेदः ।
 अथ यन्मन्त्रस्य इति स्वर्गमन्त्रेण न मवेदत इत्युक्तमिति ज्ञेयमेव
 तत् तस्य मन्त्रस्य न भ्यात् स्वानन्दकेन भवत् । ननु च सर्व
 ज्ञेयमेव ज्ञानं सर्वं कथ्यते न पुनर्ज्ञानं तन्मन्त्रेयम् । नच तद्वैद्य
 ज्ञेयमिति ज्ञेयं सर्वं चतुःपरिणामे तन्मन्त्रेयत्वात्परिणाममगत् ।
 कथं परिणामेति विचार्यति तत्तत्परिणामेति ननु मन्त्र-
 ज्ञेयं ज्ञानमेव ज्ञानं विज्ञानमगत् तत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिज्ञानम् 'प्रज्ञान
 प्रवृत्ता प्रमेय प्रमेयिनि चतुष्टयं वैचित्र्यं तत्त्व परिमनाप्यत' इति
 वचनम् । तद्वैद्यमन्त्रिज्ञानेति मन्त्रं तत्त्वज्ञानानुसरते कुतः सर्व
 ज्ञेयमिति ज्ञेयम् । नान्यत्राणं स्वानन्दमिति केन तद्वैद्यमन्त्रेयत्वेनेति
 चेत् तद्वैद्यमन्त्रे ज्ञानात् परे ज्ञानेन ज्ञानमन्त्रेयमनुमानेन
 वया महीयमानं भवत् । मन्त्रमन्त्रनुत्तयं कथ्यति तस्य स्वार्थ-
 मन्त्रमन्त्रे प्रमेयमेव महत्तरिणम् स्वार्थमन्त्रमन्त्रमावन्मन्त्र-
 त्रियमन्त्रमन्त्रेति तन्मन्त्रमन्त्रे, स्वार्थमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र-
 मन्त्रमन्त्र तस्य मन्त्रमन्त्रे पर्यनुत्तमम्—

तत्त्वार्थमन्त्रमायात्मज्ञानं मित्रं महेश्वरात् ।

कथं तस्येति निर्देश्यमाकाशादिपदजसा ॥ ३९ ॥

समवायेन तस्यापि तद्विज्ञानं कुतो मतिः ।

इहेदमिति विज्ञानादवाध्यायमिचारि तत् ॥ ४० ॥

इह कुट्टे दधीत्यादि विज्ञानेनास्तविद्विषा ।

सात्त्वे मन्त्रमात्रे तु परेषां मिद्विषाधन ॥ ४१ ॥

यदि स्वार्थन्यवसायात्मन ज्ञानमीश्वरस्याभ्यनुज्ञायते तस्याम्नादि
विशिष्टत्वात् तत्र तदीश्वराद्विनमम्युपगतव्य । अभेदे सिद्धातविरोधात् ।
तथा चाकाशादेरिव कथं तस्येति व्यपदेश्यामिति पर्यनुयुज्यते । म्यान्मत
भिन्नमपि विज्ञान महेश्वरात्तस्येति व्यपदिश्यते तत्र समवायात्, नाका-
शादेरिति निर्दिश्यते तत्र सम्यासमवायान्ति । तदप्युक्त, ताम्यामी-
श्वरज्ञानाम्या भिन्नस्य समवायस्यापि कुत प्रतिपत्तिरिति पर्यनुयोगस्य
तदवश्यत्वात् । इहेदमिति प्रत्ययविशेषाद्वाच्यरहितान् समवायस्य प्रति-
पत्तिं तथाहि, इदमिहेश्वरे ज्ञानमिति हेतुप्रत्ययो विशिष्टपदार्थहेतुर्न
सकलवाच्यरहितत्वे सति हेदमिति प्रत्ययविशेषत्वात् यो य सकलवाच्य
रहितत्वे सति प्रत्ययविशेष स स विशिष्टपदार्थहेतुको दृष्ट यथा
द्रव्येषु द्रव्यमित्यन्वयप्रत्ययविशेष सामान्यपदार्थहेतुर्न सकलपदार्थवाच्य
रहितत्वे सति प्रत्ययविशेषश्चेति प्रत्ययविशेष तस्माद्विशिष्टपदार्थ
हेतुक इत्यनुमीयते । योऽसौ मिशिष्ट पदार्थस्तद्वेतु स समवाय,
पदार्थांतरस्य तद्वेतोरममवात्तद्वेतुकत्वायोगाच्च, न हीह त्तुषु पट इति
प्रत्ययस्तत्तुहेतुक, त्तुषु तत्तव इति प्रत्ययस्योत्पत्ते नापि पटहेतुक
पटात्पट इति प्रत्ययस्योदयान् । नापि वासनाविशेषहेतुक सस्या कारण-
रहिताया समवाभावान् । पूर्वं तथाविधज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कुतो
हेतोरिति चिन्त्यमेतत् । पूर्वतद्वासनात् इति चेन्न, अनवस्थामप्रमगात् ।
ज्ञानवासनयोरनादिभूतानपरिकल्पनाया कुतो बहिरर्थसिद्धिरनादिवासना
बलादेव नीलादिप्रत्ययानामपि भावात् । नचैव विज्ञानसताननात्पसिद्धि
सतानात्तद्वाहिणो विज्ञानस्यापि सतानात्तरमतरेण वासनाविशेषादेव तथा-
प्रत्ययप्रसूते स्वसतानात्तरप्रत्ययवत् । नानामतानामभ्युपगमे चैकज्ञान-
सतानसिद्धिरपि कुतः स्यात् । स्वसतानामावेऽपि तद्वाहिण प्रत्ययस्य

भावात् स्वसत्तानम्याप्यनिष्टौ सविद्वैत कुत साधयेत् । स्वतःप्रतिभास
नापि चेन्न, तथा वासनाविशेषादेव स्वतःप्रतिभासम्यापि भावात् ।
शक्य हि वक्तु स्वतःप्रतिभासनावशादेव स्वतःप्रतिभास मवेदनस्य
न पुन परमायत इति न त्रिचित्पारमार्थिक सवेत्न सिध्येत् । तथाच
स्वरूपस्य स्वतोगतिरिति रिक्त वाचोयुक्तिः । तदनेन कुतश्चित्किंचित्पर-
मार्थतः साधयता दूषयता वा साधनज्ञान दूषणनान वाऽत्रात सात्त्विक-
मभ्युपगतस्य । तद्वत्सर्वमबाधित ज्ञान सात्त्विकमिति कथमिहेदमिति प्रत्य-
यस्याबाधितस्य निरात्मनता येन वासनामात्रहेतुरय म्यात् । नापि
निहेतुकं कदाचित्कत्वात् । ततोऽस्य विशिष्ट पदार्था हेतुरभ्युपगतस्य
इति वैशेषिका तेऽप्येव प्रष्टव्या । कोऽसौ विशिष्ट पदार्थ समवाय
सम्बन्धमात्र वा । न तावत्समवाय, तदेतुस्त्वे साध्येऽन्येहेमिति प्रत्यय-
स्येह कुडे दर्शय्यादिना निरस्तसमस्तबाधनेन प्रत्ययेन व्यभिचारित्वात्,
तदपीहेदमिति विज्ञानमबाध भवत्येव । नच समवायहेतुरु तस्य सयोग
हेतुकत्वात् । सम्बन्धमात्रे तु तन्निबन्धने साध्ये परेषा सिद्धसाधनमेव,
स्याद्वादिना सर्वत्रेहेद प्रत्ययस्याबाधितस्य सम्बन्धमात्रनिबन्धनत्वेन सिद्ध-
त्वात् । स्यान्मत । वैशेषिकाणामबाधितेहेद प्रत्ययाह्निगात्सामान्यत
सम्बन्धे सिद्धे विशेषेणावयवावयविनोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियान्तो सामान्य
तद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च य सम्बन्ध इहेद प्रत्ययाह्नि स समवाय एव
भविष्यति लक्षणविशेषममगात् । तथा हि “अयुतसिद्धानामाचार्याधार
भूतानामिहेद प्रत्ययाह्नि य सम्बन्ध स समवाय इति प्रशस्तम्” ।
तत्र इहेद प्रत्ययाह्नि समवाय इत्युच्यमानेऽतरालमात्रनिबन्धनेन इह
ग्रामे घृत इति इहेद प्रत्ययेन, व्यभिचारात् सम्बन्ध इति वचन । सम्बन्धो
हि इहेदप्रत्ययाह्नि य स एव समवाय इत्येते नचातरालमात्रो ग्राम-

वृक्षाणां सवध इति न तेन व्यभिचारः । तथापि इहाकाशे शत्रुनिरिति
इहे^२ प्रत्ययेन सयोगसमवधाननिबन्धनेन व्यभिचार इत्याधाराधेयभूतानां
मिति निगद्यते । न हि यथाऽवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभूतत्वमुभयो
प्रसिद्धं तथा शकुन्याभाशयोरोत्तराधर्यायोगात् आभाशस्य सर्वगतत्वेन
शकुनेस्पर्धेऽपि भावादधस्तादिवेति न तत्रेहेदप्रत्ययेन व्यभिचारः । नन्वा-
काशस्यानीन्द्रियत्वात्तदस्मदादीनामिहेदप्रत्ययस्यासम्भवात् कथं तेन व्यभि-
चारचोदना साधीयसीति न मतव्यम् । कुतश्चिद्विगादनुमितेऽप्याभाशे
श्रुतिप्रसिद्धेर्वाक्यमिहेदमिति प्रत्ययाविरोधात् तत्र, आतेन वा केना
चिदिहेदमिति प्रत्ययेन व्यभिचारचोदनायाः प्राप्तात् तत्परिहारार्थं
माधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्तेः । नन्वेवमपीह कुट्टे दधीति प्रत्य-
येनानेजानस्तस्य सयोगनिबन्धनत्वेन समवायाहेतुत्वादिति न शक्नीय-
मयुतमिद्धानामिति प्रतिपादनात् । नहि यथावयवावयव्यादयोऽयुतसिद्धा-
स्तथा दधिकुडादयः तेषां युतसिद्धत्वात् । तर्ह्ययुतसिद्धानामेवेति वक्तव्यं
माधाराधेयभूतानामिति वचनस्याभावेऽपि व्यभिचारमावादिति न चेतसि
विधेयः । वाच्यवाचकभावेनाकाशाकाशशब्दयोर्व्यभिचारात् । इहाकाशे
वाच्ये वाचक आकाशशब्द इति इहेदप्रत्ययलिङ्गस्यायुतसिद्धसमवधस्य
वाच्यवाचकभावप्रसिद्धे तेन व्यभिचारोपपत्तेराधाराधेयभूतानामिति
वचनस्योपपत्तेः । नन्वाधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामपि सवधस्य विषय-
विषयिभावस्य सिद्धे कुत समवायसिद्धिः । नह्यात्मानि-इच्छादीनां
ज्ञानमयुतसिद्धं न भवति । तथाहमितिज्ञानमाधाराधेयभावस्याप्यत्र
भावात् नचाहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयस्यायुतसिद्धस्यात्माधारस्य विषय-
विषयिभावोऽसिद्ध इति कुतस्तयोः समवाय एव सिध्येदिति न वक्तव्यम् ।
आधाराधेयभूतानामेवायुतसिद्धानामेवेति चावधारणान् । वाच्यवाचकभावे

हि युतसिद्धानामनाधाराधेयमूतानां च प्रतीयते विषयविषयिभाववत्
 ततोऽनेनानवधारितविषयेण न व्यभिचार सम्भाव्यते । नन्वेवमयुतसि
 द्धानामेवेत्यवधारणामभिचारानवादाधाराधेयमूतानामिति वचनमनर्थक
 स्यात् आधाराधेयमूतानामेवेत्यवधारणे सययुतसिद्धानामिति वचन
 वत् विषयविषयिभाजन्य वाच्यवानकभावस्य च युतसिद्धानामप्य
 नाधार्याधारभूतानामिव सम्भावत् तेन व्यभिचाराभावादिति च
 न मननीय । अथाद्येदं यममवायेनां रूपरसादीनामयुतसिद्धानामेव
 परस्पर समवायामावातेरार्थमवायेन सम्भवेन व्यभिचारात् । नह्यय
 युतसिद्धानामपि सम्भवति विषयविषयिभाववद्वाच्यवाचकभावश्चात् ततोऽयु
 तसिद्धानामेवेत्यवधारणेऽपि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाधार्याधारभूतानामिति
 वचन । तथाऽऽधार्याधारभूतानामेवेति वचनेऽप्याधाराधेयभावेन सयागविशे
 षेण सत्त्वाऽनाधार्याधारभूतानामसम्भवात् व्यभिचार सम्भाव्यत एव तन्निवृ-
 त्त्यर्थमयुतसिद्धानामेवेति वचनमथवद्वेति निरवयवमयुतसिद्धत्वाधार्याधार
 भूतत्वश्रुतौ सयोगादिभ्यो व्यक्तेर्देह सवयवमयुतसिद्धत्वाधार्याधार
 स्थापितस्य समवायस्यभावत्व साधयत्येव । अतः सवयवमात्रेऽपि साध्ये
 न सिद्धमायनमिति वैशेषिका सप्ततते तेषामयुतसिद्धानामिति वचन
 ताद्विवार्यते । किमिममयुतसिद्धत्वं नामविशेषः, वैशेषिकशास्त्रापेक्षया
 व्येक्यतेत्या वा म्यात् । उभयपक्षे न सन्धित्याह—
 सत्त्वायामयुतसिद्धौ चेन्नेव साधुविशेषण ।
 साध्यायामयुतसिद्धत्वविहातसमवायिनो ॥ ४८ ॥
 द्रव्यत्वावयवाधार गुणो द्रव्याश्रयो यत
 लौकिकयुतसिद्धिस्तु भवेद्विगुणधामसोरापि ॥ ४९ ॥

इह तत्तु पट इत्यान्तिरेहेद प्रत्यय ममवायसम्बन्धनिबधन एव,
निर्वाचत्वे सत्ययुतसिद्धेहेदप्रत्ययत्वात् । यस्तु न समवायसम्बन्धनिबधन
स नैव ययेहममवायिषु समवाय इति वाच्यमानेहेद प्रत्यय । इह कुटे
दर्शयति युनसिद्धेहेद प्रत्ययश्च । निर्वाचत्वेसत्ययुतसिद्धेहेद प्रत्ययश्चा
यमिह तत्तु पट इत्यान्ति, तस्मात्समवायसम्बन्धनिबधन इति केवल्यतिरेकी
हेतुरसिद्धत्वादिदोषरहितत्वात् स्वसाध्याविनाभावी समवायसम्बन्ध साध
यतीति परैरभिधीयते सत्यामयुतसिद्धाविनि वचनमामर्श्यात् । तत्रेदम-
युतसिद्धत्व यदि शास्त्रीय हेतोरिदोषेण तदा न साधु प्रतिमासते
समवायिनोरवयवव्यविनोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावनो सामान्यतद्वतो-
र्विशेषतद्वतोश्च शास्त्रीयस्यायुतमिद्धत्वस्य विरहात् वैशेषिकशास्त्रे हि
प्रसिद्धम्—‘अष्टयगाश्रयवृत्तित्वमयुतमिद्धत्व’ । तच्चेह नान्येव यत का
रणद्रव्य तत्तुच्छक्षणे स्वावयवेषु वर्तते कार्यद्रव्य च पटच्छक्षणे
स्वावयवेषु तत्तुपु वर्तते इति स्वावयवधारमित्यनेनावयवव्यविनो पृथगा-
श्रयवृत्तित्वसिद्धेरप्रयगाश्रयवृत्तित्वमसदेवेति प्रतिपन्नित्, यनश्च गुण
कार्यद्रव्याश्रयो रूपादि । कार्यद्रव्य तु स्वावयवधार प्रतीयते तेन गुण
गुणिनोरपृथगाश्रयवृत्तित्वममभान्यमान निवेदित । एतेन क्रियाया
कार्यद्रव्यवर्तनात्कार्यद्रव्यस्य च स्वावयवेषु, क्रियाक्रियावनोरपृथगाश्रय
वृत्तित्वमात्रं वक्षित । तथा भाषान्यस्य द्रव्यत्वादेर्द्वेणदिषु वृत्तेद्रव्या-
दीना च स्वाश्रयेषु, सामान्यतद्वतो पृथगाश्रयवृत्तित्वं रयापित । तथैषा
परविशेषस्य कार्यद्रव्येषु प्रवृत्ते कार्यद्रव्याणां च स्वावयवेषु विशेषतद्व-
तोरपृथगाश्रयवृत्तित्वं निरस्तं वेदिन्य । ततो न शास्त्रीयायुतमिद्धि सम
वायिनोरास्ते या तु लौकिकी नैवप्रसिद्धेऽभाजनवृत्ति सा दुग्धाममोरापि
युनसिद्धयोरस्तीति तयापि सत्या नायतसिद्धत्व ममवायिनो .

इति प्रतिपत्तव्य ।

पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धिर्नचानयोः ।

सास्तीशस्य विभुत्वेन परद्रव्याश्रितित्युते, ॥ ४४ ॥

ज्ञानस्यापीश्वरादन्यद्रव्यवृत्तित्वहानितः ।

इति येऽपि समादध्युस्ताश्च पर्यनयुज्महे ॥ ४५ ॥

विभुद्रव्यविशेषाणामन्याश्रयविवेकतः ।

युतसिद्धि कथं नु स्यादेकद्रव्यगुणादिषु ॥ ४६ ॥

समवाय प्रसज्येतायुतसिद्धौ परस्पर ।

तेषां तद्वद्वितयासत्त्वे स्याद्द्रव्याघातो दुरत्तर, ॥ ४७ ॥

ननु च पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धि 'पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धि
इति वचनत् । पृथगाश्रयसमवायो युतसिद्धेरिति वदता समवायस्य
विवादाध्यासितत्वाऽऽज्ञासिद्धिप्रसगात् । लक्षणस्याकारकत्वेन ज्ञापक
त्वेऽपि तेन सिद्धेन भवितव्य । असिद्धस्य विवादाध्यासिनस्य सदिग्य
त्वात् तल्लक्षणत्वायोगात् । सिद्ध हि कस्यचिद्भेदं लक्षणमुपपद्यते
नान्यथेति लक्ष्यलक्षणभावविदो विभावयति । तत्र युतसिद्धत्वमीश्वरज्ञान
योर्नान्येव महेश्वरस्य विभुत्वान्नित्यत्वाच्चान्यद्रव्यवृत्तित्वाभावान्महेश्वराद-
न्यत्र तद्विज्ञानत्वस्याप्रवृत्ते पृथगाश्रयवृत्तित्वाभावात् । कुडस्य हि कुडा
वयवेषु वृत्तिर्द्वन्द्वश्च दध्यवयवेष्विति कुडावयवदध्यवयवार्थौ पृथग्भूतावा-
श्रयौ तयोश्च कुडस्य द्वन्द्वश्च वृत्तिरिति पृथगाश्रयवृत्तित्व तयोरभिधीयते ।
न चैवविध पृथगाश्रयाश्रयित्व समवायिनो समवति ततूना स्वाययवेज्ज
शुभ्र यथा वृत्ति न तथा पटस्य ततुयतिरिक्ते वचिनाश्रये न ह्यत्र चत्वा
रोऽर्था प्रतीयन्ते-द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ चाश्रयिणौविति । ततोरेव
स्वावयवपेक्षयाश्रयित्वात्पक्षेक्षया वाश्रयत्वात्त्रयाणामेकार्थानां प्रसिद्धे

पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य युतसिद्धिर्लक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्वं शास्त्रीयं सम-
वायिनो सिद्धमेव ततोऽयुनमिद्धत्वविशेषण साध्वेवासिद्धत्वाभावात् ।
लौकिकयुतसिद्धत्वं तु प्रतीतिनाघिनं नाम्युपगम्यत एव तत् सविशेष-
णाद्धेतोः समवायसिद्धिरिति येऽपि समादधते विगृह्यैशेषिकास्ताश्च पर्य-
नयुज्यहे । विभुद्रव्यविशेषाणामात्माकाशादीनां कथं तु युतसिद्धिं परि-
कल्प्यते भवद्विस्तेषामन्याश्रयविरहात् पृथगाश्रयाश्रयित्वासमवात् ।
नित्यानां च पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिरित्यपि न विभुद्रव्येषु समवति तद्धि-
पृथग्गतिमत्त्वं द्विधाभिधायते कैश्चित् । अयतस्पृग्गतिमत्त्वं उभयपृथग्मा-
निमत्त्वं चेति । तत्र परमाणुविभुद्रव्ययोरयतरपृथग्गतिमत्त्वं परमाणोरेव
गतिमत्त्वात् विभुद्रव्यस्य तु निःक्रियत्वेन गतिमत्त्वाभावात्, परमाणूनां तु
परस्परमुभयपृथग्गतिमत्त्वंमुभयोरपि परमाण्वो पृथक् पृथग्गतिमत्त्वमभावात् ।
नचैतद्विद्वितयमपि परस्पर विभुद्रव्यविशेषाणां सम्भवति । तथैकद्रव्याश्र-
याणां गुणकर्मसामान्यानां च परस्पर पृथगाश्रयवृत्तेरभावात् युतसिद्धि-
कथं नु स्यादिति विवर्कयतु भवत । तेषां युतसिद्धयभावे चायुतसिद्धौ
सत्यां समवायोऽन्योन्यं प्रसज्येत स च नेष्ट तेषामाश्रयाश्रयिभावाभावात् ।
अत्र केचिद्विभुद्रव्यविशेषाणामन्योन्यं नित्यसंयोगमासचक्षते तस्य कृत-
श्चिन्मातृत्वात् । नवयमन्यतरकर्मजो यथा स्थाणो श्येनेन, विमूनां च
मूर्तं, नाप्युभयकर्मजो यथा मेघयोर्मल्लयोर्वा । न च संयोगजो यथा
द्वितुक्त्वरिणयोः शरीराकाशयोर्वा । न्वावयवसंयोगपूर्वको ह्यवयविन-
केनचित्संयोगः प्रसिद्धः । न चाकाशादीनामवयवाः सन्ति निरवयवत्वात्
ततो न तत्संयोगपूर्वकं परस्पर संयोगो यत्तत् संयोगजः स्यात् । प्राप्तिस्तु
तेषां सर्वत्राऽस्तीति तद्विज्ञानसंयोगः, अज(नित्य), एवाभ्युपगन्तव्यः । तत्सि-
द्धेश्च युतसिद्धिस्तेषां प्रतिज्ञातव्या । यतमिदानीमात्रेभ्योऽयोगान्ध निश्चयान् ।

नचैव ये ये युतसिद्धान्तेषां सङ्ग्रहिमवदादीनामपि सयोग प्रमज्यते
तथाव्याप्तेरभावात् । सयोगेन हि युतसिद्धत्वं व्याप्तं न युतमिद्धत्वेन
सयोग ततो यत्र यत्र सयोगस्तेषां तत्र तत्र युतसिद्धिरित्यनुमीयते
कुडबदरादिभ्यः । एव चैकद्वयाश्रयाणां गुणादीनां सयोगस्यासम्भवात्
युतमिद्धि तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वात् तदभावात् युतसिद्धिः, नाप्य
युतसिद्धिरस्तीति सम्वाद्य प्राप्नुयात्, तस्येहेदं प्रत्ययलिंगत्वादाधार्या
धारभूतपदाधिविषयत्वाच्च । नचैते परस्परमाधार्याधारभूता स्वाश्रयेण
द्रव्येण सहाधार्याधारभावात् । नचैहेदमिति प्रत्ययस्तत्रावाधितं सम्भवति
यल्लिङ्गं सचक्षुः सम्वाद्यो व्यवस्थाप्यते । न हीह रसे रूपं कर्मेति चावा
धितं प्रत्ययोऽस्ति नापीह सामाये कर्म गुणो वेति न ततः सम्वाद्य स्यात्
नहि यत्र यत्रायुतमिद्धिस्तत्र तत्र सम्वाद्य इति व्याप्तिरस्ति यत्र यत्र
सम्वाद्यस्तत्र तत्रायुतसिद्धिरिति याप्ते सप्रत्ययादिति सर्वं निरवघ
परोक्तदूषणान्नराशात् इति ॥ एव वदन्त शङ्करादयोऽपि पर्यनुयोज्याः ।
कथं पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिं नित्यानां च पृथगात्मत्वमिति
युतसिद्धेरलक्षणद्वयमपि न भ्यात् तस्य विमुद्रव्येष्वनसयोगेनानुमिताया
युतसिद्धावभावात् । यदि पुनरेतदलक्षणद्वयव्यतिक्रमेण सयोगहेतुर्युतसि
द्धिरिति लम्पणात्तस्मुरीक्रियते तदा कुडबदरादिषु परमाण्वाकाशादिषु
परमाणुज्वात्ममनस्सु विमुद्रव्येषु च परस्परयुतसिद्धेरभावात्क्षणम्याव्याप्त्य
सम्बन्धोपपरिहारेऽपि कर्मापि युतसिद्धिं प्राप्नोति तस्यापि सयोगे
हेतुत्वाददृष्टेश्वरशलादेरिवेति दुःशक्त्यातिव्याप्तिं परिहर्तुं । सयोगस्यैव
हेतुरित्यवधारणाददोषोऽयमिति चेन्न । एवमपि हिमवद्विध्यादीनां युत-
सिद्धेः सयोगाहेतोरपि प्रसिद्धेरलक्षणम्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । हेतुरेव सयोगस्यैव
त्यवधारणादयमपि न दोष इति चेन्नैवमपि सयोगाहेतोर्युतसिद्धे
प्रसङ्गात् । सयोगस्यैव हेतुर्युतमिद्धिरित्यवधारणेऽपि विभागेहेतुर्युतसिद्धिः

कथमिव व्यवस्थाप्यते । न च युतसिद्धानां सयोग एव विभागस्यापि भावात् ।
न मयोगो विभागहेतुरित्यपि वार्त्त । तस्य तद्विरोधिगुणत्वात् तद्विनाशहेतुत्वात् ।
समुक्तविषयत्वाद्विभागस्य सयोगो हेतुरिति चेन्न तर्हि विभक्तविषयत्वात्स-
योगस्य विभागो हेतुस्तु । कयोश्चिन्विभक्तयोरप्युभयसंमणोऽन्यतरसं-
मणोऽवयवसंयोगस्य चापाये सयोगापायान् विभागं सयोगहेतुरिति चेत्
तर्हि समुक्तयोगप्युभयसंमणोऽन्यतरसंमणोऽवयवविभागस्य चापाये विभाग-
स्याभावात्सयोगो विभागस्यापि हेतुर्मा भूत् । कथं च शश्वद्विभक्त्यानां
विमुद्रयविशेषाणामत्र सयोग सिध्यन् विभागहेतुरो व्यवस्थाप्यते । तत्र
युतसिद्धिर्विभागहेतुरपि कथमवस्थाप्यते इति चेत् सर्वस्य हेतोः कार्यो-
त्पादनानियमाप्तिरिति ब्रूम । समर्थो हि हेतुः स्वकार्यमुत्पादयति नाममर्थ-
सहकारिः करणानेदंभोऽनिप्रसंगान् । तेन यथा हिमवद्विष्यादीनां युतसिद्धि-
र्विद्यमाना अपि न मयोगमुपजनयति सहकारिकारणस्य कर्मादेरभावात् तथा
विमुद्रयविशेषाणां शाश्वतिना युतसिद्धिः सत्यपि न विभाग, सहकारि-
कारणस्याऽन्यतरकर्मादेरभावमिति सयोगहेतुः युतसिद्धिमभ्यनुमानतो
विभागहेतुमपि तामभ्यनुमानतु सर्वथाविशेषाभावात् । तथा च मयागम्यैव
हेतुर्युतसिद्धिरित्यपि लक्षणं न व्यतिष्ठत एव लक्षणाभावे च न युत-
सिद्धिः । नापि युतसिद्धयभावलक्षणा स्यादयुतसिद्धिरिति युतसिद्धययुत-
सिद्धिद्वितयाभाये न्यायानो दुरत्तरः स्यात् सर्वत्र सयोगसमवाययोर-
भावात् । ससर्गहाने सक्कार्यहाने स्यादित्याभिप्रायः । मयोगापाये ताव-
दात्मानं करणसयोगाद् बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिर्न भवेत् तदभावे च आत्मनो
व्यवस्थापनोपायापायान्तात्मतत्त्वहानिः । एतेन मेरीदडाद्याकाशसयोगा-
भावाच्छब्दम्यानुत्पत्तेराकाशव्यवस्थापनोपायास्तत्वादाकाशहानिरुक्ता सर्व-
त्रावयवसयोगाभावात्तद्विभागस्याप्यनुपपत्तेस्तन्निमित्तस्यापि शब्दस्याभा-

चात् । एतेन परमाणुसयोगाभावाद्वृत्तचणुमदिप्रक्रमेणावयविनोऽनुत्पत्तेस्तत्र
 परापरादिप्रत्ययापायात् इदमत पूर्वणेत्यादिप्रत्ययापायाच्च न कालो णिक्
 च व्यवतिष्ठत इत्युक्त । तथा समवायासत्त्वे सकलममवायिनामभावान्न
 मन परमाणवोऽपि समाव्यते इति सकलद्रव्यपदार्थहानेस्तदाश्रयगुणर्म-
 सामान्यविशेषपदार्थहानिरपीति सकलपदार्थ-याघातात् दुरुत्तरो वैशेषिकम
 तस्य व्याघात म्यात् । त परिनिहीर्षता युतसिद्धि कुतश्चिद्व्यवस्थाप
 नीया । तत्र—

युतप्रत्ययहेतुत्वाद् युतसिद्धिरितीरणे ।

विभुद्रव्यगुणादीना युतसिद्धिः समागता ॥ ४८ ॥

यथैव हि कुडबदरादिषु युतप्रत्यय उत्पद्ये कुडादिभ्यो बदरादयो युता
 इति तथा विभुद्रव्यविशेषेषु प्रवृत्तेषु गुणगुणिषु क्रियाक्रियावत्सु सामान्य
 तद्वत्सु विशेषतद्वत्सु चावयवावयविषु च युतप्रत्ययो भवत्येवेति युतसिद्धि
 समागता सर्वत्रायुतप्रत्ययस्याभावात् । देशभेदाभावात्तत्र न युतप्रत्यय
 इति चेत् । वाताऽऽनपादिषु युतप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसगात् । तेषा स्वावयवेषु
 भिन्नेषु देशेषु कृतेस्तत्र युतप्रत्यय इति चेत् किमेव तत्पटादिषु पट
 रूपादिषु च युतप्रत्यय प्रतिषिध्यते स्वाश्रयेषु भिन्नेषु घृत्तेरविशेषात्
 तथा च ॥ तेषामयुतसिद्धि । ततो न युतप्रत्ययहेतुत्वेन युतसिद्धिर्यत्र
 तिष्ठते । तदयवस्थानाच्च किं स्यादित्याह—

ततो नायुतसिद्धिः स्यादित्यसिद्ध विशेषण ।

हेतोर्विषयतस्तावद्यवच्छेद न साधेयत् ॥ ४९ ॥

सिद्धेऽपि समवायस्य समवायिषु दर्शनात् ।

इहेदमिति सचित्ते साधन व्यभिचारि तत् ॥ ५० ॥

तदेवमयुतसिद्धेरसमवे सत्यामयुतसिद्धाविति विशेषण तावदसिद्ध-
विपक्षादममवायात्सयोगान्नेर्व्यवच्छेद न साधयेत् सयोगादिना व्यभिचार-
भ्यावाधितेहेदप्रत्ययस्य हेतोर्दुपरिहारत्वात् केवळमभ्युपगम्यायुत-
सिद्धत्व विशेषण हेतोरनैरान्तिग्रहत्वमुच्यते । सिद्धेऽपि विशेषणे साधन-
स्येह समवायिषु समवायइत्ययुतमिद्धवाधितेहेदप्रत्ययेन साधनमेतत्
व्यभिचारि कथ्यते । नह्यमयुतसिद्धवाधितेहेद प्रत्यय समवायहेतुक
इति । नन्ववाधितत्वविशेषणमसिद्धमिति परमतमाशङ्क्याह—

समवायान्तराद्वृत्तौ समवायस्य तत्त्वतः ।

समवायिषु तस्यापि परस्मादित्यनिष्ठितिः ॥ ५१ ॥

तद्वाधाऽस्तीत्यवाधत्व नाम नेह विशेषण ।

हेतोः सिद्धमनेकातो यतोऽनेनेति ये विदुः ॥ ५२ ॥

तेषामिहेति विज्ञानाद्विशेषणविशेष्यता ।

समवायस्य तद्वत्सु तत एव न सिध्यति ॥ ५३ ॥

विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धोऽप्यन्यतो यदि ।

स्वसंबन्धिषु वर्तते तदा बाधाऽनवस्थितिः ॥ ५४ ॥

इह समवायिषु समवाय इति समवायसमवायिनोरयुतसिद्धत्वे समवा-
यस्य पृथगाश्रयाभावात्प्रमिद्धे सतीहेदमिति सवित्तरवाधितत्वाविशेषण-
स्याभावात् न तथा साधन व्यभिचरेत्, तत्रानवस्थाया बाधिकाया
सद्भावात् । तथाहि—समवायिषु समवायस्य वृत्ति समवायात्तराद्यदीप्यते
तदा तस्यापि समवायांतरस्य समवायसमवायिषु स्वमन्त्रविषु वृत्तिरपरापर
समवायरूपैपितया । तथाचापरापरसमवायपरिवन्धनायामनिष्ठिति स्यात् ।
तथैव एव समवायस्तत्त्व भावेन व्याख्यातमिति मिद्धातस्य चानिष्ठिति
सैवेहेदमिति प्रत्ययस्य बाधा सतो नाबाधत्व नाम विशेषण हेतोर्येनाऽ-

नेहात स्यादिति ये यन्ति तेषां विशेषणविशेष्यत्वमवधोऽपि समवायिषु
 शनं प्रत्ययान् सिध्येदन्वस्याया सद्भावात् विशेषणविशेष्यभावो हि
 समवायसमवायिनां परैरिष्ट समवायस्य विशेषणत्वात् समवायिना विशेष-
 यत्वात् अन्यथा समवायप्रतिनियमानुपपत्ते । सच समवायमम
 वायिम्योऽर्थान्तरमेव न पुनरनर्थान्तर समवायस्यापि समवायिम्योऽनर्थतरा-
 पत्ते सत्कार्यांतरभूतो विशेषणविशेष्यभावः सवध म्यसंबंधिषु परस्मादेव
 विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिनियत स्यात् नान्यथा तथाचापरापरविशेषण
 विशेष्यभावपरिरूपनायामनवध्या बाधा तन्वम्यैव तनस्तया सबाधादि-
 हेदमिति प्रत्ययाद्धिशेषणविशेष्यभावोऽपि न सिध्येदिति कुत्र समवाय-
 प्रतिनियम इच्छिदेव समवायिषु परेषा स्यात् ।

विशेषणविशेष्यत्वप्रत्यायादवगम्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वमित्यप्येतेन दूषित ॥ ५५ ॥

यथेह समवायिषु समवाय इतीहेऽप्रत्ययादनवध्या बाध्यमानात्
 समवायविशेषणविशेष्यभावो न सिध्येदिति तथा विशेषणविशेष्यत्व-
 प्रत्ययादप्यनवध्या बाध्यमानत्वाविशेषात् ततोऽनेनेहेदप्रत्ययदूषणेन
 विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि दूषित एव तेनैव च तद्दूषणेन विशेषण-
 विशेष्यत्व सर्वत्र दूषितमवगम्यता । अत्रानवध्यापरिहार परेषामा-
 शङ्क्य निराचष्टे ।

तस्यानत्यात्प्रपन्नानामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा ।

न दोष इति चेदेव समवायादिनापि किं ॥ ५६ ॥

गुणादिद्रव्ययोर्भिन्नद्रव्ययोश्च परस्पर ।

विशेषणविशेष्यत्वसंबधाऽस्तु निरकुश ॥ ५७ ॥

सयोगः समवायो वा तद्विशेषोऽस्त्वनेकधा ।

स्वातन्त्र्ये समवायस्य सर्वथैक्ये च दोषतः ॥ ५८ ॥

तस्य विशेषणविशेष्यभावस्यानत्यातसमवायवत्त्वात्तान्म्युपगमात् नान-
वस्था दोषो यदि परैः कथ्यते प्रपतृणामाकाङ्क्षाक्षयतोऽपि वा यत्र यस्य
प्रतिपत्तुर्ब्यवहारपरिसमाप्तेराकाङ्क्षाक्षय म्यात् तत्रापरविशेषणविशेष्यभा-
वानन्वेषणादनवस्थानुपपत्तेः तत्र समवायादिनापि परिकल्पितेन न किञ्चि
त्फलमुपलभामहे समवायिनोरापि विशेषणविशेष्यभावस्यैवान्म्युपगमनीयत्वात्
सयोगिनोरपि विशेषणविशेष्यभावानतिरमात् । गुणद्रव्ययोः त्रियात्रययो-
र्द्रव्यत्वद्रव्ययोः गुणत्वगुणयोः कर्मत्वकर्मणोः गुणत्वद्रव्ययोः कर्मत्वद्रव्ययो-
र्विशेषद्रव्ययोश्च द्रव्ययोरिव विशेषणविशेष्यत्वस्य साक्षात्परपरया वा
प्रतीयमानस्य बाधनाभावात् । यथैव हि गुणिद्रव्य त्रियावद्द्रव्य द्रव्य-
त्ववद्द्रव्य विशेषवद्द्रव्य गुणत्ववान्गुण कर्मत्ववत्कर्मेत्यत्र साक्षाद्विशेषण-
विशेष्यभाव प्रतिभासते दृष्टिकुडलिबत् तथा परपरया गुणत्ववत्द्रव्य-
मित्यत्र गुणस्य द्रव्यविशेषणत्वात् गुणत्वस्य च गुणविशेषणत्वात् विशेष-
णविशेष्यभावोऽपि, तथा कर्मत्ववद्द्रव्यमित्यत्रापि कर्मत्वस्य कर्मविशे-
षणत्वात् कर्मणो द्रव्यविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभाव एव निरकुशोऽस्तु ।
ननु च दृढपुरुषादीनामवयवावयवार्थानां च सयोगः समवायश्च विशेष-
णविशेष्यभावहेतुः सप्रतीयते तस्य तद्भावं एव भावादिति न मतव्य,
तदभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य सद्भावात् धर्मधर्मिवत् भावाभाववद्भा ।
नाहि धर्मधर्मिणोः सयोगः, तस्य द्रव्यनिष्ठत्वान् । नापि समवायः परै-
रिष्यते, समवायतदस्तित्वयोः समवायातरप्रसंगात् । तथा न भावाभा-
वयोः सयोगः समवायो वा परैरिष्टः सिद्धातविरोधात् तयोर्विशेषणविशे-
ष्यभावस्तु तैरिष्टो दृष्टश्चेति न सयोगसमवायाभ्यां विशेषणविशेष्यभावो

व्याप्त, तेन तयोर्व्याप्तत्वमिद्धि न हि विशेषणविशेष्यभावम्याभावे
 कयोश्चित्सयोग समवायो वा व्यवतिष्ठते । कचिद्विशेषणविशेष्यमावा
 विवक्षाया तु सयोगसमवायत्पवहारो न विशेषणविशेष्यभावम्याव्यापकत्व
 द्यवम्यापयितुमल, सनोऽप्यनर्पित्वादेर्विवक्षानुपपत्तेर्व्यापकत्वप्राप्तिद्वे ।
 तत मयोग समवायोवा अन्योऽविनापावादि सभवस्तस्यैव विशेषण
 विशेष्यभावस्य विशेषोऽस्तु । ननु च समवायस्य स्वतन्त्रत्वादेऽनृत्वाच्च
 नयमसौ सविशेष म्याप्यत इति चेन्न समवायस्य स्वतन्त्रत्वे सवधैकत्वे
 च दोषस्तद्भावात् । तथाहि—

स्वतन्त्रस्य कथं तावदाश्रितत्व स्वयं मत ।

तस्याश्रितत्ववचने स्वातन्त्र्य प्रतिहन्यते ॥ ५९ ॥

समवायिषु सत्त्वेव समवायस्य वेदनात् ।

आश्रितत्वे दिगादीना भूतद्रव्याश्रितिर्न किं ॥ ६० ॥

कथं चानाश्रित सिद्धचेत्सन्ध, सर्वथा क्वचित् ।

स्वमवधिषु येनात, समवेन्नियतस्थिति, ॥ ६१ ॥

एक एव च सर्वत्र समवायो यदीष्यते ।

तदा महेश्वरे ज्ञान समवैति न ज्ञे कथं ॥ ६२ ॥

इहेति प्रत्ययोऽप्येष शक्रे न तु सादिषु ।

इति भेद'कथं सिद्धचेन्नियामकमपश्यत ॥ ६३ ॥

न चाचेतनता तत्र समाध्येत नियामिका ।

शमावपि तदास्थानात् सादेस्तदविशेषत, ॥ ६४ ॥

नेशो ज्ञाता न चाज्ञाता स्वयं ज्ञानस्य केवल ।

समवायात्सदा ज्ञाता यद्यात्मैव स किं स्वत' ॥ ६५ ॥

नायमात्मा न चानात्मा स्वात्मत्वसमवायतः ।
 सदात्मैवेति चेदेव द्रव्यमेव स्वतोऽसिधत् ॥ ६६ ॥
 नेशो द्रव्य न चाद्रव्य द्रव्यत्वसमवायत ।
 सर्वदा द्रव्यमेवेति यदि सन्नेव स स्वतः ॥ ६७ ॥
 न स्वतः सन्नसन्नापि सत्त्वेन समवायतः ।
 सन्नेव शब्वादित्युक्तौ व्याघातः केन वार्यते ॥ ६८ ॥
 स्वरूपेणासतः सत्त्वसमवाये च सायुजे ।
 स स्यात् किं न विशेषस्याभावात्तस्य ततोऽजसा ६९
 स्वरूपेण सतः सत्त्वसमवायेऽपि सर्वदा ।
 सामान्यादौ भवेत्सत्त्वसमवायोऽविशेषतः ॥ ७० ॥
 स्वतः सतो यथा सत्त्वसमवायस्तथाऽस्तु सः ।
 द्रव्यत्वात्मत्वबोद्धुत्वसमवायोऽपि तत्त्वतः ॥ ७१ ॥
 द्रव्यस्यैवात्मनो बोद्धुः स्वयं सिद्धस्य सर्वदा ।
 नहि स्वतोऽतथामृतस्तथात्मसमवायमाक् ॥ ७२ ॥
 स्वयं ज्ञात्रे च सिद्धेऽस्य महेशस्य निरर्थक ।
 ज्ञानस्य समवायेन ज्ञत्वस्य परिकल्पन ॥ ७३ ॥
 तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छतः ।
 कथंचिदीश्वरस्याऽस्ति जिनेशत्वमसंशय ॥ ७४ ॥
 स एव मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
 सदेहः सर्वविघ्नमोहो धर्मविशेषमाक् ॥ ७५ ॥
 ज्ञानादन्यस्तु निर्देहः सदेहो वा न युज्यते ।
 शिवः कर्तोऽपदेशस्य सोऽभेत्ता कर्मभूमृता ॥ ७६ ॥
 स्वतन्त्रत्वे हि समवायस्य “वृणामाश्रितत्सम् अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः”

इति कथमाश्रितत्वं स्वयं वैशेषिकैरिष्टमिति तत्रविरोधो दोषः । तस्याश्रितत्वप्रतिपादने स्वतन्त्रत्वविरोधात् । पराश्रितत्वं हि पारतन्त्र्यं तेन स्वातन्त्र्यं कथं न प्रतिहन्यते । स्यान्मतं न परमार्थतः समवायस्याश्रितत्वं धर्मं कथ्यते यतस्तत्रविरोधः स्यात् किंतूपचारात्, निमित्ततूपचारस्य समवायिषु सत्सु समवायज्ञानं समवायिशुभे देशे समवायज्ञानासम्भवात् परमार्थतस्तस्याश्रितत्वे स्वाश्रयनाशात् विनाशप्रसंगात् गुणान्विदिति । तदसत्, दिगादीनामप्येषमाश्रितत्वप्रसंगात् । मूर्तद्रव्येषु सत्सूपलब्धिद्व्यक्षणाप्राप्तेषु दिग्लिंगस्येदमसत् पूर्वेणैत्यादिप्रत्ययस्य काललिंगस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सद्भावात् मूर्तद्रव्याश्रितत्वोपचारप्रसंगात् । तथाचान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति न्यायात् नित्यद्रव्यस्यापि दिगादेरुपचारादाश्रितत्वसिद्धेः । सामान्यस्यापि परमार्थतोऽनाश्रितत्वमनुपपद्यते स्वाश्रयविनाशोऽपि विनाशाभावात् समवायवृत्तदिदं स्वाम्युपगमविरुद्धं वैशेषिकाणां उपचारतोऽपि समवायस्याश्रितत्वं स्वातन्त्र्यं वा । किंच समवायो न सत्त्वः सर्वथाऽनाश्रितत्वात् यो यः सर्वथाऽनाश्रितः स स न सत्त्वो यथा दिगादि, सर्वथाऽनाश्रितश्च समवायः तस्मान्न सत्त्वः इति इहेदं प्रत्ययलिंगो यः स समवायो न स्यात् अयुतसिद्धानामाध्याधारभूतानामपि सत्त्वघातरेणाश्रितेन भवितव्यं सयोगादेरसम्भवात् समवायम्याप्यनाश्रितस्य सत्त्वत्वविरोधात् । स्यात्कृतं, समवायस्य धर्मिणोऽप्रतिपत्तौ हेतोराश्रयासिद्धत्वं । प्रतिपत्तौ धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितपक्षो हेतुश्च कालात्ययापदिष्टः प्रसज्येत । समवायो हि यतः प्रमाणात्प्रातिपन्नस्ततएवायुतसिद्धसत्त्वत्वं प्रातिपन्नमयुतसिद्धानामेव सत्त्वधर्म्यं समवायव्यपदेशसिद्धेरिति । तदपि न साधीयं, समवायग्राहिणा प्रमाणेनाश्रितस्यैव समवायस्याविष्वग्भावःक्षणस्य प्रतिपत्तेस्तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमे चासत्त्वत्वस्य प्रसंगेन साधनात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्या

पक्मावासिद्धौ परम्य व्याप्याभ्युपगमे तत्रानरीयकस्य व्यापकाभ्युपगमस्य
 प्रतिपादनात् । नानाश्रितत्वमसंबन्धत्वेन व्याप्त दिगादिष्वभिद्ध । नाप्य-
 नकातिकमनाश्रितस्य कस्यचित्संबन्धत्वाप्रसिद्धे विपक्षे वृत्त्यभावात् तत
 एव न विरुद्ध । नापि सत्प्रतिपक्ष तस्यानाश्रितस्यापि संबन्धत्वयवस्थाप-
 कानुमानाभावादिति न परेषा समवाय संबन्धोऽस्ति यत प्रतिनियम
 कस्यचित्कचित्समवायेनि व्यवस्थाप्यते । भस्तु वा समवाय । किमे
 योऽनेको वा ? यदि सर्वत्रैकएव समवायोऽभ्युपगम्यते तत्र महेश्वरे
 ज्ञान समवेति न पुन त्वे निगता वेति कथमवबुध्यते । इहेति प्रत्ययादिति
 चेत् तस्येह शक्रे ज्ञानमिति प्रत्ययस्यैकममवायहेतुकस्य स्वात्त्विकवच्छे-
 देन शक्रे एव ज्ञानममवायमाधनासमर्थत्वात् । नियामकादर्शनाद्भेदस्य
 व्यवस्थापयितुमशक्ते । ननु च विशेषणभेद एव नियामक सत्तात् सत्ता
 हि द्रव्यान्विशेषणभेदेनापि भिद्यमाना दृष्टा प्रतिनियतद्रव्यादिमत्वव्य-
 षम्यापिका द्रव्य सत् गुण सत् कर्म सादिति, द्रव्यादिविशेषणविशिष्टस्य
 सत्प्रत्ययस्य द्रव्यान्विशिष्टस्य व्यवस्थापकत्वात् तद्व समवायिविशेषण-
 विशिष्टेहेदप्रत्ययाद्विशिष्टसमवायिविशेषणस्य समवायस्य व्यवस्थिते ।
 समवायो हि यदुपलक्षितो विशिष्टप्रत्ययात्ति यति तत्प्रतिनियमहेतुरेषा
 भिधीयते यथेह तत्तु पट इति तत्तुपविशिष्टेहेद प्रत्ययात्तत्तुपेव पटस्य
 समवायो नियम्यते न वीरणादिषु नष्टाय विशिष्टेहेदप्रत्यय सर्वस्य
 प्रतिपत्तु प्रतिनियतविषय समनुमूयमान पर्यनुयोगार्ह किमेतिभवात्
 तत्रैव प्रतिनियतोऽनुमूयते न पुनरन्यत्रेति । तथा तस्य पर्यनुयोगे
 कस्यचित्त्वेष्टतत्त्वव्यवस्थानुपपत्ते तद्व्यवस्थापकप्रत्ययस्यापि पर्यनुयोम्य-
 न्तानिवृत्ते । सुदूरमपि गत्वा यदि कस्यचित्प्रत्ययविशेषस्यानुमूयमानस्य
 पर्यनुयोगाविषयत्वात् तन्मन्तत्वव्यवस्थितिरभ्युपगम्यते तदेहशक्रे

ज्ञानमिति विशिष्टेहेतुप्रत्ययात्प्रमाणोपपन्नात्तत्रैव ज्ञान समवायो व्यवतिष्ठते न स्वादिषु, विशेषणभेदात्समवायस्य भेदप्राप्तिरिति केचिदुत्पन्नवैशेषिका समनुमयतोऽपि न यथार्थवादिन । समवायस्य सर्ववैकल्ये नानासमवायिविशेषणत्वायोगात् सत्तादृष्टातस्यापि साध्यत्वात् । नहि सर्वैका सत्ता कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धा । ननु सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादेका सत्ता प्राप्तिरिति चेत् । सर्वथा सत्प्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वाद्विशिष्टाभ्याभावस्य च, यथचित्सत्प्रत्ययाविशेषस्तु कस्यचिदेवैकत्वसत्ताया साधयेत् यथैव हि सत्समान्यादेशात् सत्सदिति प्रत्ययस्याविशेषस्तथा सद्विशेषापेक्षात् सत्प्रत्ययविशेषोऽपि घट सन् पट सन्नित्यादि समनुभूयते । घटादिषु दार्थ एव तत्र विशिष्टो न सतीति चेन्न, एवं घटादीनामपि सर्ववैकत्वप्रसगात् । शस्यो हि वस्तु घटप्रत्ययाविशेषादेको घट, तद्धर्मा एव विशिष्टप्रत्ययहेतवो विशिष्टा इति । घटस्यैकत्वे क्वचिद्वत्स्य विनाशे प्रादुर्भावे वा सर्वत्र विनाश प्रादुर्भावो वा स्यात् । तथा च परस्परव्याघात सद्दृष्टविनाशप्रादुर्भावयोः प्रसज्यते इति चेन्न, सत्ताया अपि सर्ववैकल्ये कस्यचित्प्रागसत्त सत्ताया सवधे सर्वस्य सद्दृष्टसत्तासंबन्धप्रसगात् । तत्सवधे वा सर्वस्यासंबन्ध इति परस्परव्याघातसत्तासंबन्धासन्धयोः सद्दृष्टदुपरिहार स्यात् । प्रागसत्त कस्यचिदुत्पादकारणसन्निधानात्पक्ष्यमानस्य संबन्ध, परस्य तदभावात् संबन्धाभाव इति प्रागुक्तदोषाऽप्रसंगे घटस्यापि क्वचिदुत्पादकारणभावादुत्पादस्य घटस्य सद्भावे घटेन संबन्ध क्वचित्तु विनाशहेतुत्वादानाद्विनाशस्य भावो घटस्य तेनासंबन्ध इति कुत परोक्षदोषप्रसंगः । सर्ववैकल्येऽपि घटस्य तद्धर्माणामुत्पात्तातीना स्वकारणनियमाद्देशालाभारनियमोपपत्तेः । नह्युत्पात्तायो धर्मा घटादनर्थातरभूता एव, सत्ताधर्माणामपि तद्वदनर्थातरत्वप्र-

सगात् । तेषां ततोऽर्थांतरत्वे घटानुत्पादादीनामर्थांतरत्व प्रनिपत्तव्य ।
 तथाच स एव विशिष्टा न घट इति कथं न घटैकत्वमापद्यते । ननु
 घटस्य नित्यत्वे कथमुत्पत्त्यादयो धर्मा नित्यस्यानुत्पादाविनाशधर्मनत्वा-
 दिति चेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कथमुत्पद्यमानैरर्थैः सत्त्व प्रमज्जमानै-
 श्चेति चिन्त्यतां । स्वकारणवशादुत्पद्यमाना मज्जमानाश्चार्था शब्दद्वय-
 स्थितया सत्तया सवध्यते न पुन शब्दद्वयस्थितेन घटेन स्वकारणसाम-
 र्थ्यादुत्पादादयो धर्मा सवध्यत इति स्वदर्शनपक्षपातमात्र । घटस्य सर्व-
 गतत्वे पदार्थांतराणामभावापत्तेरुत्पादादिधर्मकारणानामप्यसम्भवात् कथमु-
 त्पादादयो धर्मा स्युरिते चेत् सत्ताया सर्वगतत्वेऽपि प्रागभावादीनां
 क्वचिदनुपपत्ते कथमुत्पद्यमानैः प्रमज्जमानैश्चार्थैः सत्त्व सिध्येत् ।
 प्रागभावाभावे हि कथं प्रागस्त प्रादुर्भवत सत्तया सत्त्व, प्रध्वंसाभा-
 वाभावे हि कथं विनश्यत पश्चादस्त सत्ताया सत्त्वभाव इति सर्व-
 दुरवबोधः । स्यान्मत सत्ताया स्वाश्रयवृत्तित्वात्स्वाश्रयापेक्षया सर्वगत-
 त्वं न सकल्पदार्पापेक्षया सामान्यादिषु प्रागभावादिषु च लङ्घ्यमावात् ।
 तत्रावधितस्य सत्प्रत्यस्याभावाद्द्रव्यादिवेव सन्नुभवादिति, तदपि
 स्वगृहमान्य । घटस्याप्येवमवधितप्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वेव स्वाश्रयेषु
 भावात् न सर्वपदार्थन्यापित्वं पदार्थांतरेषु घटप्रत्ययोत्पत्त्यहेतुषु तदभा-
 वापि वस्तु शक्यत्वात् । नन्वेते घट कथमंतराल्वार्तिपटाद्यर्थान् परि-
 हृत्य नानाप्रदेशेषु दक्षिणेषु मित्रेषु वर्तते युगपदिति चेत् कथमेता सत्ता
 सामान्यविशेषसमवायान् प्रागभावादींश्च परिहृत्यद्रव्यादिपदार्थान् सक्तान्
 सकृद्याप्नोतीति समान पर्यनुयोगः । तस्या स्वयममूर्तत्वात्केनचित्प्रतिगता-
 भावाददोष इति चेत् तर्हि घटस्याप्यनभियच्छिभूतं केनचित्प्रतिगताभा-
 वात्मवर्गतत्वे को दोषः सर्वत्र घटप्रत्ययप्रसंग इति चेत् सत्ताया सर्व-

गतत्वे सर्वत्र सत्प्रत्यय किं न स्यात् । प्रागभावादिषु तस्यास्तु तिरो-
धानाच्च सत्प्रत्ययहेतुत्वमिति चेत् घटस्यापि पदार्थांतरेषु तत्तिरोधानाद्ध-
टप्रत्ययहेतुत्व माभूत् । न चैव सर्व सर्वत्र विद्यते इति वदत साख्यस्य
किंचिद्विरुद्ध बाधक्यभावात् तिरोधानाविर्भावाम्या स्वप्रत्ययाविधानस्य कचि-
त्त्वप्रत्ययाविधानस्यातिरोधात् । किंच घटादिसामान्यस्य घटादिव्यक्तिष्व-
भिन्यक्तस्य तदंतराले चानभिन्यक्तस्य घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे स्वयमुरी-
कृत्वाण कथं न घटस्य स्वव्ययकदेशोऽभिव्यक्तस्यान्यत्र चानभिन्यक्तस्य
घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे नाभ्युपगच्छतीति स्वेच्छाङ्गरी । स्यान्मत नानाघट
सद्विज्ञदेशतयोपलभ्यमानत्वात् पटकटमुकुटादिपदार्थांतरवदिति, तर्हि नाना
सत्तायुगपद्बाधकाभावे सति भिन्नदेशद्रव्यादिपलभ्यमानत्वात् तद्वदिति दर्श-
नातरमायात 'यायस्य समानत्वात् । नहि विभिन्नदेशेषु घटपटादिषु युगपत्स-
व्योपलभोऽसिद्ध सतोऽपि घटादय इति प्रतीतेरबाधितत्वात् । व्योम्नानैकाति-
कोऽयहेतुरिति चेत्, तस्य प्रत्यक्षतोभिन्नदेशतयाऽतीन्द्रियस्य युगपदुपलभाभा-
वात् । परेषा युगपद्विन्नदेशाकाशत्रिशब्दोपलभासमवाच्च नानुमानतोऽपि
भिन्नदेशतया युगपदुपलभोऽस्ति यतस्तेनानैकातिकत्व हेतोरभिधीयते ।
नानादेशानाशलिगशब्दानां नानादेशम्यपुरुषै श्रवणादाकाशस्यानुमानात्
युगपद्विन्नदेशतयोपलभस्य असिद्धावपि न तेन व्यभिचार साधनस्य
तस्य प्रवेशमेतानानात्वासिद्धे । नि प्रदेशस्य युगपद्विन्नदेशकादसकल-
मूर्तिमद्व्यसयोगानामनुपपत्तेरेकपरमाणुजनकेय सत्ता स्वतः पदार्थ सिद्ध
पदार्थधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वादसत्त्वत् । ययैव हि घटस्यासत्त्व पटस्या-
सत्त्वमिति पदार्थधर्मतया प्रतीयमानत्वाच्चासत्त्व स्वतः पदार्थ तथा
घटस्य सत्त्व पटस्य सत्त्वमिति पदार्थधर्मत्वेनोपलभ्यमानत्वात्सत्त्वमपि
सर्वथा विशेषामावात् । सर्वत्र घट सन् पट सन् इति प्रत्ययस्याविशेषादेक

सत्त्व पदार्थरूपत्वेऽपीति चेत् तर्हि सर्वत्रासन्निति प्रत्ययस्याविशेषाद्भावपर-
 तत्वेऽप्येकमसत्त्वमप्युपगम्यता । प्रागसत्त्वश्चादसन्निरनेतरदमदत्यतमस-
 दिति प्रत्ययविशेषात् प्रागसत्त्वपश्चादसत्त्वेनेतरासत्त्वात्यतामत्वमेतदसिद्धे-
 र्नेकमसत्त्वमिति चेत् न केव विनाशात्पूर्वं सत्त्व प्राक्सत्त्व, स्वरूपजामादु-
 स्तर सत्त्व पश्चात्सत्त्व, ममाननातीत्ययो केनचिद्रूपेणेतेतरासत्त्वमितरेतर-
 सत्त्व, कालत्रयेऽप्यनाद्यनतम्य सत्त्वमत्यनसत्त्वमिति सत्त्वभेद किं नानु-
 मन्यते सत्त्वप्रत्ययस्यापि प्राक्कालादितया विशेषसिद्धेरर्थाभावात् ।
 यथाचासत्त्वमप्य सर्वथैकत्वे क्वचित्कार्योत्पत्तौ प्रागभावविनाशो सर्वत्राभाव-
 विनाशप्रसगात् न किञ्चित्प्रागसन्निति सर्वकार्यमनाति म्यात् न किञ्चि-
 त्पश्चादमदिति तदन्न स्यात् न क्वचित्किञ्चिदसन्निति सर्वै सर्वात्मक
 म्यात् क्वचिदत्यतमसन्निति सर्व सर्वत्र सर्वत्र प्रसज्येतेति बाधरूपमपि
 तथा सत्त्वैकत्वे समानमुपलभामहे कम्यचित्प्रवृत्ते सत्त्वाभावे सर्वत्र
 सत्त्वाभावप्रसगात् न किञ्चित्कुतश्चित्प्राक् सत्त्व पश्चात्सत्त्वा नापीतरनेतर-
 स्तत्त्व स्यात् अत्यतमद्वेति सर्वशून्यतापत्तिर्दुःशक्या परिहर्तु । ॥ परि-
 निहीर्षिता सत्त्वमप्य भेदोऽभ्युपगम्य इति नैवा सत्ता सर्वयासिद्ध्येदसत्ता
 वत्तन्नत पर्यायनोपपत्ते । स्यान्मतिरेषा ते कम्यचित्त्वार्थस्य प्रवृत्तेऽपि
 न सत्ताया प्रवृत्तसत्त्वम्या नित्यत्वात् पदार्थान्तरेषु सत्त्वप्रत्ययहेतुत्वात्
 प्राक्कालादिविशेषणभेदेऽप्यभिन्नत्वात् सर्वया शून्यता परिहरतोऽपि सत्ता
 नतपर्यायनानुपपत्तिरिति सापि न सार्थायसी, कस्यचित्कार्यम्योत्पादेऽपि
 प्रागभावस्याभावानुपपत्तिप्रसगात् तस्य नित्यत्वात् पदार्थांतराणामुत्पत्ते
 पूर्वं प्रागभावमप्य स्वप्रत्ययहेतो सद्भावसिद्धे समुत्पन्नैककार्यविशेषणतया
 विनाशव्यवहारेऽपि प्रागभावस्याविनाशिने नानानुत्पन्नकार्यापेक्षया विशे-
 षणभेदेऽपि भेदासम्भवेदन्ताविरोधात् । ननु भेदे पूर्व प्रत्यय प्रागभाव

पटस्य प्रागभाव इत्यादि विशेषणभेदेऽप्यभावो मिथ्यते षट्स्य सत्ता पटस्य सत्तेत्यादिविशेषणभेदेऽपि सत्तावत् । ननु प्रागभावस्य नित्यत्वे कार्योत्पत्तिर्नम्यात्तस्य तत्प्रतिबध्नत्वात्तदप्रतिबध्नत्वे प्रागपि कार्योत्पत्ते कार्यम्यानादित्वप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कार्यस्य प्रध्वसो न स्यात् तस्यास्तत्प्रतिबध्नत्वात् तत्प्रतिबध्नत्वे प्रध्वमान् प्रागपि प्रध्वसप्रसङ्गात् कार्यस्य स्थितेरेव न स्यात्, कायसत्ता हि प्रध्वसात् प्राक् प्रध्वसस्य प्रतिघातव्येति कार्यस्य स्थिति सिद्धयेन्नान्यथा । यदि पुनर्बलवत्प्रध्वसकारणमभिधाते कार्यस्य सत्ता न प्रध्वस प्रतिघाति सत पूर्व तु बलवद्विनाशकारणमावात्त प्रध्वस प्रतिघात्यायेव सतो न प्रागपि प्रध्वसप्रसङ्ग, इति मतं तदा बलवदुत्पादककारणोपघानात् कार्यस्योत्पाद प्रागभाव सत्तापि न विरुद्धि कार्योत्पादनात्पूर्वं तदुत्पादक कारणाभावात् त विरुद्धि सतो न प्रागपि कार्योत्पत्तिर्येन कार्यस्यानादित्वप्रसङ्ग, इति प्रागभावस्य सर्वदा सद्भावो मयता सत्तावत् । तथाचैक एव सर्वत्र प्रागभावो व्यवतिष्ठते । प्रध्वसाभावश्च न प्रागभावादर्थोत्तरभूत म्यान् कायविनाशविशिष्टस्य तस्यैव प्रध्वसामाव इत्यभिधानात् तस्यै वेनरेतर पागुत्तिविशिष्टस्येतेतराभावाभिधानवत् । ननु च कार्यस्य विनाश एव प्रध्वसभावो न पुनस्ततोऽप्य येन विनाशविशिष्ट प्रध्वसामाव इत्यभिधीयते नापीतरेतरस्यागृत्तिरितरेतराभावादभ्या येन तया विशिष्टम्येतेतराभावाभिधानमिति चेत् तर्हिदानीं कायस्योत्पादएव प्रागभावाभावस्ततोऽर्थोत्तरस्यासम्भवात् कथं तेन कथमेव प्रतिबध्न मिथ्येत् कार्योत्पादात्प्रागभावाभावस्यार्थोत्तरत्वे प्रागेव कार्योत्पाद म्यान् शब्द-भावाभावे शब्दसद्भाववत् । नह्यन्यैवाभावस्याभावोऽप्यैव भावस्य सद्भाव इति अभावाभावसद्भावयो कालभेदो युक्त सर्वत्राभावाभावस्यैव

भावसद्भावप्रसिद्धे भावाभावस्याभावप्रसिद्धिवत् तथा च कार्यसद्भाव एव
तदभावाभाव कार्याभाव एव च तद्भावस्याभाव इत्यभावविनाशकद्भाव
विनाशप्रसिद्धे न भावाभावौ परस्परस्मतिशयाते यनस्तयोरयतरस्यैवेकत्व
नित्यत्वे नानात्वानित्यत्वे वा व्यवतिष्ठेते । तदनेनासत्त्वस्य नानात्वम
नित्यत्व च प्रतिमानता सत्त्वस्यापि तत्प्रतिज्ञातयमिति कथंचित्सत्तैका
सदिति प्रत्ययाविशेषात् । कथंचिन्नेन प्राक्सर्जित्यादि सत्प्रत्ययभेदात् ।
कथंचिन्नित्या सैवेयमस्तेतिप्रत्यभिज्ञानात् कथचिदनित्या कालभेदात्
पूर्वसत्ता पश्चात्सत्तेति सत्प्रत्ययभेदात् सकलबाधशमावादनमतव्या
तत्प्रतिपक्षभूताऽसत्तावत् । तन समवायिविशेषणविशिष्टेहेतु प्रत्ययहेतु
त्वात् समवाय समवायिविशेषप्रतिनियमहेतुर्द्रव्यादिविशेषणविशिष्टसत्प्र
त्ययहेतुत्वाद्द्रव्यादिविशेषप्रतिनियमहेतुसत्तावदिति विषमउपन्यास सत्ताया
नानात्वसाधनात् तद्वत्समवायस्य नानात्वसिद्धे सोऽपि हि कथ
चिदेक एव इहेदप्रत्ययाविशेषात् । कथचिदनेक एव नानासमवायि
विशिष्टेहेदप्रत्ययभेदात् । कथंचिन्नित्य एव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
कथचिदनित्य एव कालभेदेन प्रतीयमानत्वात् । नचैकत्राधिकरणे पर-
स्परमेकत्वानेकत्वेनित्यत्वानित्यत्वे वा विरुद्धे, सकलबाधरहितत्वे
सत्युपलभ्यमानत्वात् कथंचित्सत्त्वासत्त्ववत् । यदप्यम्यघायि सत्त्वासत्त्वे
नैकत्र वस्तुनि सकृत्समवतस्तयो विधिप्रतिषेधरूपत्वात् । ययोर्विधिप्रति
षेधरूपत्वं ते नैकत्र वस्तुनि सकृत्समवतो यथा शीतत्वाशीतत्वे । विधि
प्रतिषेधरूपे च सत्त्वासत्त्वे तस्मान्नैकत्रवस्तुनि सकृत्समवत इति ।
तदप्यनुपपन्न वस्तुन्येकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वाम्यां सकृत्समवद्भ्या
व्यभिचारात् । कस्यचित्त्वाभिधायकामिधानापेक्षया अभिधेयत्वमन्या
भिधायकामिधानापेक्षया चानाभिधेयत्व सकृदुपलभ्यमानमवाधितमेकत्रा-

भिषेयत्वानामिषेयत्वयोः सकृत्समव साधयतीत्यम्यनुज्ञाने स्वरूपाद्य-
 पेक्षया सत्त्वं पररूपाद्यपेक्षया चासत्त्वं निर्वर्धमनुभूयमानमेव वस्तुनि
 सत्त्वासत्त्वयोः सकृत्समव किं न साधयेत् विधिप्रतिषेधरूपत्वाविशेषात् ।
 कथंचिदुपलभ्यमानयोर्विरोधानवगाशात् येनैव स्वरूपेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वं
 मिनि सर्वथाऽर्पितयोरेव सत्त्वासत्त्वयोर्युगपदेकत्र विरोधासिद्धे । कथ-
 चित्सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र वस्तुनि सकृत्प्रसिद्धौ च तद्वदेयत्वानेकत्वयोर्नित्य-
 स्वानित्यत्वयोश्च सकृदेकत्र निर्णयाच्च किंचिद्विप्रतिषिद्ध समवायस्यापि
 तथा प्रतीतिरबाधितत्वात् । सर्वैकत्वे महेश्वर एव ज्ञानस्य समवायाद्-
 वृत्तिर्न पुनराकाशादिष्विति प्रतिनियमस्य नियामकमपश्यतो निश्चयासम-
 वात् । न चानाशान्निभमचेतनता नियामिका चेतनात्मगुणस्य ज्ञानस्य
 चेतनात्मन्येव महेश्वरे समवायोपपत्तरचेतनद्रव्यगगनादौ तदयोगात्
 ज्ञानस्य तद्गुणत्वाभावादिति वक्तुं युक्तं, शमोरपि स्वतोऽचेतनत्वमिति
 ज्ञानात् स्वादिभ्यस्तस्य विशेषासिद्धे । स्यादाकूतं नेश्वर स्वतश्चेतनोऽ-
 चेतनो वा चेतनसमवायात्तु चेतयिता स्वादयस्तु न चेतनासमवायाच्चेत-
 यितार कदाचिदतोऽस्ति तेभ्यस्तस्य विशेष इति । तदप्यसत् । स्वतो-
 महेश्वरस्य स्वरूपानवधारणाऽपि स्वरूपतापत्ते । स्वयं तस्यात्मरूपत्वाच्च
 स्वरूपहानिरितिचेतन, आत्मनाऽप्यात्मत्वयोगादात्मरूपत्वेन व्यवहारोपगमात्
 स्वतोऽनात्मत्वादात्मरूपस्याप्यासिद्धे । यदि पुन स्वयं नात्मानमहेशो
 नाप्यनात्मा केवलमात्मत्वयोगादात्मेति मतं तदा स्वतः किमसौ स्यात् ?
 द्रव्यामिति चेन्न, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यव्यवहारवचनात् स्वतो द्रव्यस्वरू-
 पेणापि महेश्वरस्यायमस्ति । यदि तु न स्वतोऽसौ द्रव्य नाप्यद्रव्य
 द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यामिति प्रतिपाद्यते, तदा न सत्यं द्रव्य स्वरूपस्याप्य-
 भावात् किंस्वरूपं शमुर्भवेदिति वक्तव्यं । सनेव स्वयमसाविति चेन्न,

सत्ययोगत्सन्निति व्यवहारसाधनात् स्वतः सद्रूपस्याप्रसिद्धे । अथ न स्वतः सन्न चासन् सत्त्वसमवायात् सन्नित्याभिधीयते तत्र व्याघातो दुरुत्तरः स्यात् सत्त्वासत्त्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरेकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रमगात् उभयप्रतिषेधस्यासम्भवात् । कथमेत सर्वथा सत्त्वासत्त्वयोः स्याद्वागिमि प्रतिषेधे तेषां व्याघातो न भवेन्निति चेत्, ते कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्विधानात् । सर्वथा सत्त्वासत्त्वे हि कथंचित्सत्त्वासत्त्वव्यवच्छेदेनाभ्युपगम्येते सर्वथा सत्त्वस्य कथंचित्सत्त्वस्य व्यवच्छेदेन व्यवस्थानात् । अमत्त्वम्य च कथंचित्सत्त्वव्यवच्छेदेनेति सर्वथा सत्त्वस्य प्रतिषेधे कथंचित्सत्त्वस्य विधानात् । सर्वथा चासत्त्वम्य निषेधे कथंचिदसत्त्वम्य त्रिधिगिति कथं सर्वथा सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधे स्याद्वादिना व्याघातो दुरुत्तरः स्यात् सर्वथैकतत्त्वादिनामेव तस्य दुरुत्तरत्वात् । एतेन द्रव्यत्वाद्व्यवच्छेदयोरान्तर्भावान्तात्मत्वयोश्चेन्नन्त्वाचेतनत्वयोश्च पस्परव्यवच्छेदरूपयोर्युगपत्प्रतिषेधे व्याघातो दुरुत्तरः प्रतिपादितः तत्रैकतरप्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधेरवश्यभावात् उभयप्रतिषेधस्यासम्भवात् कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्वैशिष्ट्येनैरनभ्युपगमात् । किं च स्वरूपेणासन्नि महेश्वरे सत्त्वसमवाये प्रतिज्ञायमाने श्वाबुजे सत्त्वसमवाय परमार्थतः किञ्च भवेत् स्वरूपेणासत्त्वाविशेषात् । श्वाबुजस्याभावाच्च तत्र सत्त्वसमवाय पारमार्थिकः सद्बुद्धेर्द्रव्यगुणकर्मक्षणे सत्त्वसमवायसिद्धे महेश्वर एवात्मद्रव्यविशेषे सत्त्वसमवाय इति च स्वमनोरथमात्र, स्वरूपेणामतः कथंचित्सद्बुद्धेर्द्रव्यसिद्धे । स्वरूपेण सन्नि महेश्वरे सत्त्वसमवायोपगमे सामान्यादावपि सत्त्वसमवायप्रसंगः स्वरूपेण सत्त्वाविशेषात् । यथैव हि महेश्वरस्य स्वरूपतः सत्त्ववृद्धवैशिष्ट्येनैरिष्यते तथा पृथिव्यादिद्रव्याणां रूपादिगुणानामुत्पत्तिपणादिकर्मणा सामान्यविशेषसमवायानां च प्रागभावादीनामपीष्यन्त

एव तथापि कचिदेव सत्त्वसमवायासिद्धौ नियमहेतुर्वक्तव्य । सत्तदिति
 ज्ञानमनाधित नियमहेतुरितिवेन, तस्य सामान्यादिष्वपि भावात् । यथैव
 हि द्रव्य सत् गुण सत् कर्म सदिती ज्ञानमनाधितमुत्पद्यते तथा सामा-
 न्यमस्ति विशेषोऽस्ति समवायोऽस्ति प्रागभावादय सतीति ज्ञानमप्यवा-
 धितमवेति सामान्यादिप्रागभावादितत्वास्तित्व अन्यथा तद्वादिभि कथमभ्यु-
 पगम्यते । तथास्तित्वधर्मसद्भावान्तीति ज्ञान न पुन सत्तासम्भवादनवस्था
 प्रसगात् सामान्ये हि सामान्यान्तर परिकल्पनायामनवस्था स्यात् परापर
 सामान्यवत्पनात् । विशेषेषु च सामान्योपगमे सामान्यज्ञानात् विशेषानुप-
 लभादुभयतद्विशेषस्मरणाच्च कस्याचिदवश्यभाविनि सशये तद्वच्छेदार्थ
 विशेषातररूपनानुपग पुनस्तत्रापि सामान्यरूपनेऽवश्यमानी सशय
 सति तस्मिन्तद्वच्छेदाय तद्विशेषातररूपनायामनवस्थाप्रसगात् परा-
 परविशेषसामान्यरूपनम्यानिवृत्ते, सुदूरमपि गत्वा विशेषेषु सामान्यानभ्यु-
 पगमे सिद्धा सामान्यरहिता विशेषा । समवाये च सामान्यस्यासम्भ-
 वप्रसिद्ध एव तस्यैकत्वात् सम्भवे चानवस्थानुपगात् समवाये सामान्यस्य
 समवायांतररूपनादिति न सामान्यादिषु सदिती ज्ञान सत्ता निवधन
 बाध्यमानत्वात् । तथा प्रागभावादिव्यपि सत्तासमवाये प्रागभावादित्वविरो-
 धात् न सत्तानिवधनमस्तीतिज्ञान । ततोऽस्तित्वधर्मविशेषणसामर्थ्यादिष्वे-
 तन्नन्तीति ज्ञानमभ्युपगतव्य । अन्यथाऽस्तीति व्यवहारायोगादिति केचि-
 द्वैरोपिरा समभ्यमसत ताश्च पर प्रतिक्षिपति । सामान्यादिषूपचरित
 सत्वाम्युपगमात् मुख्यसत्त्वे बाधस्तद्भावाच्च पारमार्थिकसत्त्व सत्तासम्भ-
 वादिनाऽस्तित्वधर्मविशेषणकलादपि सामान्यते, सत्ताव्यतिरेकेणास्तित्वधर्म
 महत्प्रमाणाभावात् । अन्यथास्तित्वधर्मेऽप्यस्तीति प्रत्ययादस्तित्वातरपरि-
 रूपनायामनवस्थानुपगात् । तत्रोपचरितम्यास्तित्वम्य प्रतिज्ञाने सामान्या

दिष्वपि तदुपचरितमात्तु मुरये बाधकसद्भावात् सर्वत्रोपचारम्य मुरयबा
धकसद्भावादेवोपपत्ते । प्रागभावादिष्वपि मुख्यस्तित्वबाधत्रोपपत्तेस्मचारत
एवास्तित्वव्यवहारसिद्धेरिति तेषां द्रव्यादिष्वपि सदितिज्ञान सत्तानिबन्धन
कुन सिध्येत् तस्यापि बाधकसद्भावात् । तेषां स्वरूपतोऽसत्त्वे सत्त्वे वा सत्ता
सम्बन्धानुपपत्ते । स्वरूपेणासत्सु द्रव्यादिषु सत्तासम्बन्धेऽतिप्रमगस्य बाधकस्य
प्रतिपादनान् । स्वरूपत सत्सु सत्तासम्बन्धे अनवम्यानस्य बाधकस्योपनि
पातात् सत्ता सम्बन्धेनापि सत्सु सत्त्वं पुन सत्तासम्बन्धपरिरक्ष्यनप्रसगात्
तस्य वैयर्थ्यात् अपरिक्लपने स्वरूपत सत्सुपि तत् एव सत्तासम्बन्धपरि
क्लपन माभूत् । ननु स्वरूपत सत्त्वादसाधारणात् सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्यय-
स्यानुपपत्ते द्रव्यादिषु तन्निबन्धनस्य साधारणसत्तासम्बन्धस्य परिकल्पन न
व्यर्थमिति चेन्न स्वरूपसत्त्वादेव सदृशात्सदिति प्रत्ययस्योपपत्ते । सदृशो-
त्तरपरिणामसामर्थ्यादेव द्रव्यादीनां साधारणासाधारणसत्त्वनिबन्धनम्य सत्प्र
त्ययस्य गटनात् । सर्वथाऽर्थोत्तरमून सत्तासम्बन्धसामर्थ्यात्सदिति प्रत्ययस्य
साधारणस्यायोगात् । सत्तावद्द्रव्य सत्तावानुगुण सत्तावत्कर्मति सत्तास
म्बन्धस्य प्रत्ययस्य प्रसगात् न पुन सदृश्य सन् गुण सत्कर्मति प्रत्यय
स्यात् । नहि घटा सत्रधाद्रवि घटेति ज्ञानमनुभूयते घटावान्निति ज्ञानस्य
तत्र प्रतीति । यद्विषयवत्पुरुषोयद्विरिति प्रत्ययदर्शनात्तु सत्तासम्बन्धाद्द्रव्या-
दिषु मत्तेतिप्रत्यय स्यात् भेदेऽभेदोपचारात् न पुन सदिति प्रत्ययस्तथा
चोपचारात् द्रव्यादीनां सत्ताव्यपदेशो न पुन परमार्थत सिध्येत् ।
स्यान्मत सत्तासामान्यवाचरस्यास्य सत्ताशब्दस्येव सच्छब्दस्यापि सद्भावा
त्सम्बन्धात्सति द्रव्यगुणकर्माणीति व्यपदिश्यते भावस्य मानवदमिधायिनापि
शब्देनाभिधानप्रसिद्धे विषाणी कनुद्यान् प्रतिबालधिरिति गोत्वलिङ्ग-
मित्यादिवत् विषाण्यादिवाचिना शब्देन विषाणित्वादेर्भावस्याभिधानादिति ।

तदप्यनुपपन्न । तयोपचारादेव सत्प्रत्ययप्रसगात् पुरपे यद्विषयवाद्यद्वि-
रिति प्रत्ययवत् । यदि पुनर्यद्विपुस्त्वयो सयोगात्पुस्त्वो यद्विरिति ज्ञान-
मुपचरित युक्त न पुनर्द्रव्यादौ सदिति ज्ञान तत्र सत्वस्य समवाया-
दिति मत, तदवयवेष्वावयविन समवायादवयवविषयपदेश स्यात् न पुनर-
वयवव्यपदेश । द्रव्ये च गुणस्य समवायाद्गुणव्यपदेशोऽस्तु त्रियासम-
वायात्त्रियाव्यपदेशस्तथा च न कदाचिदवयवविषयविषयप्रत्यय गुणेनि
गुणिप्रत्यय त्रियावतित्रियावत्प्रत्ययश्चोपपद्येतेति महान् व्याघात पदार्थी-
तरभूतसत्तासमवायादिनामनुपपद्येत तदेव स्वतः सत् एनेधरस्य सत्वसम-
वायोऽप्युपगतस्य कश्चित्सत्तात्मतया परिणतस्यैव सत्वसमवायस्योपपत्ते ।
अन्यथा प्रमाणेन बाधनात् स्वय सत सत्वसमवायेऽस्य च प्रमाणप्रसिद्धे ।
स्वय द्रव्यात्मना परिणतस्य द्रव्यत्वममवाय । स्वयमात्मरूपतया परि-
णतस्यात्मत्वममवाय । स्वय ज्ञानात्मना परिणतस्य महेश्वरस्य ज्ञान
समवाय इति युक्तमुत्पश्याम स्वय नीलत्वमोनीलसमवायवत् न हि-
कश्चित्तापरिणतस्तयात्वसमवाय भागुपलभ्यतेऽतिप्रसगात् ततः प्रमाण
बलान्महेश्वरस्य सत्वद्रव्यत्वात्मत्ववत् स्वय ज्ञत्वप्रसिद्धेर्ज्ञानस्य
समवायात् तस्य ज्ञत्वपरिकल्पन न कचिदर्थ पुष्पाति । ज्ञत्ववहारं
पुष्पातीति चेन्न, ज्ञे प्रसिद्धे ज्ञत्ववहारस्यापि स्वतः प्रसिद्धे । यस्य
हि योऽर्थ प्रसिद्धो स तत्र तद्वचवहार प्रवर्तयन्नुपलब्धो यथा प्रसिद्धा-
वाशात्माआवाशे तद्वचवहारप्रसिद्धो, ज्ञश्च कश्चित्सत्तात् ज्ञे तद्वचवहार
प्रवर्तयते । यदि तु प्रसिद्धेऽपि ज्ञे ज्ञत्वसमवायपरिकल्पनमज्ञात्यवच्छे-
दार्थमित्यने तत्राप्रसिद्धेऽप्याज्ञेऽनावाश यवच्छेदार्थमात्रशतत्वममवायप-
रिकल्पनमिष्यता । तस्यैकत्वताकात्ताममवायस्वरूपनिश्चयादेवाकाश-
व्यवहारप्रवृत्तौ, ज्ञेऽपीश्वरे स्वरूपनिश्चयात् ज्ञे यवहारोऽस्तु किं तत्र ज्ञान-

समवायपरिकल्पनया, ज्ञानपरिणामपरिणतो हि ज्ञा प्रतिपादयितुं शक्यो
 नार्थोत्तरभूतज्ञानसमवायेन ततो ज्ञानसमवायवानेवेह सिध्येत् न पुनर्ज्ञाता ।
 नह्यर्थोत्तरभूते ज्ञाने समुत्पन्ने ज्ञाता, स्मरणे स्मर्ता, भोगे च भोक्तेति तत्प्रा
 तीतिरु दर्शनं तदात्मना परिणतम्यैव तथान्यपदेश प्रसिद्धे । प्रतीतिश्चास्ति
 तत्त्व व्यवस्थापयतो यद्यथा निर्वाच प्रतीयति तथैव व्यवहरतीति प्रेक्षा
 पूर्वकारिणि स्युर्नान्यथा । ततो महेश्वरोऽपि ज्ञाता व्यवहर्तृयो ज्ञातृस्वरूपेण
 प्रमाणत प्रतीयमानवात् । यद्येन स्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमान तत्तथा
 व्यवहर्तव्य, यथा सामान्यादिस्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमान सामान्यादि ।
 ज्ञातृस्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमानश्च महेश्वरस्ततो ज्ञातेति व्यवहर्तव्य
 इति । तदर्थमर्थोत्तरभूतज्ञानसमवायपरिकल्पनमनर्थकमेव तदेव प्रमाण ब्रह्म-
 त्स्वार्थन्यवसायात्मने ज्ञाने प्रसिद्धे महेश्वरस्य ततो भेदैकतनिराकरणे च
 कथंचित्स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानादभेदोऽभ्युपगतः य कथंचित्तादात्म्यस्यैव
 समवायस्य व्यवस्थापनात् । तथाच नास्ति विवादो नार्थे जिनेश्वरस्यैव
 महेश्वर इति नामरूपात्त्वचित्स्वार्थन्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छत
 पुरुषविशेषस्य जिनेश्वरत्वनिश्चयात् । तथा च स एव हि मोक्षमार्गस्य-
 प्रणेता व्यवतिष्ठते सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविघ्नमोहत्वात्
 यस्तु न मोक्षमार्गस्य मुख्य प्रणेता स न सदेहो यथा मुक्तात्मा धर्म-
 विशेषमात्रा यथाऽतकृत्वेत्रली । नापि असर्वविघ्नमोहो यथा रय्यापुरुष ।
 सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविघ्नमोहश्च जिनेश्वरस्तन्मामोक्षमा-
 र्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठत एव । स्वार्थन्यवसायात्मकज्ञानात् सर्वथाऽर्थोत्तर
 भूतस्तु शिव सदेहो निर्देहो वा न मोक्षमार्गोपदेशस्य कर्ता युज्यते
 कर्मभूतामभेत्तृत्वात् । यो य कर्मभूतामभेत्ता स स न सर्वविघ्नमोहो
 यथाऽऽकाशादिरभ्युपगमा सप्तारी चात्मा, कर्मभूतामभेत्ता च शिव

परैरुपेयते तस्मात् सर्वविघ्नप्रमोह इति साक्षान्मोक्षमार्गोपदेशस्य क-
न भवेत् निरस्त च पूर्वं विस्तरतस्तस्य शब्दत्वमभिरष्टत्वं पुरुषविशे-
षस्येत्यलं विस्तरेण प्रागुक्तार्थस्यैवात्रोपसंहारान् । यथा चेध्वरस्य
मोक्षमार्गोपदेशित्वं न प्रतिष्ठामियति तथा कश्चित्स्याप्यतिदिश्यते ।
एतेनैव प्रतिव्यूढः कपिलोऽप्युपदेशकः ।

ज्ञानादर्थान्तरत्वस्याऽविशेषात्सर्वथा स्वतः ॥ ७७ ॥
ज्ञानसंसर्गतो ज्ञात्वमज्ञस्यापि न तत्त्वतः ।
व्योमवच्चेतनस्यापि नोपपद्येत मुक्तवत् ॥ ७८ ॥

" कपिल एव मोक्षमार्गस्थोपदेशक इति शक्यमभिप्रायशयानां भेदा-
रजस्तमसोस्तिरस्करणात् । समस्ततत्त्वज्ञानवैराग्यसंपन्नो धर्मनिशेषैर्धर्म-
योगी च प्रष्टुमस्तत्त्वस्याविर्भावात् शिशोष्टदेहत्वाच्च । न पुनरीश्वर-
स्तस्यानाशस्येषाऽशरीरस्य ज्ञानेच्छामियाशक्यसम्भवात् मुक्तात्मवत् ।
सदेहस्यापि सदा केशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वविरोधात् । धर्मविशेष-
सद्भावे च तस्य तत्साधनसमाधिविशेषस्यावश्यभावात् तन्निमित्तस्यापि
ध्यानधारणाप्रत्ययाहारप्राणायामासनयमानियमश्रुतस्य योगांगस्याभ्यु-
पगमनीयत्वात् । अथवा समाधिविशेषासिद्धेर्धर्मविशेषानुत्पत्तेर्ज्ञानाद्य-
तिशयलक्षणैर्धर्मयोगादनीश्वरत्वप्रसगात् । तत्त्वप्रकर्षयोगित्वे च कस्य
चित्सदामुक्तस्यानुपायसिद्धस्य साधकप्रमाणाभावादिति " निरीश्वरसाह्य-
वादिनः प्रचक्षते । तेषां कपिलेऽपि तीर्थकरत्वेनाभिप्रेतं प्रकृतेनैवेध्वरस्य
मोक्षमार्गोपदेशित्वनिराकरणेनैव प्रतिव्यूढः प्रतिपत्तव्यः, स्वतन्त्रस्यापि
ज्ञानादर्थान्तरत्वाविशेषात्सर्वज्ञत्वायोगात् । सर्वार्थज्ञानसंसर्गात्तत्सर्वज्ञत्व-
परिकल्पनमपि न युक्तमाकाशदेवपि सर्वज्ञत्वप्रसगात् तथाविध-
ज्ञानपरिणामाश्रयप्रधानसंसर्गस्याविशेषात् । तदविशेषेऽपि कपिल एव

सर्वज्ञत्वेन न त्वात्र पुनरात्मज्ञानिरित्यपि न युज्यते । तेषां (कपिल-
नामते) मुक्तात्मनश्चेन त्वेऽपि ज्ञानसंसर्गतं सर्वज्ञत्वानभ्युपगमात् ।
मन्वीनसमाधिप्रज्ञातयोगकालेऽपि सर्वज्ञत्वविरोधात् । स्यान्मत, न
मुक्तस्य ज्ञानसमर्गं सम्भवति तस्य सप्रज्ञातयोगशले एव विनाशात् ।
“ तदा द्रष्टुं (पुरुषस्य) स्वरूपेऽवस्थानामिति ” वचनात् । मुक्तस्य
तु सत्कारविशेषस्यापि विनाशान् । असप्रज्ञातम्यैव सत्कारविशेषता-
वचनात् । धरितार्येन ज्ञानान्तिपरिणामशूयेन प्रधानेन समर्गमात्रेऽपि
तमुक्तात्मानं प्रति तस्य नष्टत्वात् समर्थात्मानमेव प्रत्यनष्टत्ववचनात् ।
न कविलस्य चेतनस्य स्वरूपस्य ज्ञानमसर्गात्सर्वज्ञत्वाभावसाधने मुक्तात्मो
दाहरणं तत्र ज्ञानमसर्गम्यासम्भवात्ति । तत्प्राप्त्यसार । प्रधानस्य सर्व-
गतस्यानतस्य ससर्गविशेषानुपपत्तेः । कपिडेन सह तस्य ससर्गे सर्गो
त्मना ससर्गप्रसंगान् वस्यचिन्मुक्तिविरोधान्मुक्तात्मनो वा प्रधानेनासमर्गे
कपिऽस्यापि तेनाससर्गप्रसङ्गे । अन्यथा विरुद्धधर्मायासात्प्रज्ञानभेदो
पपत्तेः । ननु च प्रधानमेव निरवयव सवगतं न केनचिदात्मना ससृष्टम-
परेणामसृष्टमिति विरुद्धधर्माऽऽयाम्प्यते येन तद्वेदोपपत्तेः । किं तर्हि ?
सर्वज्ञा सर्वोत्तमसर्गि केवन् मुक्तात्मानं प्रणिनष्टप्रतीतरात्मानं प्रत्यनष्ट
निवृत्ताधिकारत्वात् प्रवृत्ताधिकारत्वाच्चेति चेन्न विरुद्धधर्माद्यासम्य
तत्त्वस्यत्वात् प्रधानस्यभेदनिवृत्तेः । नष्टोक्तमेव निवृत्ताधिकारित्वप्रवृत्ता
धिकारत्वयोर्युगपदधिकारणयुक्तं नष्टत्वानष्टत्वयोरिव विरोधात् । विषय-
भेदात् तयोर्विरोधं कश्चित्कचित् पितृत्वपुत्रत्वधर्मवत् तयोरेकविषययोरेव
विरोधान् । निवृत्ताधिकारत्व हि मुक्तपुरुषविषय प्रवृत्ताधिकारत्व पुनर-
मुक्तपुरुषविषयमिति मित्र पुरुषापेक्षया भिन्नविषयत्व । नष्टत्वानष्टत्व-
धर्मयोरपि मुक्तात्मानमेव प्राणि विरोधः स्यादमुक्तात्मानं प्रत्येष वा न

श्रीविद्यानदिस्वामिविरचिता-

चैव मुक्तात्मापेक्षया प्रधानस्य नष्टधर्मत्वप्रज्ञात् अमुक्तापेक्षया चाना-
 त्वप्रतिज्ञानानिति कश्चित्सोऽपि न विरुद्धधर्माध्यासान्मुच्यते प्रधानस्यै-
 करूपत्वात् येनैव हि रूपेण प्रधान मुक्तात्मान प्रतिचरिताधिकार नष्ट च
 प्रतिज्ञायते तेनैवानगमिताधिकारमनष्टमुक्तात्मान प्रतीति कथं न विरोध
 प्रमिद्वयेत् । यदि पुन रूपातरेण तथेप्यते तदा न प्रधानमेकरूप स्यात्
 रूपद्वयस्य सिद्धे । तदाचैकमनेकरूप प्रधान सिध्येत् सर्वमनेजातात्मन-
 वस्तु साधयेत् । स्यात्प्रज्ञा न परमार्थत प्रधान निरुद्धयोर्धर्मयोरविकरण
 तयो शब्दज्ञानानातिना वस्तुशून्येन विरूपेणाध्यारोपितत्वात्पारमा-
 र्थिकत्वे धर्मयोरपि धर्मांतरपरिवर्तनायामनवस्थानात् । सुदूरमपि गत्वा
 रम्यचिन्तारोपितधर्माभ्युपगमे प्रधानस्याप्यारोपितायेव नष्टत्वानष्टत्वधर्मौ
 म्यातामवसितानवसितनाधिकारत्वधर्मौ च तदपेक्षानिमित्त स्वरूपद्वय च
 ततो नैकमनेकरूप प्रधान सिध्येत् यत् सर्व वस्त्वैकमनेजात्मक साधये-
 दिति । तन्पि न विचारसह । मुक्तामुक्तत्वयोरपि पुसामपारमार्थिकत्व-
 प्रसगात् । सत्यमेतत् न तत्त्वत पुरयस्य मुक्तत्व समाहित्व वा धर्मोऽस्ति
 प्रधानस्यैव सत्तावित्वप्रसिद्धे । तस्यैव च मुक्तिकारणतत्त्वज्ञानवैराग्य-
 परिणामान्मुक्तत्वोपपत्ते । तदेव मुक्ते पूर्वं निश्चयसमार्गम्योपदेशक
 प्रधानमिति परममनस्य तूययाह ।
 प्रधान ज्ञत्वतो मोक्षमार्गस्याऽस्तूपदेशक ।
 तस्यैव विश्ववेदित्वाद्देतृत्वात्कर्मभूमृता ॥ ७९ ॥
 इत्यसमाव्यमेवास्याऽचेतनत्वात्पटादिवत् ।
 तदसमगतो नूनमन्यथा निष्फल पुमान् ॥ ८० ॥
 मोक्ताऽऽत्मा चेत्स एवास्तु कर्ता तदविरोधतः ।
 विरोधे तु तयोर्भोक्तुः स्याद्भुजौ कर्तृता कथ ॥ ८१ ॥

प्रधान मोक्षमार्गस्य प्रणेतु स्तूयते पुमान् ।

मुमुक्षुभिरिति नूयात्कोऽन्योऽकिंचित्करात्मनः ॥८२॥

“प्रधानमेवास्तु मोक्षमार्गस्योपदेशक इत्यात् । यस्तु न मोक्षमार्गस्योपदेशक स न ज्ञो दृष्टो यथा घटादि मुक्तात्मान, ज्ञ च प्रधानतस्मा मोक्षमार्गस्योपदेशक । न च कपिलादिपुत्र्यमसर्माभात्र प्रधानस्य ज्ञत्वमसिद्ध विश्ववेदित्वात् । यस्तु न ज्ञ स न विश्ववेदी यथा घटादि । विश्ववेदि च प्रधान सतो ज्ञमेव च, विश्ववेदि च तत्सिद्ध सत्त्वकर्मभूतज्ञेतृत्वात् । तथाहि—कपिलात्मना सस्पष्ट प्रधान विश्ववेदि कर्मराशिबिनाशित्वात् । यत्तु न विश्ववेदि तन्न कर्मराशिबिनाशीष्ट दृष्ट वा यथा व्योमादि । कर्मराशिबिनाशे च प्रधान तन्माद्विज्वेति । न वाऽन्य कर्मराशिबिनाशित्वमसिद्ध रजस्तमोविवर्ताशुद्धकर्मनिर्हरस्य सप्रज्ञातयोगब्रह्मत्प्रध्वंससिद्धे सत्त्वप्रकर्षाच्च सप्रज्ञानयोगगटनात् । तत्र सर्वज्ञवादिना विवादाभावात् इति सात्त्वाना दर्शन ” तदप्यमभाव्यमेव । स्वयमेव प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । तथाहि—न प्रधान कर्मराशिबिनाशि स्वयमचेतनत्वात् । यत्स्वयमचेतन तन्न कर्मराशिबिनाशि दृष्ट यथा वज्रादि । स्वयमचेतन च प्रधान तस्मान्न कर्मराशिबिनाशि । चेतनससगात्प्रधानस्य चेतनत्वोपगमादसिद्धसाधनमिति चेन्न, स्वयमिति विशेषणात् । स्वय हि प्रधानमचेतनमेव चेतनससर्गात्तत्राचारानेव सचेतनमुच्यते स्वरूपत पुत्र्यम्येन चेतनत्वोपगमात् “चेतन्य पुत्र्यम्य स्वरूपमिति ” वचनात् । तत सिद्धमेवेद साधन कर्मराशिबिनाशित्वाभाव साधयति तस्माच्च विश्ववेदित्वाभाव कर्मराशिबिनाशित्वाभागे कृत्यचिद्विश्ववेदित्वविरोधात् । ततश्च न प्रधानस्य ज्ञत्व स्वयमचेतनस्य ज्ञत्वानुपपत्तये । नचाज्ञस्य मोक्षमार्गस्योपदेशकत्व सभावयत इति प्रधानस्य

सर्वमसमाव्यमेव स्वयमचेतनस्य सप्रज्ञातसमाधेरपि दुर्घटत्वात् । बुद्धिसत्त्व
 प्रसर्पस्यासमवादनस्तमोमलावरणविगमस्यापि दुरपवादत्वात् । यदि
 पुनरचेतनस्यापि प्रधानस्य विपर्ययाद्वधसिद्धे सत्सारित्व सत्त्वज्ञानात्कर्म
 मलावरणविगमेसति समाधिनिशेषाद्विवेकन्याते सर्वज्ञत्व मोक्षमार्गोपदे
 शित्व जीमन्मुक्तदशाया विवेकन्यातेरपि निरोधे निर्वाजसमाधेरुक्तत्वमिति
 कापिला मन्यते तदाऽयं पुरुष परिगृह्यमानो निष्कल एव स्यात्
 प्रधानेनैव सत्सारमोक्षतत्कारणपरिणामतापर्याप्तत्वात् । ननु च सिद्धेऽपि
 प्रधाने सत्सारादिपरिणामाना कर्तरि भोग्ये, भोक्ता पुरुष कल्पनीय एव
 भोग्यस्य भोक्तारमतरेणानुपपत्तेरिति न मतव्य । तस्यैव भोक्तृरात्मन
 कर्तृत्वसिद्धे प्रधानस्य कर्तुं परिकल्पनानर्थक्यात् । नहि कर्तृत्वभोक्तृ
 त्वयो कश्चिद्विरोधोऽस्ति भोक्तृभुनक्तिर्यायामपि कर्तृत्वविरोधानुपगात् ।
 तथाच कर्तरि भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वमिति न व्यपदिश्यते । स्यान्मत
 भोक्तेति कर्तरि शब्दयोगात्पुरुषस्य न वास्तव कर्तृत्व शब्दज्ञानानुपा-
 तिन कर्तृत्वविकल्पस्य वस्तुशून्यत्वादिति । तदप्यसचद् । भोक्तृत्वादि
 धर्माणामपि पुरुषस्यावाम्तवत्वापत्ते । तथोपगमाच्चेतयत इति चेतन
 पुरुषो न वस्तुतः सिद्धश्चेत् चेतनशब्दज्ञानानुपातेनो विरुध्यस्य वस्तु
 शून्यत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशब्दज्ञानानुपातिविकल्पवत् । सत्त्वशब्द-
 विरुध्यगोचरातिजातत्वाच्चेति शब्दे पुरुषस्यावचक्ष्यत्वमिति चेन्न ।
 तस्यावचक्ष्यशब्देनापि वचनविरोधात् । तथाप्यवचने कथं परप्रत्यायन-
 मिति सप्रधार्य, कार्यप्रज्ञातेरपि शब्दाविषयत्वेन प्रवृत्त्ययोगात् । स्वयं च
 तथाविव पुरुष सकलव्यामोचरातीतमर्हिचित्त्वं कुत प्रतिपद्येत ।
 वसवेदनादिति चेत् । तस्य ज्ञानशून्ये पुंस्यसमवात्, स्वरूपस्य च
 तस्य सचेतनाया पुरुषेण प्रतिज्ञायमानाया बुद्धिग्राह्यवसितमर्थं पुरुषश्चे

तयते इति व्याहन्यते स्वरूपस्य बुद्ध्यध्यवसायसितस्यापि तेन सवेत्नात् ।
यथा च बुद्ध्यध्यवसायसितमात्मानमात्मा सचेतयते तथा बहिर्यमपि
सचेतयता किमनया बुद्ध्या निष्कारणमुपल्लिखितया स्वार्थमवेत्केन पुरु-
षेण तत्कृत्यस्य कृतत्वात् । यदि पुनरर्थमवेदनस्य कादाचित्कत्वाद्-
बुद्ध्यध्यवसायस्तत्रापेक्ष्यते तस्य स्वस्रग्णबुद्धिकादाचित्कतया
कादाचित्कस्यार्थसवेदनस्य कादाचित्कताहेतुत्वमिदं । बुद्ध्यध्यवसायान-
पेक्षाया पुनोऽर्थमवेदने शब्दार्थमवेदनप्रसङ्गाग्निं मन्यन् च सदा-
र्थसवेदिन पुरुषस्यापि सचेतना कादाचित्क किमपेक्षाम्यात् अर्थसवे-
दनापेक्षयेति चेत् किमिदानीमर्थमवेदनं पुरुषान्यदभिधीयते । तथाभि-
धाने स्वरूपसवेदनमपि पुनोऽन्यत्प्राप्तं तस्य कादाचित्कतया शाश्वतित्व-
त्वाभावात् । तादृशस्वरूपसवेदनादात्मनोऽन्यत्वे ज्ञानादेवानन्यत्वमिष्यता ।
ज्ञानम्यानित्यत्वात् ततोऽन्यत्वे पुरुषम्यानित्यत्वप्रसङ्ग इति चेत्,
स्वरूपसवेदनादप्यनित्यत्वादात्मनोऽन्यत्वे कश्चिदनित्यत्वप्रसङ्गो दु-
रिहार एव । स्वरूपसवेदनस्य नित्यत्वेऽर्थमवेदनस्यापि नित्यता स्यादेव
परापेक्षातस्तस्यानित्यत्वे स्वरूपसवेदनस्याप्यनित्यत्वमस्तु, न चात्मन
यश्चिदनित्यत्वमुक्तं । सर्वयानित्यत्वे प्रमाणविरोधात्, सोऽयं
साध्यः पुरुषः कादाचित्कार्थसचेतनात्मकमपि निरातिशयं नित्यमाच-
क्षाणो ज्ञानात्कादाचित्कादनन्यत्वमनित्यत्वमयान्न प्रतिपद्यत इति किमपि
महाद्भुतं । प्रधानस्य चानित्यत्वान्द्यत्कादनर्थीतरमूतस्य नित्यता प्रतीयन्
पुरुषस्यापि ज्ञानादशाश्वतादनर्थीतरमूनस्य नित्यत्वमुपैतुं सर्वथा विशेषा-
भावात् केवलं ज्ञानपरिणामाश्रयस्य प्रधानस्यादृष्टस्यापि परिकल्पनाया
ज्ञानात्मकस्य च पुरुषस्य स्वार्थव्यवसायिनो दृष्टस्य हानिं पापीयसी
स्यात् । दृष्टहानिरदृष्टपरिकल्पना च पापीयसीति सकलप्रेक्षावतामम्य-

पगमनीयत्वात् । ततस्ता परिनिर्हीर्षता पुरुषएव ज्ञानदर्शनोपयोगलक्ष-
कश्चित्प्रक्षीणकर्मा सख्यत्वात्साक्षात्कारी मोक्षमार्गस्य प्रणेता पुण्यशरीर-
पुण्यातिशयोक्त्ये सति सन्निरहितोक्तपरिग्राहकमिनेयमुख्य प्रतिपत्तव्य-
स्तस्यैव मुमुक्षुमि प्रेक्षावद्दे स्तुत्यतोपपत्ते प्रधान तु मोक्षमार्गस्य
प्रणेतृ ततोऽर्थांतरभूत एवात्मा मुमुक्षुमि स्तुयते इत्यकिंचित्करात्मवा-
द्येव ब्रयान्न ततोऽप्य इत्यल्ल प्रसंगेन । योऽप्याह मामूत्कपिलो
निर्वाणस्य प्रणेता महेश्वरवत् तस्य विचार्यमाणस्य तथा व्यनस्थापायि ।
तुमशात्ते सुगतस्तु निगणमार्गोपदेशकोऽस्तु सख्यत्वाच्चप्रमाणाभावादिति ।
तमपि निराकर्तुमुपक्रमते ।

सुगतोऽपि न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः ।

विश्वतत्त्वज्ञतापायात्तस्य कपिलादिवत् ॥ ८३ ॥

योयस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञताऽपेत स स न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपा-
दको यथाऋषिद्विस्तथा च सुगत इत्येव नासिद्ध साधन तत्त्वतो विश्व-
तत्त्वज्ञताऽपेतत्वस्य सुगते धर्मिणि सद्भावान् । स हि विश्वतत्त्वान्यतीता-
नागतवर्तमानानि साक्षात्पुर्वस्तद्धेतुग्रेऽभ्युपगतय तेषां सुगतज्ञानहेतुत्वा-
भावे सुगतज्ञानविषयत्वविरोधान्, नाकारण विषय इति स्वयमभिधानात् ।
तथाऽनीतानां तत्कारणत्वेऽपि न वर्तमानानामर्थानां सुगतज्ञानकारणत्व-
समममयमात्रिना कार्यकारणभावाभावादयययतिरेकानुविधानायोगात् ।
नयननुरतान्वययतिरेकोऽर्थ कस्यचित्त्वरणमिति युक्तं वक्तुं, नान-
नुटतान्वययतिरेक कारणमिति प्रतीते । तथा भक्तिप्यता चार्थानां न
सुगतज्ञानरक्षणता युक्ता यतस्तद्विषय सुगतज्ञान स्यादिति विश्वतत्त्वज्ञ-
ताऽपेतत्व सुगतस्य मिदमेव, तथा परमाथत स्वरूपमात्रावब्रुवित्वात्
निर्वाणानां सुगतज्ञानम्यापि स्वरूपमात्रविषयत्वमेवोपरीकर्तव्यं तस्य

बहिरर्थविषयत्वे स्वार्थासवेदकत्वात् मर्चिस्तच्चैतानामात्मसवेदन प्रत्यक्ष-
मिति वचन विरोधमध्यासीत् बहिरर्थाकारगतयोत्पद्यमानत्वात् । सुगत
ज्ञानस्य बहिरर्थविषयत्वोपचाररूप्यनाया न परमार्थतो बहिरर्थविषय
सुगमज्ञानमतस्तत्त्वत इति विशेषणमपि नासिद्ध साधनस्य । नापि विरुद्ध
विषयएव वृत्तेरभावात् कपिलायै सप्तसेऽपि सद्भावात् । ननु तत्त्वतो-
निश्चयतत्त्वज्ञताऽप्येतेन मोक्षमार्गास्य प्रतिपादकेन दिग्भागान्तर्यादिना साधनमप्य
व्यभिचार इति चेत् । तस्यापि पक्षीकृतत्वात् । सुगतग्रहणेन सुगतमतानु-
सारिणा सर्वेषा गृहीतत्वात् । तर्हि स्याद्वादिनाऽनुत्पन्नकेवज्ञानेन तत्त्वतो
विश्वतत्त्वज्ञताऽप्येतेन सूत्रकारादिना निर्वाणमार्गम्योपदेशकेनानैकातिश्च साध
नमिति चेत् । तस्यापि सर्वज्ञप्रतिपत्तिनिर्वाणमार्गोपदेशित्वेन तदनुवाद
कत्वात् प्रतिपादकत्वसिद्धे । साक्षात्तत्त्वतो विवृतस्वेज्ञ एव हि निर्वाण
मार्गस्य प्रवक्ता, गणघरेणादयस्तु सूत्रकारपर्यन्तस्तदनुवत्तारएव गुरु
पूर्वकमाविच्छेदयित्वा म्याद्वादिनां दर्शनं ततो न तैरनेकानिरो हेतुर्यत
सुगतस्य निर्वाणमार्गम्योपदेशित्वाभावात् न साधयेत् । स्यान्मतं न सुगत-
ज्ञान विवृतस्वेम्य समुत्पन्नं तदाकारता चापन्नं तदध्यवसायि च
तत्साक्षात्कारि सौगतैरमिधीयते । “ भिन्नकालं कथं प्राश्नमिति चेद्ग्रा
ह्यता विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तत्राकारार्पणम ” मित्यनेन तदुत्प-
त्तिताद्रूप्ययोग्याद्यत्वलक्षणत्वेन व्यवहारिण प्रत्यागिहानात् “ यत्रैव
जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणते ” त्यनेनच तदध्यवसायित्वस्य प्रत्यक्ष-
लक्षणत्वेन वचनमपि न सुगतप्रत्यक्षापेक्षया, व्यवहारिजनोपेक्षयैव तस्य
व्याख्यानात् सुगमप्रत्यक्षे स्वसवेदप्रत्यक्षे इव तद्वैज्ञानस्याममवात् ।
ययैव हि स्वसवेदनप्रत्यक्षं सम्मानुत्पद्यमानमपि स्वाकारमनुकुर्वीत

स्वस्मिन् व्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षमिष्यते कल्पनापोनाभ्रातत्वलक्षणसद्भा-
वात्, तथा योगिप्रत्यक्षमपि वर्तमानातीतानागततत्त्वैर्मयं स्वयमनुत्पद्य-
मानं तदानीरमननुकुर्वत् तत्त्वव्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षं तल्लक्षणयोगि
त्वात्प्रतिपद्यते । कथमन्यथा सकलार्थविषय विधूतकल्पनानालं च
सुगतप्रत्यक्षं सिद्धयेत् । तस्य भावनाप्रकर्षपर्यंतजत्वाच्च न समस्तार्थजत्व
युक्तं ' भावना प्रकर्षपर्यंतं च योगिज्ञान ' मिति वचनात् । भावना
हि द्विविधा श्रुतमयी चिंतामयी च । तत्र श्रुतमयी श्रुयमाणेभ्य
परार्थानुमानवाक्येभ्यः समुत्पद्यमानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कदता निर्वृत्ता
परं प्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानलक्षणया चिंतया निर्वृत्ता चिंतामयी
भावनामारभते सा च प्रकृष्यमाणा परं प्रकर्षपर्यंतं संप्राप्ता योगिप्रत्यक्षं
जनयति ततस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतासिद्धे सुगतस्य न तदपेतत्वं
सिद्धयति यतो निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकं सुगतो न भवेदिति ।
तदपि न विचारक्षमं, भावनाया विरुद्धात्मिकाया श्रुतमय्याश्चिंतामय्या-
श्चावस्तुविषयाया वस्तुविषयस्य योगिज्ञानस्य जन्मविरोधात् कुनश्चिदतत्त्वं
विषयाद्विकल्पज्ञानात्तत्त्वविषयस्य ज्ञानस्यानुपलब्धे । कामशोकमयो-
न्मादचोरस्वप्नाद्युपप्लुतज्ञानेभ्यः कामिनोऽभूतेष्टमनशनुसघातानियतार्थगो-
चराणां पुरतोऽवस्थितानामिव दर्शनस्याप्यभूतार्थविषयतया तत्त्वविषयत्वा
भावात् । तथा चाम्यवायि " कामशोकमयोन्मादचोरस्वप्नाद्युपप्लुता ।
अभूतानपि पश्यति पुरतोऽवस्थितानिव " इति । ननु च कामादिभाव-
नाज्ञानादभूतानामपि कामिन्यादीनां पुरतोऽवस्थितानामिव स्पष्टं साक्षाद्
दर्शनमुपलभ्यते किमप्युन श्रुतानुमानभावनाज्ञानात्परमप्रकर्षप्राप्तार्थतुरा-
र्यमत्पानां परमार्थसत्ता दुःखसमुदायानिरोधमागाणां योगिनः साक्षाद्दर्शनं

१ दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, क्षणिकं क्षणिकम्, शून्यं शून्यम् इति
चतुरार्येणत्यानाम् ।

न भवतीत्ययमर्थोऽस्य श्लोकस्य सौगतैर्विवक्षित । स्पष्टज्ञानस्य भावना-
प्रकर्षोत्पत्तौ कामिन्यादिषु भावनाप्रकर्षस्य तद्विषयस्य स्पष्टज्ञानजनस्य
दृष्टाततया प्रतिपादनात् । न च श्रुतानुमानभावनाज्ञानमतत्वविषय
ततस्तत्त्वस्य प्राप्यत्वात् । अतः हि परार्थानुमान त्रिरूपलिंगप्रकाशक वचन
विना च स्वार्थानुमान साध्याविनाभावि त्रिरूपलिंगज्ञान तस्य विषयो
हेषा प्राप्यश्चात्त्वनोयश्च, तत्रात्त्वयमानस्य साध्यमामान्यस्य तद्विषयस्या-
वस्तुत्वादतत्त्वविषयत्वेऽपि प्राप्यस्वच्छणापेक्षया तत्त्वविषयत्व व्यवस्था
प्यते, वस्तुविषय प्रामाण्य द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोरिति वचनात् ।
यथैव हि प्रत्यक्षादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियाया न विसर्वाद्यत
इत्यर्थक्रियाकारि स्वच्छणवस्तुविषय प्रत्यक्ष प्रनीयते तथा परार्थानुमाना-
त्स्वार्थानुमानाच्चार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसर्वाद्यत इत्यर्थ-
क्रियाकारि चतुरार्यमत्यन्तविषयमनुमानमाप्तीयत इत्युभयो प्राप्यव-
स्तुविषय प्रामाण्य मिद्व प्रत्यक्षस्येवानुमानम्यार्थासम्भवे सप्रभाभावसाध-
नात् । तदुक्तं “ अग्न्यासम्भवेऽभावात्प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता । प्रतिबद्ध-
स्वभावस्य तद्धेतुत्वे सम द्वय ” मिनि । तदेव श्रुतानुमानभावनाज्ञाना
त्प्रकर्षपर्यन्तप्राप्ताच्चतुरार्यसत्यज्ञानस्य स्पष्टतमस्योत्पत्तेरविरोधात् सुगतस्य
विश्वतत्त्वज्ञता प्रसिद्धैव परमवैतृष्यवत् । सपूर्णं गत सुगत इति
निर्वचनात् सुकृच्छवत् । सुशब्दस्य सपूर्णवाचित्वात् सपूर्णं हि साक्षा
च्चतुरार्यसत्यज्ञान संप्राप्त सुगत इष्यते । तथा शोभनं गत सुगत
इति सुशब्दस्य शोभनार्थत्वात् सुकृच्छवत् निश्च्यते । शोभनो
ह्यविद्यातृष्णाशून्यो ज्ञानसत्तान्तम्याशोभनाभ्यामविद्यातृष्णाभ्या व्यावृत्त-
त्वात्संप्राप्त सुगत इति निराश्रयचित्तसत्तानस्य सुगतत्ववर्णनान् । तथा
सुष्ठु गत सुगत इति पुनरनावृत्त्यागत इत्येच्यते । सशब्दस्य पुनरना-

वृत्त्यर्थत्वात् सुनष्टज्वरवत् । पुनरविद्यातृष्णाक्रानचित्तमतानामृतैरभावात्
 निरास्त्रज्ञानचित्तसत्तानमद्वावाच “ तिष्ठत्येव परार्थोना येषां तु महती
 कृपेति ” वचनात् । कृपा हि त्रिविधा सत्त्वालब्धना पुनरलब्धादिषु ।
 धर्मालब्धना सगादिषु । निराश्रयानां संपुष्टसंप्रष्टमङ्गोद्धरणादिषु । तत्र
 महती निरालब्धना कृपा सुगतानां सत्त्वधर्मानपेक्षत्वात्ति ते तिष्ठत्येव न
 कदाचिन्निर्वीति धर्मदेशनया जगदुपशान्तिरतत्वाज्जगतश्चानतत्वात् ‘ बुद्धो
 भवेयं जगते हिताये ’ नि भावनया बुद्धत्वमवर्तन्मय धर्मविशेषस्यो
 त्पत्तेर्धर्मदेशनाविरोधाभावाद्द्विवक्षामतरेणापि विधूतस्वरूपनामालस्य बुद्धम्य
 मोक्षमार्गोपदेशिन्यावाचो धर्मविशेषादेव प्रवृत्ते स एव निर्वाणमार्गस्य
 प्रतिपादकः समवतिष्ठते विधूतश्चक्षुष्यात् कात्मन्यतो वितृष्णत्वाच्चेति
 केचिज्जगन्मते सोऽत्रातिक्रमत्वानुसारिण सौगतास्तेषां सत्त्वयवस्थामेव न
 सभावयाम नि पुनर्विधनत्वज्ञं सुगतं स च निर्वाणमार्गस्य प्रति-
 पादक इत्यसमायमान प्रमाणविरुद्धं प्रतिपद्येमहि । तथाहि—प्रतिक्षण-
 निनन्तरा घटिरर्थो परमाणवः प्रत्यक्षतो नानुभूता नानुभूयते स्थिरस्फु-
 साधारणाकारस्य प्रत्यक्षबुद्धौ घटादेरर्थस्य प्रतिभासनात् । यदि पुनरस्या
 सत्ताऽमसृष्टरूपा परमाणवः प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासते प्रत्यक्षसृष्टमाविनी
 तु वक्ष्यतामसृष्टि स्थिरस्फुसाधारणाकारमात्मयविद्यमानमारोपयतीति
 सागृतालब्धना पच विज्ञानमाया इति निगद्यते तदा निरशाना क्षणिक-
 परमाणूनां का नामाऽस्यासज्जनेति विचार्य । व्यवधानाभाव इति चेत् तर्हि
 सजातीयस्य विजातीयस्य च व्यवधायकस्थाभावात्तेषां व्यवधानाभाव
 ससर्ग एवोक्तः स्यात् स च सर्वात्मना न समवत्येवैरपरमाणुमात्रप्रचय-
 प्रमगात् । नाप्येकदेशेन दिग्भागभेदेन षड्भिः परमाणुभिरेकस्य परमाणो

समृष्टयानस्य षडशतापत्ते, तनष्वाससृष्टा परमाणव प्रत्यक्षेणाल-
 व्यत इति चेत् कथमत्यामन्नास्ते विरोधाद्विष्टेशल्यवधानाभावात्त्याम
 न्नास्त इति चेन्न, ममोपदेशल्यवधानोपगमप्रसंगात् । तथा च समीपदे-
 शल्यवधानं यन्तु व्यवर्धयमानपरमाणुम्या समष्ट व्यग्रहित वा स्यात्
 गत्यनराभावात् । न तावत्समष्ट नत्पमर्गस्य सर्वात्मनैरुद्देशेन वा
 वितोषान् । नापि व्यग्रहितं व्यवधानं नरपरिरम्पनानुषगात् व्यवधाना
 तरमपि व्यवर्धयमानाम्या समष्ट व्यग्रहित चेति पुन पर्यनुयोगेऽनव-
 म्यानातिरिक्तात्यासनाऽसमष्टरूपा परमाणवो बहि समवेयु ये प्रत्यक्ष-
 विषया स्युन्नेषा प्रत्यक्षाविषयत्वे न कार्यलिङ्गा स्वभावात्त्रि वा परमा
 ष्वात्मक प्रत्यक्षत मिथ्येन् परमाष्वात्मकसाध्यवत् क्वचित्तन्मिद्धौ च
 न कार्यकारणयो र्याप्ययापकयोर्वा तद्भाव सिध्येत् प्रत्यक्षानुबलमन्य
 तिरेकेण तत्साधनासम्भवात् तन्मिद्धौ च न स्वार्थानुमानमुदियात् तस्य
 लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मरणाभ्यामेवेत्यप्रमिद्धे । तदभावे तन्नुपपत्ते । स्वार्था-
 नुमानानुपपत्तौ च न परार्थानुमानरूप श्रुतमिति क ध्रुनमयी चिंतामयी च
 भावना म्यात् यतस्तत्प्रपञ्चपर्येतन योगिप्रत्यक्षसुररीत्रियने ततो न विश्व
 तत्त्वज्ञता सुगन्म्य तत्त्वतोऽग्नि येन सपूर्णं गत सुगन् शोभनगत सुगत
 सुष्टु गत इति सुशब्दस्य सपूर्णार्थत्रयमुदाहृत्य सुगतशब्दस्य निर्बचन
 त्रयमुपवर्ण्यते । स्रष्टाविद्यातृष्णा प्रहणाच्च सर्वार्थज्ञानवैतृष्यसिद्धे सुग-
 तस्य जगद्धितौषिण प्रमाणमूतस्य सर्वदावन्धिनस्य विधूतस्त्वनानालस्यापि
 वर्मावेशेपाद्विनेयजनसमतत्त्वोपदेशप्रणयन न सम्पाद्यते सौत्रातिक्रमते
 विचार्यमाणस्य परमार्थतोऽर्थस्य व्यवस्थापनायोगान्तिरिति सूक्त सुगतोऽपि
 निर्वाणमार्गस्य न प्रतिपादकस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापायात्कपिलादिवदिति ।
 येऽपि ज्ञानपरमाणव एव प्रतिक्षणविशारव परमार्थमतो न

चहिरर्भपरमाणव प्रमाणाभावादवयव्यादिवदिति योगाचारमतानुसारिण
 प्रतिपद्यते तेषामपि न सवित्परमाणव स्वसवेदनप्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तत्र
 तेषामनवभामनादतरात्मन एव सुखदुःखाद्यनेरविवर्तन्यापिन प्रति
 भासनात् । तथा परप्रतिभासोऽनाद्यविद्यावासनावल्यत्समुपजायमानो
 भ्रातृएवेति चेन्न, बाधकप्रमाणामावात् । नन्वेव पुरुष क्रममुच्यते सुखा
 दिपर्यायान् सहभुक्श्च गुणान् किमेकेन स्वभावेन व्याप्नोत्यनेकेन वा ?
 न तावदेकेन तेषामेकरूपतापत्तेः । नाप्यनेकेन तस्याप्यनेकस्वभावत्वात्
 भेदप्रसंगादेयत्वविरोधान्नित्यपि न बाधक वेद्यवेदकाकारैकज्ञानेन तस्याप-
 सारितत्वात् सवेदनं ह्येकं वेद्यवेदकाराणौ स्वसवित्स्वभावेनेकेन व्याप्नोति
 न च तयोरेकरूपता, सविद्रूपेणैकरूपतैवेति चेत् तर्ह्यत्मा सुखदुःखज्ञा-
 नादीन् स्वभावेनैकेनात्मत्वेन व्याप्नोति तेषामात्मरूपतयैकत्वाविरोधात्
 कथमेव सुखादिभिन्नाकार प्रतिभास इति चेद्वेद्यादिभिन्नाकार प्रतिभास
 कथमेव सवेदने स्थान्ति सम पर्यनुयोग । वेद्यादिवासनाभेदादिति चेत्
 सुखादिपर्यायपरिणामभेदेकत्रात्मनि सुखादिभिन्नाकार प्रतिभास किं न
 भवेत् । वेद्याद्याकारप्रतिभासभेदेऽप्येकं सवेदनमशक्यविवेचनत्वादिति
 वदन्पि सुखाद्यनेकाकारप्रतिभासेऽप्येक एवात्मा शब्ददशक्यविवेचनत्वा-
 दिति वदन् कथं प्रत्याक्षणीत यथैव हि सवेदनम्यैकस्य वेद्याद्याकारा-
 सवेदनान्नर नेतुमशक्यत्वात् शक्यविवेचना सवेदनमेकं तथात्मन सुखा-
 द्याकारा शब्ददशक्यत्वात् नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचना कथमेक एवात्मा
 न भवेत् । यद्यप्य प्रतिभासने तत्तथैव व्यवहर्तव्यं यथा वेद्याद्याकारात्म-
 कैकसवेदनरूपतया प्रतिभासमान सवेदन तथा च सुखज्ञानाद्यनेकाकारै-
 कात्मरूपतया प्रतिभासमानश्चात्मा तस्मात्तथा व्यवहर्तव्यं इति नात-
 मुखाद्यनेकाकारात्मा प्रतिभासमानो निराकर्तुं शक्यते । यदि तु वेद्यवेद

काकारयोर्ध्रीतत्वात्तद्विविक्तमेव सवेदनमात्र परमार्थस्येति निगद्यते तदा
तत्प्रचयरूपमेकपरमाणुरूपं वा ? न तावत्प्रचयरूपं बहिरर्थपरमाणूनामिव
सवेदनपरमाणूनामपि प्रचयस्य विचार्यमाणम्यासभवत् । नाप्येकपरमाणू-
रूपं सङ्गदपि तस्य प्रतिमासामावाह्यहिरर्थपरमाणुवत् । ततोऽपि न
सवित्परमाणुरूपोऽपि सुगत सङ्गमत्तानसवित्परमाणुरूपाणि चतुरार्य
सत्यानि दुःखार्दपि परमार्थतः सवेदयते वेद्यवेदकभावप्रसंगादिति न
तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञः स्यात्, येनासौ निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकं समनुम-
न्यते । स्यान्मतं सङ्गस्या वेद्यवेदकभावस्य सद्भावात्सुगतो विश्वतत्त्वाना
ज्ञाता श्रेयोमार्गस्य चोपदेष्टा न्यते तत्त्वतस्तदसम्भवादिति तदप्यज्ञचोष्टि
मिति निवेदयति—

“ सङ्गत्या विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गोपदेक्ष्यपि ।

धुन्दो घन्धो न तु स्वप्नस्तादृशित्यज्ञचेष्टितः ” ॥८४॥

ननु च सङ्गतत्वाविशेषोऽपि सुगतस्वप्नसवेदनयोः सुगतएव वद्यन्मस्य
भूतस्वभावत्वाद्विपर्ययैरबाध्यमानत्वादर्थक्रियाहेतुत्वाच्च नतु स्वप्नसवेदन
वद्य तस्य सङ्गस्यापि बाध्यमानत्वात् भूतार्थस्वाभावादर्थक्रियाहेतुत्वा
भावाच्चेति चेन्न भूतत्वसाङ्गतत्वयोर्विप्रतिषेधात् । भूतं हि सत्यं साङ्गतम-
सत्यं तयो वयमेकत्र सङ्गत्सम्भवः । सङ्गतिः सत्यभूतमिति चेन्न, तस्य
विपर्ययैरबाध्यमानत्वायोगात् स्वप्नसवेदनाद्विशेषात् । ननु च सङ्गतिरपि
द्वेषा सादिरनाश्रि । सादि स्वप्नसवेदनादि सा बाध्यते, सुगतसवेदनाऽ-
नादि सा न बाध्यते सङ्गतिस्त्वाविशेषेऽपीति चेन्न, ससारस्याबाध्यत्व-
प्रमगात् सद्यनादिरेवानाद्यविद्यावासनाहेतुत्वात् प्रबाध्यते मुक्तिकारणसाम-
र्थ्यात् । अथवा कस्यचित् ससाराणावाप्रसिद्धे । सङ्गत्या सुगतस्य
वद्यत्वे च परमार्थतः किंनाम वद्य स्यात् सवेदनाद्वैतमिति चेन्न तस्य

म्वतोऽन्यतो वा प्रतिपत्त्यभावादित्याह—

यत्तु सवेदनाद्वैत पुरुषाद्वैतवन्न तत् ।

सिद्धचेत्स्वतोऽन्यतो वापि प्रमाणात्स्वेष्टहानितः ॥८५॥

ताद्वि सवेदनाद्वैत न तावत्स्वत सिध्यति पुरुषाद्वैतवत् । स्वरूपस्य स्वतो गतेरभावात् । अथवा कस्यचित्तत्र विप्रतिपत्तेरयोगात् पुरुषाद्वैतस्यापि प्रसिद्धेरिष्टहानिप्रसगाच्च । ननु च पुरुषाद्वैत न स्वतोऽवसीयते तस्य नित्यस्य सरूपाद्यवस्थायापितया सर्वगतस्य च सरूपादेशप्रतिष्ठिततया वाऽनुभवाभावादिति चेन्न । सवेदनाद्वैतस्यापि क्षणिरस्यैव भणस्थायितया निरशस्यैक परमाणुरूपतया सत्कृदप्यनुभवाभावाविशेषात् । यदि पुनरन्यत् प्रमाणात् सवेदनाद्वैतसिद्धिः स्यात् तदापि श्वेष्टहानिरश्वयमाविनी साध्यसाधनयोरभ्युपगमे द्वैतसिद्धिप्रसगात् । यथा चानुमानात्सवेदनाद्वैत साध्यते । यत्सवेद्यने तत्सवेदनमेव यथा सवेदनस्वरूप सवेद्यन्ते च नीलसुखादीनि । तथा पुरुषाद्वैतमपि वेदांतवादिभिः साध्यते । प्रतिभासएवैव सर्व प्रतिभासमानत्वात्, यद्यत्प्रतिभासमान तत्तत्प्रतिभासएव यथा प्रतिभासस्वरूप प्रतिभासमान चेद जगत्तस्मात्प्रतिभास एवेत्यनुमानात् । नह्यत्रगत प्रतिभासमानत्वमसिद्ध साक्षादसाक्षाच्च तस्याऽप्रतिभासमानत्वे सरूपाद्यवस्थायापितया वाऽनुभवाभावात् । तत्राततया वक्तुमशक्ते प्रतिभासश्च चिद्रूपश्च अचिद्रूपस्य प्रतिभासत्व निरोधात् । चिमान च पुरुषाद्वैत तस्य च देशकालाकारतो विच्छेदानुपलक्षणत्वात् नित्यत्व सर्वगतत्व सारारत्व च व्यतिष्ठते । नहि ॥ कश्चित्कालोऽस्ति यश्चिन्मात्रप्रतिभासशून्य प्रतिभासविशेषस्यैव विच्छेदाननीलसुखादिप्रतिभासविशेषवत् । सद्येकदा प्रतिभासमानोऽन्यदा न प्रतिभासते प्रतिभासातरेण विच्छेदात्प्रतिभासमान तु सरूपाद्यवस्थायापितया वाऽनुभवाभावात् । न फलतो विच्छिन्न, नापि देशत कचिद्देशे प्रतिभास-

विशेषस्य देशांतरप्रतिभासविशेषेण विच्छेदेऽपि प्रतिभाममात्रम्याविच्छे-
दादिति न देशविच्छन्न प्रतिभासमात्र नाप्याकारविच्छिन्न केनचिदाकारेण
प्रतिभासविशेषस्यैवाकारांतरप्रतिभासविशेषेण विच्छेदोपलब्धे प्रतिभास
मात्रस्य सर्वाकारप्रतिभासविशेषेषु सद्भावात्कारेणाप्यविच्छिन्न तत्,
प्रतिभासविशेषाश्च देशकालकारैर्विच्छिद्यमाना यदि न प्रतिभासते तदा
न तद्वचवस्थाऽतिप्रसंगात् प्रतिभासन्ते चेत्प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टा एव
प्रतिभासस्वरूपवत् । नहि प्रतिभाममान किञ्चित्प्रतिभासमात्रात् प्रविष्ट
नोपलब्ध येनानैकान्तिक प्रतिभाममानत्व स्यात् तथा देशकालाकार
भेदाश्च परैरभ्युपगम्यमाना यदि न प्रतिभासते कथमभ्युपगमार्हा
स्वयमप्रतिभासमानस्यापि कस्यचिदभ्युपगमेऽतिप्रसगानिवृत्ते, प्रतिभा-
समानास्तु तेऽपि प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टा एवेति कथं तै प्रतिभासमा-
त्रस्य विच्छेद स्वरूपेणास्वरूपेण स्वस्य विच्छेदानुपपत्ते सन्नपि देशकाल-
कारैर्विच्छेद प्रतिभासमात्रस्य प्रतिभासते न वा ? प्रतिभामते चेत्प्रति-
भासस्वरूपमेव तस्य च विच्छेद इति नामकरणे न किञ्चिदनिष्ट । न
प्रतिभामते चेत्कथमस्ति न प्रतिभासते चास्तिवेतिविप्रतिषेधात् । ननु च
देशकालम्यभावविप्रवृष्टा कथंचिदप्रतिभासमाना अपि सत सद्भिर्वाचका
भावादिष्यत एवेति चेत्, तेषामपि शब्दज्ञानेनानुमानज्ञानेन वा प्रति-
भासमानत्वात् । तत्राप्यप्रतिभासमानानां सर्वथाऽस्तित्वन्यवस्थानुपपत्ते ।
नन्वेव शब्दविरूपज्ञाने प्रतिभाममाना परस्परविम्बद्वार्थप्रवाप्ता शश-
विषाणादयश्च नष्टानुत्पन्नाश्च रावणशखचक्रभर्त्याण्य कथमपाक्रियते
तेषामनपाकरणे कथं पुरुषाद्वैतसिद्धिरिति चेत् । तेषामपि प्रतिभास
मात्रात् प्रविष्टत्वसाधनात् । एतेन यदुच्यते कैश्चित् " अद्वैतैकान्तपक्षेऽपि
दृष्टोभेने विरच्यते । कारकाणां क्रियायाश्च नैक स्वम्मात्रजायते । कर्म

द्वैतं फलद्वैतं छेदद्वैतं च नो भवेत् । विद्याविद्याद्वयं न स्याद्वयमोसद्वयं
 तथेति ” तत्पि प्रत्यास्यात्, त्रियाणां कारकाणां च दृष्टस्य भेदस्य
 प्रतिभासमानस्य पुण्यपापकर्मद्वैतस्य तत्फलद्वैतस्य च सुखदुःखलक्षणस्य
 लोफद्वैतस्येहपरलोफविकल्पस्य विद्याविद्याद्वैतस्य च सत्येतरज्ञानभेदस्य
 ब्रह्मोपनिषद्द्वयस्य च पारतन्त्र्यस्वभावस्य प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टत्वाद्विरोध-
 कत्वासिद्धे स्वयमप्रतिभासमानस्य च विरोधकत्वं दुरपपादं स्वेष्टतत्त्व-
 स्यापि सर्वेषामप्रतिभासमानेन विरोधकेन विरोधापत्तेर्न किञ्चित्त्वमविरुद्ध-
 म्पात् यदप्यम्यघाघि “ हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेदद्वैतं स्याद्वेतुसाध्ययो ।
 हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं बाह्यमात्रतो न किं ” इति । तदपि न पुरु-
 षाद्वैतवादिनः प्रतिशेषकं प्रतिभासमानत्वस्य हेतोः सर्वस्य प्रतिभासमा-
 त्रात् प्रविष्टत्वसाधनस्य स्वयं प्रतिभासेप्रतिभासमात्रात् प्रविष्टत्वसिद्धेर्द्वैत-
 सिद्धिनिबधनत्वाभावात् । हेतुना विना चोपनिषद्वाक्यमात्रात्पुरुषाद्वैत-
 सिद्धौ न बाह्यमात्रादद्वैतसिद्धिः प्रसज्यते न चोपनिषद्वाक्यमपि परमपुरुषा-
 दन्येनैव तस्य प्रतिभासमानस्य परमपुरुषस्वभावत्वसिद्धेः । यदपि वैश्विन्निगद्यते
 पुरुषाद्वैतस्यानुमानात्प्रसिद्धौ पण्यहेतुदृष्टातानामवश्यभावात् तैर्विनाऽनुमान-
 म्यानुदयात्कुन पुरुषाद्वैतं सिध्येत् ? पक्षादिभेदस्य सिद्धेरिति तदपि न
 युक्तिमत् । क्वादीनामपि प्रतिभासमानानां प्रतिभासात् प्रविष्टानां प्रति-
 भासमात्रावाधत्वादनुमानवत् । तेषामप्रतिभासमानानां तु सद्भावात्प्रसिद्धे
 कुत पुरुषाद्वैतविरोधित्वं । यदप्युच्यते वैश्वित्पुरुषाद्वैतं तत्त्वं परेण प्रमा-
 णेन प्रतीयमानं प्रमेयं तत्त्वं तत्परिच्छिन्नं तत्त्वमिति प्रमाता च यदि
 विद्यते तदा कथं पुरुषाद्वैतं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितीनां तात्त्विकीनां सद्भा-
 वात्तत्त्वचतुष्टयप्रसिद्धिरिति । तदपि न विचारस्वम् । प्रमाणादिचतुष्टयस्यापि
 प्रतिभासमानस्य प्रतिभासमात्रात्मनः परमत्रक्षणो बहिर्भावाभावात् तदव-

हिभूतस्य द्वितीयत्वायोगात् । एतेन बोद्धव्यपदार्थप्रतीत्या प्रागभावादि-
प्रतीत्या च पुरुषद्वैत बाध्यत इति वदन्निवारित । तैरपि प्रतिभासमानेर्दे-
व्यादिपदार्थैरिव प्रतिभासमाप्रादुर्बहिर्भूतै पुरुषाद्वैतस्य बाधनायोगात् । स्वयम्
प्रतिभासमानस्तु सद्भावन्यवस्थामप्रतिपद्यमानैस्तस्य बाधने शशविषाणादि-
मिरपि स्वेष्टपदार्थनियमस्य बाधनप्रसगात् । एतेन साहचर्यादिपरिकल्पि-
तैरपि प्रकृत्यान्वितत्वे पुरुषाद्वैत न बाध्यते इति निगदित बोद्धव्य । न
चात्र पुरुषाद्वैते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ
योगागानि योगो वा सप्रज्ञातोऽसप्रज्ञातश्च योगफल च विभूतिकैवल्य-
व्यवस्था विरुध्यते प्रतिभासमाप्रादुर्बहिर्भावमावात् प्रतिभासमानत्वेन तथा
भावप्रसिद्धे । येऽप्याहुः प्रतिभासमानम्यापि वस्तुन प्रणिभामाद्भेद-
प्रसिद्धे न प्रतिभासान् प्रविष्टस्व प्रतिभासो हि ज्ञान स्वयं न प्रणिभासते
स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तस्य ज्ञानातरवेद्यत्वसिद्धेर्नापि तद्विषयभूत वस्तु
स्वयं प्रतिभासमान तस्य ज्ञेयत्वात् । ज्ञानेनैव प्रतिभासत्वसिद्धेरिति
स्वयं प्रतिभासमानत्वं साधनप्रसिद्धं न कस्यचित्प्रतिभासात्
प्रविष्टत्वं साधयेत् । परत प्रणिभासमानत्वं तु विरुद्धं प्रतिभासबहिर्भावसाधन-
त्वादिति तेऽपि स्वदर्शनपञ्चातिन एव ज्ञानस्य स्वयम्प्रतिभामने ज्ञानात्
रादपि प्रतिभासनविरोधान् प्रतिभासत इति प्रणिभासैरुक्त्या स्वातन्त्र्येण
प्रतीतिविरोधान् प्रतिभाम्यत इत्येव प्रत्ययप्रसगान् तस्य परेण ज्ञानेन
प्रतिभासमानत्वान्, परम्य ज्ञानम्य च ज्ञानातरप्रतिभासने प्रतिभासत
इति सप्रत्ययो न स्यात् सवेदनातरेण प्रतिभाम्यत्वात् । तथा चानवम्या
नान् निश्चितसवेदन व्यतिष्ठते । नच ज्ञान प्रतिभामत इति प्रतीति-
र्भाता बाधप्रभावात् । स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधक इति चेत्वा पुन
स्वात्मनि क्रिया विरुध्यते ज्ञानिरुत्पात्तिर्वा न सावत्प्रथमरूपना स्वात्मनि

ज्ञप्तेर्विरोधाभावात् स्वयं प्रकाशनं हि ज्ञप्तिः । तच्च सूर्यालोकनादौ स्वात्मनि प्रतीयत एव, 'सूर्यालोकं प्रकाशते' 'प्रदीपं प्रकाशते' इति प्रतीतेः । द्वितीयरूपेणा तु न बाधकारिणी, स्वात्मन्युत्पत्तिलक्षणाया क्रियाया परैरनभ्युपगमात् । न हि किञ्चित्स्वम्मादुत्पद्यते इति प्रेक्षावत्तोऽनुमन्यते । सवेदनं स्वम्मादुत्पद्यत इति तु दूरोत्सारितमेव । ततश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधकः स्यात् । न च सर्वा क्रिया वस्तुन स्वात्मनि विरह्यत इति प्रतीतिरस्ति तिष्ठत्यास्ते भवतीति धात्वर्थलक्षणाया क्रियाया स्वात्मन्येव प्रतीतिः । तिष्ठत्यादेर्धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि क्रिया नुत्पत्तेः स्वात्मन्येव कर्तरि स्थानादि क्रियेति चेत्तर्हि भासते तद्धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि क्रियाविरोधात् कर्तयेव प्रतिभासनक्रियाऽस्तु ज्ञानं प्रतिभासत इति प्रतीतिः । सिद्धे च ज्ञानमयं स्वयं प्रतिभासमानत्वे सत्कर्म्यं वस्तुन स्वतः प्रतिभाममानत्वं सिद्धमेव । सुखं प्रतिभासते रूपं प्रतिभासत इत्यतर्कहिर्वस्तुन स्वातन्त्र्येण कर्तृतामनुभवतः प्रतिभासनक्रियाधिकरणमयं प्रतिभासमानमयं निराकर्तुमशक्तेः । ततो नासिद्धं साधनं यत् पुरुषद्वैतं न साधयेत् । नापि विरुद्धं परतः प्रतिभासमानत्वाप्रतीतिः, कर्म्यचि-प्रतिभासाद्धर्हिर्भासाधनात् । एतेन परोक्षज्ञानवाग्निः सवेदनमयं स्वयं प्रतिभाममानत्वमसिद्धमाचक्षाणा सकलं ज्ञेयस्य ज्ञानस्य च ज्ञानात्प्रतिभासमानत्वात्साधनमयं विरुद्धतामभिदधाना प्रतिध्वस्ता ज्ञानं प्रकाशते बहिर्वस्तुं प्रकाशत इति प्रतीत्या स्वयं प्रतिभाममानत्वस्य साधनमयं व्यवस्थापनात् । ये त्वात्मा स्वयं प्रकाशने फलज्ञानं चेत्यावेत्यति नेषामात्मनि फलज्ञाने वा स्वयं प्रतिभासमानत्वं सिद्धं सर्वमयं वस्तुन प्रतिभासमानत्वं साधयत्येव । तथाहि—विद्यायाऽपि वस्तु स्वयं प्रतिभामते प्रतिभासमानत्वात् । यद्यत्प्रतिभाममानं तत्तत्स्वयं प्रतिभामते

यथा षट्मतानुसारिणामात्मा प्रमात्रमनानुसारिणा वा फलज्ञान ।
 प्रतिभासमान चातर्कहिर्वस्तु ज्ञानज्ञेयरूप विवादायामिन तस्मात्स्वय
 प्रतिभासते । न तावदत्र प्रतिभासमानत्वमसिद्ध सर्वस्य वस्तुन सर्वथाऽ-
 प्यप्रतिभासमानस्य सद्भावविरोधात् । साक्षादसाक्षाच्च प्रणिमाममानस्य तु
 सिद्ध प्रणिमाममानत्व ततो यवयेव साध्यसिद्धि सायाविनाभावनि-
 यमनिश्चयादिति निरवय पुरपाद्वैतसाधन सवेदनाद्वैतवात्तनोऽर्थाद्वैतानये
 भवत्येव । नहि कार्यकारणग्राह्यग्राह्यवाच्यवाचकमाध्यसाधकवाध्यबाधक-
 विशेषणविशेष्यभावानिराकरणान् सवेदनाद्वैत व्यवस्थापयितु शक्य
 कार्यकारणभावानिना प्रतिभासमानत्वात् प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टाना
 निराकर्तुमशक्ते , स्वयमप्रतिभासमानाना तु सम्बन्धाभावात्समुत्थापि व्यवहार-
 विरोधान् सकञ्चविस्मयवाग्वोचरासिक्तातनापत्ते । सवेदनात्त चैकक्षण
 स्यापि यदि किञ्चित्कार्यं न कुर्यात्तदा वस्तुवेव न स्यात्, वस्तुनोऽर्थ-
 क्रियाकारित्वरक्षणत्वात् । करोति चेत्कार्यकारणभाव सिंयेत् ।
 तस्य हेतुमत्त्वेच ॥ एवकार्यकारणभाव कारणरहितत्वे तु नित्यतापत्ति
 सवेदनस्य, सतोऽकारणवतो नित्यत्वप्रमिद्वेति प्रतिभासमात्मन पुन्य
 तत्वस्यैव सिद्धि स्यात् । किञ्च क्षणिकसवेदनमात्रस्य ग्राह्यग्राहक-
 वैभुर्ध यदि केनचित्प्रमाणेन गृह्यते तदा ग्राह्यग्राहकभाव कथ निरा-
 क्रियेत । न गृह्यते चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकवैभुर्धसिद्धि ? स्वरूपसवेदना-
 देवेति चेत्तर्हि सवेदनाद्वैतस्य स्वरूपसवेदन ग्राहक ग्राह्यग्राहकवैभुर्ध तु
 ग्राह्यमिति स एव ग्राह्यग्राहकभाव । म्यान्मत " नान्योऽनुमान्योबु-
 द्ध्याऽस्ति तस्यानानुमत्रोऽपर । ग्राह्यग्राहकवैभुर्धस्त्वय सैव प्रकाशते "
 इति वचनान् बुद्धे किञ्चिद्ग्राह्यमस्ति नापि बुद्धि कस्यचिद्ग्राह्य
 स्वरूपेऽपि ग्राह्यग्राहकभावामावात् 'स्वरूपस्य स्वानुगति' रित्येतस्यापि

सवृत्त्याभिधानात् परमार्थतस्तु बुद्धि स्वय प्रकाशते चकास्तीत्येवोच्यते
 न पुन स्वरूप गृह्णाति ग्राह्यग्राहकवैधुर्यं च स्वरूपादव्यतिरिक्तं गृह्णाति
 जानातीत्यभिधीयते निरशसवेदनाद्वैते तथाभिधानविरोधादिति । तदपि
 न पुरुषाद्वैतवादिन प्रतिक्लृप्त स्वय प्रकाशमानस्य सवेदनस्यैव परमपुरु-
 षत्वात् । नहि तत्सवेदन पूर्वापरकालव्यवच्छिन्न सतानांतरबहिरर्थाव्या-
 वृत्तं च प्रतिभासते यत् पूर्वापरक्षणसतानांतरबहिरर्थानामभाव सिद्धयेत् ।
 तेषां सवेदनेनाग्रहणादभाव इति चेत् स्वसवेदनमपि सवेदनातरेणाग्रहणाद-
 भावोऽस्तु । तस्य स्वय प्रकाशमानत्वाभाव इति चेत् पूर्वोत्तरस्वसवित्क्षणानां
 सतानांतरसवेदनानां च बहिरर्थानामिव स्वय प्रकाशमानानां कथमभाव
 साध्यते । कथं तेषां स्वय प्रकाशमानत्वं ज्ञायत इति चेत् स्वयमप्रकाश-
 मानत्व तेषां कथं साध्यत इति समानं पर्यनुयोगः । स्वसवेदन स्वरूपस्य
 प्रकाशमानत्वमेव तेषामप्रकाशमानत्वमिति चेत्तर्हि तेषां प्रकाशमानत्वमेव
 स्वसवेदनस्यैवाप्रकाशमानत्व किं न स्यात् ? स्वसवेदनस्य स्वयमप्रकाश-
 मानत्वे परैः प्रकाशमानत्वाभाव साधयितुमशक्यं प्रतिषेधस्य विधेर्वि-
 षयत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वथाऽप्यस्तत् प्रतिषेधविरोधात् इति चेत्तर्हि
 स्वसवेदनात्परेषां प्रकाशमानत्वाभावे कथं तत्प्रतिषेधं साध्यत इति
 समानश्चर्चः । विकल्पप्रतिभासिना तेषां स्वसवेदनावभासित्वं प्रतिषिध्यत
 इति चेत् विकल्पावभासित्वादेव स्वय प्रकाशमानत्वासिद्धेः । तथाहि-यद्य-
 द्विकल्पप्रतिभासि तत्तत्स्वयं प्रकाशते यथा विकल्पस्वरूपं तथा च
 स्वसवेदनपूर्वोत्तरक्षणां सतानांतरसवेदनानां बहिरर्थाश्चेति स्वयं प्रकाश-
 मानत्वसिद्धिः । शशविषाणादिभिर्विनष्टानुत्पन्नैश्च भावैर्विकल्प्यावभासिभिर्न्य-
 भिचार इति चेत् तेषामपि प्रतिभासमात्रात्तर्भूतानां स्वयं प्रकाशमानत्व-
 सिद्धेः अन्यथा विकल्पावभासित्वायोगात् । सोऽप्यसौ गतः सरलदेशक-

रुविप्रकृष्टानप्यर्थान् विकल्पबुद्धौ प्रतिभासमानान् स्वयमभ्युपगमयन्
 स्वयप्रकाशमानत्वं नाम्युपैतीति विमपि महान्दुतः । तथाम्युपगमे च
 सर्वस्य प्रतिभासमानात्प्रवेष्टव्यसिद्धे पुर्याद्वैतमिद्धिरेव स्यात् नपुनस्त-
 द्वहिर्भूतसवेदनाद्वैतसिद्धिः । माम्भेदशसवेदनाद्वैतचिन्ताद्वैततुम्यात् चिन्ता-
 द्वैतस्य व्यवस्थापनात् । काष्ठत्रयात्रिलोकवर्ति पञ्चार्थाकारासविचित्राप्येता
 शब्ददशक्यविशेषनत्वान् सर्वस्य वादेनस्तत एवकविदेकत्वव्यवस्थापनात्
 अन्यथा कस्यचिदेकत्वेनाभिमतस्याप्येकत्वासिद्धिरिति चेन्न एकमपि परम-
 ब्रह्मण एव प्रविद्धे सकलदेशकालाकारव्यापिन सविमात्रम्यैव परमब्र-
 ह्मत्ववचनात् । नचैकक्षणम्यायिनी चिन्तासक्ति चिन्ताद्वैतमिति साधयितुं
 शक्यते तस्या कार्यकारणभूतविभक्तविज्ञानरूपित्वाच्चिन्ताद्वैतप्रमगान्-
 तत्कार्यकारणविभक्तविशेषानभ्युपगमे सदेहेतुकत्वानित्यत्वमिद्धे कथं न
 चिन्ताद्वैतमेव ब्रह्माद्वैतमिति न सवेदनाद्वैतचिन्ताद्वैतमपि सौगन्धस्य व्यव-
 तिष्ठते सर्वथा शून्यं तु तत्त्वमसवेद्यमानं न व्यवतिष्ठते । सवेद्यमानं तु
 सर्वत्र सर्वथा सर्वदा परमब्रह्मणो नातिरिच्यते तत्राक्षेपमप्राधानाना परम-
 ब्रह्ममाधनानुरूपत्वात् । ततो न सुगतस्तत्त्वं मरुत्या वा विश्वनत्वज्ञ
 समवतीति निर्माणमार्गस्य प्रतिपादकः स्यात् । “परमपुरुष एव विश्वनत्वज्ञ
 श्रेयोमार्गस्य प्रणेता व्यतिष्ठता तस्योक्तन्यायेन साधनान् इत्यपरः”
 सोऽपि ॥ विचारमहः । पुरोत्तमस्यापि यथा प्रतिपादनं विचार्यमाणस्या
 योगात् । प्रतिभासमात्रं चिद्रूपं परमब्रह्मेकं तच्च यथा पारमार्थिकं देश-
 कालाकाराणां भेदेऽपि व्यभिनागभावात् तद्व्यतिभासविशेषाणामेव व्यभि-
 चाराण्यभिसंरित्वच्छणत्वात्तस्येति तच्च विचार्यते । यन्तत्प्रतिभासमात्रं
 तत् सकलप्रतिभासविशेषरहितं तत्सहितं वा भ्यात् । प्रथमपक्षे तन्मिद-
 मेव सत्यप्रतिभासविशेषरहितस्य प्रतिभासमात्रम्यानुमानाभावात् ।

चित्प्रतिभासविशेषेण सहितस्यैव तस्य प्रतिभासनात्कचित्प्रतिभासविशेषस्याभावेऽपि पुनरन्यत्र भावात्कदाचिदभावेऽपि चायत्न सद्भावात्केन चिदाकारविशेषेण तदसम्भवेऽपि आकारातरेण समवादेशकलाकारविशेषापेक्षत्वात् तत्प्रतिभासविशेषाणां तथा व्यभिचारामानादयामिचारित्वसिद्धे तत्त्वलक्षणानतिशयान् तत्त्वबहिर्भावो युक्तः । तथाहि—यद्ययैवान्यमिचारितत्तथैव तत्त्व तथा प्रतिभासमान प्रतिभासमानयैवायमिचारि तथैव तत्त्व । अनियतदेशान्तरात्तथैवान्यमिचारि च प्रतिभासविशेष इति प्रतिभासमानवत्प्रतिभासविशेषस्यापि वस्तुत्वसिद्धे । नहि यो यद्देशतया प्रतिभासविशेषः ॥ तद्देशानां व्यभिचरति, अन्यथा भ्रातृत्वप्रसगात् शास्त्रादेशतया चद्रप्रतिभासवत् । नापि यो यत्कालतया प्रतिभासविशेषः स तत्कालता व्यभिचरति, तद्व्यभिचारिणोऽसत्यत्वव्यवस्थानाम्निशि मध्यदिनतया स्वप्नप्रतिभासविशेषवत् । नापि यो यदाकारतया प्रतिभासविशेषः ॥ तदाकारता विसर्जति सद्भिस्त्वान्निनो मिथ्याज्ञानत्वसिद्धे कामलाद्युपहतचक्षुषः शुक्ले शले पीताकारताप्रतिभासविशेषवत् । न च वित्तयैर्देशकाग्रकारव्यभिचारिभिः प्रतिभासविशेषैः सदृशा एव देशान्तराकारव्यभिचारिणः प्रतिभासविशेषाः प्रतिलक्षयितुं युज्यते यत् इदं वेदादवादिना वचनं शोभते “आदावते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वित्तयै सदृशा सतोऽवित्तया एव लक्षिताः ” इति तेषामवित्तयानामादावते चासत्त्वेऽपि वर्तमाने सत्त्वप्रसिद्धेर्वाचकप्रमाणभावात् । नहि यथा स्वप्नादिभ्रातृप्रतिभासविशेषेषु तत्कालेऽपि बाधकप्रमाणमुदेति तथा जाग्रदशायामभ्रातृप्रतिभासविशेषेषु, तत्र साधकप्रमाणस्यैव सद्भावात् । सम्यग्मया तत्र दृष्टोऽर्थोऽर्थक्रियाकारित्वात् तस्य मिथ्यात्वेऽर्थक्रियाकारित्वविरोधात् इद्रजालान्तिपरिदृष्टार्थवदिति । नच आतेतन्मयवस्थायां चाटालद्वयोऽपि विप्रतिपद्यते तथा चोक्तं

मकल्लवेदेवै " इन्द्रालोद्विषु भ्रातृभिरयति न चापर । अपि चाडाग्रोपा-
लवाल्लोठविशेचना " इति । किंच तत्प्रतिभाममात्र सामान्यरूप द्रव्यरूप
या । प्रथमपक्षे सत्तामात्रमेव स्यात्, तस्यैव परसामान्यरूपनया प्रति-
ष्ठानात् । तस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वे प्रतिभासमात्रमेव तत्त्वभ्रम्यथा
तदव्यवस्थितेति चेन्न सत्सदित्यन्वयज्ञानविषयत्वात् सत्तासामान्यस्य
न्यवस्थिते स्वयं प्रतिभासमानत्वासिद्धे । सत्ता प्रतिभासत इति तु विषये
विषयधर्मम्योपचारात् प्रतिभासन हि विषयिणो ज्ञानस्य धर्मः स विषये
सत्तासामान्येऽध्यारोप्येत तदध्यारोपनिमित्तं तु प्रतिभासनक्रियाधिकर-
णत्वं । यथैव हि सन्नित्प्रतिभासने इति कर्तृस्था प्रतिभासनाक्रिया तथा
तद्विषयस्याप्युपचर्यते सकर्मकम्यधातो कर्तृकर्मस्यक्रियार्थत्वात् ययौ न
पचनीति पचनक्रिया माचकम्या पाच्यमानस्या च प्रतीयते तद्वदकर्मकम्य
धातो कर्तृकर्मस्यक्रियामार्थत्वात् परमार्थतः कर्मस्यक्रियाऽसम्भवात्कर्तृकम्या
क्रिया कर्मण्युपचर्यते । ननु च सति मुस्ये स्वयं प्रतिभासमाने कस्याचित्
प्रमाणतः सिद्धे परत्र तद्विषये तदुपचारकत्वन्न युक्ता यथाऽग्नौ दाहपा-
काद्यर्थक्रियाकारिणि तद्वर्मदर्शनान्माणवके तदुपचारकरूपनाऽभिर्माणवः
इति । न च किंचिन्मवेदनं स्वयं प्रतिभासमानं सिद्धं सवेदनातरसवेद्यत्वात् ।
सवेदनस्य ह्यविदवस्थानाभावात् । सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्मवेदनस्य
स्वयं प्रतिभासमानस्यानभ्युपगमात् कथं तद्वर्मस्योपचारस्तद्विषये घटेतेति
कथ्यते । सोऽपि ज्ञानातरवेद्यज्ञानवादिनमुपात्ततां परोक्षज्ञानवादिनं वा ।
ननु च परोक्षज्ञानवादी मट्टस्तावन्नोपाध्याहं स्वयंप्रतिभासमानस्यात्मन-
स्तेनाभ्युपगमात् तद्वर्मस्य प्रतिभासनस्य विषयेऽप्युपचारवचनात् घट-
प्रतिभासते, घटद्वयं प्रतिभासत इति घटपटादिप्रतिभासना यथानुप-
पत्त्या च करणभूतस्य परोक्षस्यापि ज्ञानस्य प्रतिपत्तेरविरोधात् रूपप्रति-

मासनाच्चक्षुःप्रतिपत्तिवत् । तथा करणज्ञानमात्मानं चाप्रत्यक्षं वदन्
 प्राभाकरोऽपि नोपात्तमर्हति फलज्ञानस्य स्वयं प्रतिभासमानस्य तेन
 प्रतिज्ञानात् तद्धर्मस्य विषयेषूपचारस्य सिद्धे । फलज्ञानं च कर्तृकर-
 णाभ्यां विना नोपपद्यते इति । तदेव कर्तारं करणज्ञानं चाप्रत्यक्षमपि
 व्यवस्थापयति यथा रूपे प्रतिभासनक्रिया फलरूपा चक्षुष्मन् चक्षुश्च
 प्रत्यापयतीति केचिन्मन्यन्ते तेषामपि भट्टमतानुसारिणामात्मनः स्वरूपपरि-
 च्छेदेऽर्थपरिच्छेदस्यापि सिद्धे । स्वार्थपरिच्छेदकपुरुषप्रसिद्धौ ततोऽन्यस्य
 परोक्षज्ञानस्य कल्पना न कचिदर्थं पुष्पाति, प्रभाकरमतानुसारिणां
 फलज्ञानस्य स्वार्थपरिच्छित्तिरूपस्य प्रसिद्धौ करणज्ञानरूपनाशत् । कर्तुं
 करणमतरेण क्रियायां व्यापारानुपपत्तेः परोक्षज्ञानस्य करणस्य कल्पना-
 नानर्थिकेति चेन्न मनसश्चभुरादेश्चातर्भाहि परिच्छित्तौ करणस्य सद्भावात्
 ततो बहिर्भूतस्य करणातरस्य कल्पनायामनवस्थाप्रसगात् ततः स्वार्थपरि-
 च्छेदकस्य पुनः फलज्ञानस्य वा स्वार्थपरिच्छित्तिस्वभावस्य प्रसिद्धौ
 स्याद्वादिदर्शनस्यैव प्रसिद्धे । स्वयं प्रतिभासमानम्यात्मनो ज्ञानस्य वा
 धर्मं क्वचित्तद्विषये कथंचिदुपचर्यते इति सत्तासामान्यं प्रतिभासते
 प्रतिभासविषयो भवतीत्युच्यते न चैव प्रतिभासमाने सत्यानुप्रवेश-
 सिध्येत् परमार्थतः सवेदनस्यैव स्वयं प्रतिभासमानत्वात् । स्यान्मतं न
 सत्तासामान्यं प्रतिभासमानं तस्य द्रव्यादिमात्रव्यापकत्वात् सामान्यादिषु
 प्रागभावादिषु चाभावात् किं तर्हि सकलभावाभावव्यापकं प्रतिभाससामान्यं
 प्रतिभासमात्रमभिधीयते इति । तदपि न सम्यक् प्रतिभाससामान्यस्य
 प्रतिभासविशेषनातरयकत्वात्प्रतिभासद्वैतविरोधात्, सतोऽपि प्रतिभास-
 विशेषा सत्यता न प्रतिपद्यते सवादरत्वाभावात्स्वप्नादिप्रतिभासविशेषव-
 न्ति चेन्न प्रतिभाससामान्यस्याप्यसत्यत्वप्रसगात् शक्यं हि वक्तुं प्रति-

भाससामान्यमसत्य विमवादकत्वात् स्वप्नादिप्रतिभाससामान्यवदिति । न हि स्वप्नादिप्रतिभासविशेषा एव विमवादिनो न पुन प्रतिभाससामान्य तद्व्यापकमिति वक्तुं युक्तं, शशविषाणगगनकुसुमकूर्मरोमादीनाममत्वेऽपि तद्व्यापकसामान्यस्य सत्त्वप्रसंगात् । कथमसता व्यापकं त्रिविधसत्स्यादिनिषेत्कथमसत्यानां प्रतिभासविशेषाणां व्यापकं प्रतिभाससामान्यं सत्यमिति समो वितर्कः । तस्य सर्वत्र सर्वत्र सर्वथा वाऽविच्छेदात् सत्यं तदितिषेन्न एव देशकालकारविशेषस्यैव तस्य सत्यत्वसिद्धेः । सर्वदेशविशेषरहितस्य सर्वकालविशेषरहितस्य च सर्वाकारविशेषरहितस्यैव सर्वत्र सर्वथा सर्वद्वेति विशेषयितुमशक्तेः । तथा च प्रतिभाससामान्यं सकलदेशकालकारविशेषविशिष्टमन्युपगच्छन्नेव वेगतवादी स्वयमेकद्रव्यमनतपर्यायं पारमार्थिकमितिप्रतिपत्तमर्हति प्रमाणबल्ययातत्वात्, तदेवास्तु परमपुरुषस्यैव बोधमयप्रकाशविशदस्य मोहाधकारापहस्यातर्यामिनः सुनिर्णतित्वात् तत्र सशयानां प्रतिगतात्सङ्गच्छोक्तोक्तोत्तनसमर्थस्य तेजोनिधेरशुमालिनोऽपि तस्मिन् सत्येव प्रतिभासनात्, असति चाप्रतिभासनादिति कश्चित् तदुक्तं “ यो लोकान् ज्वलयत्यनल्पमाहिमा सोऽप्येष तेजोनिधिर्यस्मिन् सत्यवमानि नासन्ति पुनर्देवोऽशुमाली स्वयम् । तस्मिन्बोधमयप्रकाशविशदो मोहाधकारापहे येऽन्तर्यामिनि पूर्ये प्रतिहताः सशरते ते हता ” इति । तदपि न पुरपादैतज्यवस्थापनपरमाभासने तस्याऽन्तर्यामिनः पुरुषस्य बोधमयप्रकाशविशदस्यैव बोध्यमयप्रकाशस्यासम्भवानुपपत्तेः । यदि पुन सर्वं बोध्यं बोधमयमेव प्रकाशमानत्वाद्वोचस्वात्मवन्निति मन्यते तदा बोधस्यापि बोध्यमयत्वापत्तिरिति पुरपादैतमिच्छतो बोध्यादैतसिद्धिः । बोधाभावे कथं बोध्यासिद्धिरिति चेद्वोच्याभावेऽपि बोधासिद्धिः कथं बोध्यनातरीयकत्वाद्वोचस्य । स्वप्नेन्द्रजालादिषु बोध्याभावेऽपि बोधासिद्धेर्न

बोध्यनातरीयकोबोध इति चेत् तत्रापि बोध्यसामान्यसद्भावे एव बोधोप-
 पत्तेः । न हि सशयम्ब्रमादिबोधोऽपि बोध्यसामान्यव्यभिचरति बोध्य-
 विशेषस्येव तस्य व्यभिचाराद्भातत्वसिद्धेः । न च सर्वस्य बोध्यस्य
 स्वयप्रकाशमात्रं सिद्धं स्वयं प्रकाशमानबोधविषयतया तस्य तथोपचारा-
 त्स्वयं प्रकाशमानाशुमालिप्रमाभारविषयमूतानां लोभानां प्रकाशमानोपचार-
 वत् ततो यथा लोभानां प्रकाशयानामभावे न तानशुमाली ज्वलयितुमर्ह-
 तथा बोध्यानां नीग्रसुखादीनामभावे न बोधमयप्रकाशविशेषोऽस्त्यर्थं
 तान् प्रकाशयितुमीश इति प्रतिपत्तयः । तथाचात प्रकाशमानानतपर्या-
 यैरूपद्रव्यगत्, बहिः प्रकाशयानतपर्यायैराचेतनद्रव्यमपि प्रतिज्ञातव्य-
 मिति चेतनाचेतनद्रव्यद्वैतसिद्धेः न पुरुषद्वैतसिद्धिः सवेदनद्वैतसिद्धि-
 वत् । चेतनद्रव्यस्य च सामान्यादेशादेकत्वेऽपि विशेषादेशादनेकत्वसंसा-
 रिमुक्तविरूपात् । सर्वैकत्वेऽसंरुतद्विरोधात् । अचेतनद्रव्यस्य सर्वैकत्वे
 मूर्तिमूर्तद्रव्यविरोधवत् । मूर्तिमदचेतनद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यमनेकयेद् परमाणु-
 स्वभावविरूपात् पृथिव्यादिविरूपाच्च वर्षाधर्माकाशकालविरूपममूर्तिमद्-
 द्रव्यं चतुर्था चतुर्विधकार्यविशेषानुमेयमिति द्रव्यस्य बहुविरूपस्य प्रमाण-
 बलतत्त्वार्थालङ्कारे समर्थनात् । तत्पयायाणो चार्तातानागतवर्तमानानताथे-
 व्यननविरूपानां सामान्यतः सुनिश्चितासम्बद्धाधकप्रमाणात्परमागमात्प्र-
 सिद्धेः । साक्षात्केवलज्ञानविषयत्वाच्च न द्रव्यैकतसिद्धिः पर्यायैकत-
 सिद्धिर्वा । नचैतेषां सर्वद्रव्यपर्यायाणां केवलज्ञानं प्रतिभासमानानामपि
 प्रतिभासमानात् प्रवेशः सिध्येत् विषयविषयिभेदाभावे सर्वाभावप्रसगात्
 निर्विषयस्य प्रतिभासस्यासम्भवाच्च प्रतिभासस्य विषयस्य बाह्यवस्था-
 नात् । सतश्चाद्वैतैकतेः कारकाणां कर्मादीनां क्रियाणां परिस्पन्दलक्षणानां
 चात्पर्यलक्षणानां च दृष्टो भेदो विरुध्यत एव तस्य प्रतिभासमानस्यापि

प्रतिभासमात्रान् प्रवेशामावात् । स्वयं प्रतिभासमानज्ञानविषयतया
 प्रतिभासमाननोपचारात् स्वयंप्रतिभास्यमानत्वेन व्यसम्भानात् । न च
 प्रतिभासमात्रमेव तद्वेदप्रतिभास जनयति तस्य तद्वत्प्रविष्टस्य अन्यत्वविरो-
 धात् । प्रतिभासमात्रस्य च जनकत्वायोगात् । नैक स्वस्मात्प्रजायत इत्यपि
 सूक्तं । तथा कर्मद्वैतस्य फलद्वैतस्य शेषद्वैतस्य च विद्याविद्याद्वय-
 वद्वयमोक्षद्वयवच्च प्रतिभासमानप्रमाणविषयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमान
 स्यापि प्रमेयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमात्रान् प्रवेशानुपपत्तेरभावापादन
 वेदादिवदिमाननिष्ठ । सूक्तमेव समतभद्रस्वामिभिः तथा, हेतोरद्वैतसिद्धि
 यदि प्रतिभासमात्रव्यतिरेकिण प्रतिभासमानाऽपि यदीष्यते तदा हेतुसा-
 ध्ययोर्द्वैत स्यान्नित्यपि सूक्तमेव पक्षहेतुदृष्टान्तानां कुतश्चित्प्रतिभासमाना-
 नामपि प्रतिभासमात्रानुप्रवेशासम्भवात् । एतेन हेतुना विनोपनिषद्वाक्य
 विशेषस्वरूपद्वैतसिद्धौ बाध्मात्रात्कर्मराष्ट्रप्रतिपादकत्वात्क्याद्वैतसिद्धिरपि
 किं न भवेत् । तस्योपनिषद्वाक्यस्य परमब्रह्मणोऽन प्रवेशासिद्धे । एतेन
 वैशेषिकादिभिः प्रतिज्ञातपन्थार्थभेदप्रतीत्या पुष्पाद्वैत बाध्यत एव तद्वे-
 दस्य प्रत्ययविशेषात्प्रतिभासमानस्यापि प्रतिभासमात्रात्मकत्वासिद्धे ।
 कुत परमपुरष एव विश्वनस्त्वाना ज्ञाता मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
 तदेवमीश्वरकविस्तुततत्त्वज्ञाना विश्वतत्त्वज्ञतापायात्रिर्वाणमार्गप्रणयनानुप-
 सेर्षम्य विश्वतत्त्वज्ञता कर्मभूम्ना भेत्तृता मोक्षमार्गप्रणेतृता च
 प्रमाणवत्तत्सिद्धा ।

सोऽहंज्ञेव मुनीन्द्राणां वयं समवतिष्ठते ।

तत्सद्भावे प्रमाणस्य निर्वाधस्य विनिश्चयात् ॥ ८६ ॥

किं पनन्तत्प्रमाणमित्याह—

ततोऽतरिततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हतोऽजसा ।

प्रमेयत्वाद्यमास्मादहं प्रत्यक्षार्था सुनिश्चिता ॥८७॥

कानि पुनरतरिततत्त्वानि, देशाद्यतरिततत्त्वानां सत्त्वे प्रमाणाभावात् ।

ब्रह्मस्मृतिप्रत्यक्षं तत्र प्रमाणं देशकालमन्वमात्राव्यवहितवस्तुविषयत्वात् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्यैन्द्रियाणां यद्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति वचनात् ।

प्राप्यनुमानं तत्र प्रमाणं तदविनाभाविनो लिंगस्याभावात् । नाप्यागम-

स्तदस्तित्वे प्रमाणं, तस्यापौरुषेयस्य स्वरूपे एव प्रामाण्यसम्भवात् । पौरुषेय-

स्यासर्वज्ञप्रणीतस्य प्रामाण्यासम्भवात् । पौरुषेयस्य सर्वज्ञप्रणीतस्य तु

सर्वज्ञसाधनात्पूर्वमसिद्धे । नाप्यर्थापत्तिः देशाद्यतरिततत्त्वैर्विनाऽनुप-

पमानस्य कस्याचिदप्यसिद्धे प्रमाणपट्कप्रसिद्धस्यासम्भवात् । नचोपमानम-

तरिततत्त्वान्तित्वे प्रमाणं, तत्सदृशस्य कस्याचिदुपमानभूतस्यार्थस्यासिद्धे-

रूपमेयभूनातरिततत्त्वत् । तदुपलभकप्रमाणपचक्राभावे च कुतोऽतरित-

तत्त्वानि सिध्येयुर्यतो धर्म्यसिद्धिर्न भवेत् ? धर्मिणश्चासिद्धौ हेतुराश्रया-

सिद्ध इति चेन्न तत्र न परीक्षका । तेषांचित्स्फटिराद्यतरितार्था-

नामस्मृतिप्रत्यक्षतोऽस्तित्वासिद्धे परेषां कुब्जादिदेशव्यवहितानामन्या-

दीना तदविनाभाविनो धूमादिर्निगादनुमानात् कालातरितानामपि भवि-

ष्यता वृष्ट्यादीनाविशिष्टमेतन्नतिदर्शनास्तित्वासिद्धे । अतीतानां पाव-

कादीनां मत्स्यादिविशेषदर्शनात्प्रसिद्धे । स्वभावातरितानां तु करण-

शान्त्यादीनामर्थापत्त्यास्तित्वासिद्धे । धर्मिणामतरिततत्त्वानां प्रसिद्धत्वा-

द्धेतोश्चाश्रयासिद्धत्वानुपपत्तेः । नचैव धर्मसिद्धावपि हेतोश्चाश्रया-

सिद्धत्वाभावेऽपि पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणं स्यात्, अर्हतप्रत्यक्षत्वस्य

साध्यधर्मस्य कचिदप्रसिद्धेरिति न मन्यते पुरुषविशेषस्यार्हतं सबद्धव-

र्तमानार्थेषु प्रत्यक्षत्वप्रवृत्तेरविरोधादर्थप्रत्यक्षस्य विशेषणस्य सिद्धौ

विरोधाभावात् । तद्विरोधे क्वचिज्जैमिन्यादिप्रत्यक्षविरोधापत्ते । ननु च सवृत्त्यातरिततत्त्वार्थहेतु प्रत्यक्षाणांति साधने सिद्धसाधनमेव निपुणप्रज्ञे तयोपचारप्रगृह्णेननिवारणादित्यापि नाशकनीयमनसेति वचनात् । परमार्थ-
तो ह्यतरिततत्त्वानि प्रत्यक्षगण्यहेतु साध्यने न पुनरुपचारतो यत्
सिद्धसाधनमनुमन्यने । तथापि हेतोर्विषयप्रगृह्णेनैवातिवृत्तमित्या-
शयामिन्माह—

हेतोर्न व्यभिचारोऽत्र दूरार्थैर्मंदरादिभिः ।

सूक्ष्मैर्वा परमाण्वाद्यैस्तथा पक्षीकृतत्वतः ॥ ८८ ॥

नहि कानिचिद्देशातरितानि कान्यतरितानि वा तत्त्वानि पक्षबहिर्भू-
तानि सति यत्तन्त्र वर्तमान प्रमेयत्वादिति हेतुर्व्यभिचारी स्यात् तादृश
सर्वेषां पक्षीकरणात् । तथाहि—

तत्त्वान्यतरितानिह देशकालस्वभावतः ।

धर्मादीनि हि साध्यते प्रत्यक्षाणि जिनेशिनः ॥ ८९ ॥

यथैवाहि धर्माधर्मतत्त्वानि कानिचिद्देशातरितानि देशातरितपुरुषाश्रय-
त्वात् । कानिचित्कायतरितानि जालातरितप्राणिगणाधिकरणत्वात् ।
कानिचित्स्वभावातरितानि देशकायव्यवहितानामपि तेषां स्वभावतोऽ-
तीन्द्रियत्वात् । तथा हिमन्मदरमरराकरीन्यपि देशातरितानि नष्टा-
नुत्पन्नाननपर्यायतत्त्वानि च कान्यतरितानि, स्वभावातरितानि च परमा-
णादीनि, जिनेश्वरस्य प्रत्यक्षाणि साध्यते न च पक्षीकृतेव व्यभिचारो
द्भावन युक्त सर्वम्यानुमानस्य व्यभिचारित्वप्रमगात् । ननु मामूढ्यभि-
चारी हेतु इष्टास्तु साध्यनिष्कल इत्याशकामपहर्तुमाह—

न चास्माद्भूतसमक्षाणामेवमर्हत्समक्षता ।

न सिध्येदिति मतव्यमविवादाद्द्वयोरपि ॥ ९० ॥

येद्यस्मादशा प्रत्यक्षा सवद्धा वर्तमानाश्चर्यास्ते कथमर्हन्त पु
 विशेषस्य प्रत्यक्षा न स्युस्तद्देशगलवर्तिन पुर्यातरस्यापि तदप्रत्यक्ष
 प्रसगात् ततो न म्याद्वादिन इव सर्वज्ञाभाववादिनोऽप्यत्र विवर्दते
 वादिप्रतिवािनोरविवादाच्च साध्यसाधनधर्मयोर्दृष्टाते च न साध्यवैरु
 साधनवैरुस्य वा यतोऽनन्वयहेतु स्यात् । नन्वतीन्द्रियप्रत्यक्षतोऽतिरि-
 ततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हन्त सा यते किंचेन्द्रियप्रत्यक्षत इति सप्रधार्यम् ।
 प्रथमपक्षे साध्यविरुद्धो दृष्टात स्यात् । अस्माद्वक्प्रत्यक्षाणामर्थानामती-
 द्रियप्रत्यक्षतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वासिद्धे । द्वितीयपक्षे प्रमाणबाधित पक्ष,
 इन्द्रियप्रत्यक्षतो धर्माधर्मादीनामतारिततत्त्वानामर्हत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणबाधित
 त्वात् । तथाहि-नार्हदिन्द्रियप्रत्यक्ष धर्मादन्यतरिततत्त्वानि साक्षात्कर्तुं
 समर्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादस्मदादीन्द्रियप्रत्यक्षवत् इत्यनुमान पक्षस्य बाधक ।
 न चान हेतो साजनचक्षु प्रत्यक्षेणानैकातिरुत्व, तस्यापि धर्माधर्मादि
 साक्षात्कारित्वाभावात् । नापीधरेन्द्रियप्रत्यक्षेण तस्यासिद्धत्वात्स्याद्वादि-
 नामिव मीमांसकानामपि तदप्रसिद्धेरीतिन न बोध, प्रत्यक्षसामान्यतोऽ-
 हत्प्रत्यक्षत्वमाधनात् । सिद्धेचातरिततत्त्वाना सामान्यतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वे धर्मा-
 दिसाक्षात्कारिण प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यादतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वसिद्धे । तथा
 दृष्टातस्य सायवैरुस्यदोषानवकाशात् कथमन्यथाभिप्रेतानुमानेऽप्यय
 दोषो न भवेत् । तथाहि-नित्य शब्द प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्पुरुषवदिति ।
 अत्र कूटस्थनित्यत्व साध्यते कालानरस्यापिनित्यत्व वा प्रथमरस्य
 नायामप्रसिद्धविशेषण पक्ष कूटस्थनित्यत्वस्य कचिदन्यत्रप्रसिद्धेन्त्र
 प्रत्यभिज्ञानस्यैवाप्तभवत् पूवापरपरिणामशूयत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वोत्तर
 रिणामव्यापिन्येकत्र वस्तुनि सद्भावात् । पुरे च कूटस्थनित्यत्वस्य साध्य-
 भावात्तन्मय सातिशयत्वात् साध्यशून्यो दृष्टात । द्वितीयरस्यनाया

तु स्वमतविरोध, शब्दे काशतरङ्गायिनित्यत्वम्यानम्युपगमात् । यदि पुनर्नित्यत्वमामान्य साध्यते सापेक्षयेतरनित्यत्वविशेषस्य माधयितुमनुपपन्नत्वादिति मतं तद्वतरितनत्वानां प्रत्यक्षमामान्यतोऽहत्प्रत्यक्षतायां साध्यायां न किंचिदोपपत्त्यस्याम इति नाप्रसिद्धातिशेण पक्ष साध्य शून्यो वा दृष्टांत प्रमज्जते । साप्रन हेतो म्यग्रासिद्धत्व प्रतिषेधयताह-

नचासिद्ध प्रमेयत्व कात्स्न्यतो भागतोऽपि वा ।

सर्वथाप्यप्रमेयस्य पदार्थस्याव्ययस्थितेः ॥ ९१ ॥

यदि पट्टमि प्रमाणे स्यात्सर्वज्ञ केन धार्यते ।

इति ब्रुवन्नशेषार्थप्रमेयत्वमिहेच्छति ॥ ९२ ॥

चोदनात्तश्च निशेषपदार्थज्ञानसम्भवे ।

सिद्धमतस्तिथार्थानां प्रमेयत्व ममक्षयत् ॥ ९३ ॥

सोऽय मीमांसक प्रमाणरतत्सर्मथाप्य व्यस्यामम्युपयन् पट्टमि प्रमाणे समस्तार्थज्ञान वाऽनिवारयन् चोदनातो हि भूत भवत भविष्यत सूक्ष्म व्यवहित निप्रकृष्टमित्येव जानीयकर्ममवगमयितुमलमिति स्वय प्रतिपद्यमान सूक्ष्मातरितूरार्थानां प्रमेयत्वमममत्प्रत्यक्षार्थानामिव कथम पट्टवीत यत सास्त्रयेन प्रमेयत्व पक्षायापक्रमसिद्ध ब्रूयात् । ननु च च प्रमातर्यात्मनि, करणे च ज्ञाने, पक्षे च प्रमितिक्रियालक्षणे, प्रमेय-त्वासमवात् कथमापनेष्वेकार्येषु प्रमेयेषु भागद्वारासिद्ध माधन पक्षा-व्यापकत्वादिनि चैतत्तेव प्रमातुरात्मन सर्वथाप्यप्रमेयत्वे प्रत्यक्षत इवा नुमानादपि प्रमीयमाणत्वाभावरसगात्, प्रत्यक्षेण हि कर्मनयाऽऽहमा न प्रतीयते इति प्रमातरदर्शनेन न पुन सर्वणापि प्रमाणेन, तन्मवस्थापन-विरोधात् । करणज्ञान च प्रत्यक्षत कर्मत्वेनाप्रतीयमानमपि धटाद्यर्थपरि-

सर्वथाप्यप्रमेय तातेतनुमानादवगच्छति

बुद्धिमिति माप्यकारशबरवचनविरोधात् फलज्ञानं च प्रामितिद्वयं स्वसं-
वेदनप्रत्यक्षमिच्छत कार्यानुमेयं च कथमप्रमेयं सिद्धयेत् । एतेन कर-
णज्ञानस्य फलज्ञानस्य च परोक्षत्वमिच्छतोऽपि भट्टस्यानुमेयत्वं सिद्ध-
बोद्धव्यं । षडार्यप्राक्कथ्येनानुमीयमानस्य सर्वस्य ज्ञानस्य तथाचित्प्रमे-
यत्वासिद्धे । ततो नातरिततत्त्वेषु धर्मिषु प्रमेयत्वसाधनमसिद्धं वादिन इव
प्रतिवादिनोपि कथाचित्तत्र प्रमेयत्वप्रसिद्धे । सदिग्धन्यतिरेकमप्येतन्न
भवतीत्याह—

यच्चाहृतं समक्षं तन्न प्रमेयं बहिर्गतं ।
मिथ्यैकान्तो यथेत्येव व्यतिरेकोऽपि निश्चितः ॥ ९४ ॥

मिथ्यैकातज्ञानानि हि निःशेषाण्यपि परमागमानुमानाभ्यामस्मदादीना
प्रमेयाणि च प्रत्यक्षाणि चार्हतं इति न विपक्षतां मनते तद्विषयास्तु
परैरभिमान्यमाना सर्वैकाता निरन्वयस्तिगत्वादयो नार्हतप्रत्यक्षा इति
ते विपक्षा एव नच ते कुतश्चित्प्रमाणात्प्रतीयत इति न प्रमेयास्तेषाम
सत्त्वात् । ततो ये नार्हतं प्रत्यक्षास्ते न प्रमेया यथा सर्वैकातज्ञान
विषया इति साध्यव्यावृत्तौ साधनव्यावृत्तिनिश्चयान्निश्चितव्यतिरेके प्रमे-
यत्वं समर्थितं ततो भवत्येव साध्यसिद्धिरित्याह—

सुनिश्चितान्वयान्द्वेतो प्रसिद्धव्यतिरेकतः ।
ज्ञातार्हन् विश्वतत्त्वानामेव सिध्येदबाधितः ॥ ९५ ॥

“ननु च सूक्ष्मातरितदूरार्थानां विश्वतत्त्वानां साक्षात्कर्तृर्द्धेन सिद्धय-
स्येतास्मादनुमानात्, पक्षस्य प्रमाणत्राधित्वाद्देतोश्च बाधितविषयत्वात् ।
तथाहि—देशकालव्यवहारवार्तरितार्था धर्माधर्मादयोर्द्धेन प्रत्यक्षा इति पक्ष-
सं चानुमानेन बाध्यते, धर्मादयो न कस्याचित्प्रत्यक्षा शब्दद्वयतपरोक्ष-
त्वात् ये तु कस्याचित्प्रत्यक्षास्ते नात्यतपरोक्षा यथा षड्यदयोर्द्धा

अत्यनपरोक्षाश्च धर्मादयस्तस्मान्न कस्यचित्प्रत्यक्षा इति । न तावन्त्य
तपरोक्षत्व धर्मादीनामसिद्ध कदाचित्कचित्कथञ्चित्कस्यचित्प्रत्यक्षत्वासिद्धे
सर्वस्य प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वाभावात् । तथाहि—विवादाध्यासित प्रत्यक्ष
न धर्माद्यर्थविषय प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वाद्यदित्य तदित्य ययाम्मदादिप्र-
त्यक्ष प्रत्यक्षशब्दवाच्य च निवादाध्यासित तत्प्रत्यक्ष तस्मान्न धर्माद्यर्थ-
विषय इत्यनुमानेन धर्माद्यर्थविषयस्य प्रत्यक्षस्य निराकरणात्, न चेन्म-
स्मदादिप्रत्यक्षागोचरविप्रकृष्टार्थग्राहिगृह्यवराहपिपीलिकादिचक्षु श्रोत्रघ्राण
प्रत्यक्षैर्ब्यभिचारि साधन तेषामपि धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वादस्मदादि-
प्रत्यक्षविषयसमातीयार्थग्रहणानतिक्रमात्स्वविषयस्यैवेन्द्रियेण ग्रहणादिद्रि-
यांतरविषयस्यापरिच्छित्ते । ननु च प्रज्ञामेधास्मृतिश्रुत्यूहापोहप्रबोध
शक्तीना प्रतिपुरुषमतिशयदर्शनात्कस्यचित्सातिशय प्रत्यक्ष सिध्यत्परा
काष्ठामापद्यमान धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारि सभाव्यतएव इत्यपि न
मतय, प्रज्ञामेधादिभि पुरुषाणा स्तोक्स्तोकांतरत्वेन सातिशयत्वदर्श-
नात्, कस्यचिदतीन्द्रियार्थदर्शनानुलब्धे । तदुक्त भट्टेन “ येऽपि
सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधादिभिर्नरा । स्तोक्स्तोकांतरत्वेन न त्वतीन्द्रि-
यदर्शनादिति ” । ननु च कश्चित्प्रज्ञायापुरुष शास्त्रविषयान् सूक्ष्मान
र्थानुपलब्धु प्रभुरूपलभ्यते तद्वत्प्रत्यक्षतोऽपि धर्मादिसूक्ष्मानर्थान् साक्षा
त्कर्तु क्षम विमिति न समाव्यते ? ज्ञानातिशयाना नियमायितुमशक्ते-
रित्यपि न चेतसि विधेय, तस्य स्वजात्यनतिरमेणैव सातिशयो-
पपत्ते । नहि सातिशय व्याकरणमतिदूरमपि जानानो नक्षत्रग्रहचक्रा
तिचारादिनिर्णयेन ज्योति शास्त्रविदोऽतिशेते, तद्वुद्धे शब्दापशब्दयोरेव
प्रकरणोपपत्ते वैयाकरणांतरातिशयनस्यैव समान् । ज्योतिर्विदोऽपि
चन्द्रार्कग्रहणादिषु च न प्रसङ्ग प्रतिपद्यमानस्यापि न भवत्यादिशब्द

साधुत्वानातिशयेन वैचारणानिर्वाणित्यमुपेक्षते । तथा वेदतिहासादि-
 ज्ञानातिशयकनोऽपि कस्यचित् स्वर्गवृत्ताधर्माधर्ममाक्षात्करणमुपपद्यते, एत-
 दम्यशयि “ एकशारपरिज्ञाने दृश्यतेऽतिशयो महान् । ननु शास्त्रांत-
 रान्न तन्मात्रेणैव लभ्यते । ज्ञात्वा व्याकरणं दू बुद्धिं शब्दापश-
 क्त्या । प्रकृत्युक्ते न नमत्रन्वियग्रहणनिर्णये । “ योर्निर्विच्छ प्रकृत्युक्तेऽपि
 नद्रार्कग्रहणादिषु । न भनत्यादिशब्दज्ञाना साधुत्व ज्ञानुमर्हति । तथावेदे
 निहासादिज्ञानातिशयानपि । न स्वयदेवताऽपूर्वप्रत्यर्थाकरणे क्षम ”
 इति । एतेन यदुक्तं सप्तज्ञादिना “ ज्ञानं ह्यवित्तरा काष्ठा प्रतिपद्यते
 प्रकृत्युपमागत्वात् यद्यप्रकृत्युपमाणं सत्तत्त्वचित्तरागाष्ठा प्रतिपद्यमानं दृष्टं
 यथा परिमाणनापरमाणो प्रकृत्युपमाणं नभसि, प्रकृत्युपमाणं च ज्ञानं
 तस्मात्त्वचित्तरा गाष्ठा प्रतिपद्यते इति ” नदपि प्रत्याख्यानं, ज्ञानं हि
 धर्मित्वेनोपास्यमानं प्रत्यक्षज्ञानं, शास्त्रार्थज्ञानमनुमानानि ज्ञानं वा भवेद्वैत-
 तगभावात् । तत्रेद्विषयप्रत्यक्षं प्रतिपत्तिविशेषं प्रकृत्युपमाणमपि स्वविषयान-
 तिक्रमेणैव परा काष्ठा प्रतिपद्यते गृह्यवराहादीद्विषयप्रत्यक्षज्ञानवत् न
 पुनर्स्तीद्विषयविषयत्वेनेति प्रतिपादनात् । शास्त्रार्थज्ञानमपि “ याकरणादि
 विषय प्रकृत्युपमाणं परा काष्ठामुखमनत्र शास्त्रान्तरविषयतया धर्मातिहासा-
 त्कारितया वा तामास्ति नुते । तथाऽनुमानानि ज्ञानमपि प्रकृत्युपमा-
 णमनुमेयादिविषयतया पराकाष्ठामाप्कदेन् न पुनस्ताद्विषयमाक्षात्का-
 रितया । एतेन ज्ञानसामान्यं धर्मि ह्यवित्तरमप्रकर्षयेयति प्रकृत्युपमाण-
 त्वात् परमाणुवृत्तिरिति वदत्रापि निगम्य । प्रत्यक्षादिज्ञानमन्यत्किञ्चन्यतम-
 ज्ञानं यत्केरेव परमप्रकर्षगमनसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानसामान्यस्य प्रकर्ष-
 गमनानुपपत्तेस्तस्य निगतिशयत्वात् । यत्पि केनचिदभिधीयते श्रुतज्ञान-
 मनुमानज्ञानं वाऽम्यस्यमानमभ्याससात्मीमावे तत्पर्यसाक्षान्कारितया परा

दशमासात्यति तदपि स्वकीयमनोरथमात्र, क्वचित्म्याममहस्तेणापि
ज्ञानस्य भविष्यपरिच्छित्तौ विषयान्तरपरिच्छित्तेरनुपपत्ते । नाहि गगनतरे-
रुहवनमम्यम्यतोऽपि कम्यचित्पुरुषस्य योजनशतसहस्रोत्प्लवन लोकाते-
रुहवन वा सभाव्यते तस्य दशहस्तानरोत्प्लवनमात्रदर्शनात्तदप्युक्त
“ दशहस्तातर व्योम्नि यो नामोत्प्लुस्य गच्छति । न योजनमसौ गन्तु
शक्नोऽम्यासशतैरपि ” । इत्यत्रामिधीयते—यत्तावदुक्तं विवादाभ्यासितं च
प्रत्यक्षं न घन्मादि सूक्ष्माद्यर्थविषय प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादम्मादिप्रत्य-
क्षवदिति तत्र किमिदं प्रत्यक्षं, सत्संप्रयोगे पुरुषम्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य-
प्रत्यक्षमिति चेत्तर्हि विवादाभ्यासितस्य प्रत्यक्षम्यैतत्प्रत्यक्षविलक्षणत्वात्
प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वेऽपि न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभाव सिध्यति यादृश
हीन्द्रियप्रत्यक्षप्रत्यक्षशब्दवाच्य धर्माद्यर्थासाक्षात्कारे दृष्ट तादृशमेव देशातरे
कालातरे च विवादाभ्यासित प्रत्यक्षं तथा साधयितुं युक्तं तथाविधप्रत्य-
क्षस्यैव धर्माद्यविषयत्वमय साधने प्रत्यक्षशब्दवाच्यमय हेतुर्गमकत्वोपपत्ते
तस्यतेनाविनाभावनियमनिश्चयात् न पुनस्तद्विलक्षणस्यार्हत्प्रत्यक्षमय धर्मा-
दिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभाव साधयितुं शक्यमस्तस्य तदगमरत्वाविनाभाव-
नियमनिश्चयानुपपत्ते शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदात्, कथमन्यथा विषाणिनी
वाग् गोशब्दवाच्यत्वात्पशुवदित्यनुमान गमकं न स्यात् । यदि पुनर्गो-
शब्दवाच्यत्वम्याविशेषेऽपि पशोरेव विषाणित्वं तत् सिध्यति तत्रैव
तत्साधने तस्य गमकत्वात् पुनर्वागादौ तस्य तद्विलक्षणत्वादितिमत् तदा
प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वम्याविशेषेऽपि नार्हत्प्रत्यक्षमय सूक्ष्माद्यर्थविषयत्वमिद्वि-
रर्थभेदात् । अङ्गोनि व्याप्नोति जानानीत्यप्य आत्मा तमेव प्रतिगत
प्रत्यक्षमिति हि भिन्नार्थमेवेन्द्रियप्रत्यक्षात् तस्याशेषार्थगोचरत्वात् मुख्य
प्रत्यक्षत्वसिद्धे । तथाहि—विवादाभ्यामितमर्हत्प्रत्यक्षं मुख्यं नि शेषद्रव्य

पर्यायविषयत्वात् यत्तु न मुख्यं तत्र तथा यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षं, सर्वद्र-
व्यपर्यायविषयं चार्हतप्रत्यक्षं तस्मान्मुरय । नचेदमसिद्धं साधनं । तथाहि-
सर्वद्रव्यपर्यायविषयमर्हत्प्रत्यक्षं क्रमातिक्वातत्वात् क्रमातिक्वातं तन्मनोऽ-
ज्ञानपेक्षत्वात् मनोऽज्ञानपेक्षतस्तत्कलकलकविकलत्वात् स्रष्टाप्रशमाज्ञाना-
दर्शनावीर्यलक्षणकलकविकलं तन्, प्रक्षीणस्वरणमोहज्ञानदर्शनावरणवी-
र्योत्तरायत्वात् । यत्नेत्य तन्नैव यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षं । इत्य च तत्तस्मा-
देवमिति हेतुसिद्धिः । ननु च प्रक्षीणमोहादिचतुष्टयत्वं कुनोऽर्हतं सिद्धं ?
तत्स्वरणप्रतिपक्षप्रकर्षदर्शनात् । तथाहि-मोहादिचतुष्टयं कचिदत्यतः प्रक्षीयते
तत्स्वरणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावात् । यत्र यत्स्वरणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावस्तत्र
तदत्यन्तं प्रक्षीयमाणं दृष्टं यथा चक्षुषि विमिर तथाच केषाळिनि मोहा-
दिचतुष्टयस्य स्वरणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावः तस्मादत्यतः प्रक्षीयते । किं पुन-
स्वरणं मोहादिचतुष्टयस्येति चेदुच्यते । मिथ्यादर्शनादिप्रत्यक्षानामिथ्याचा-
रित्रत्रयं, तस्य सद्भाव एव भावात् । यस्य यद्भाव एव भावस्तस्य तत्का-
रणं यथा श्लेष्मविशेषमिनिमिरस्य, मिथ्यादर्शनादिप्रत्यक्षसद्भाव एव भावश्च
मोहादिचतुष्टयस्य तस्मात्तत्स्वरणं । कः पुनस्तस्य प्रतिपक्ष इति चेत्
सम्यग्दर्शनादित्रयं, तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यस्य प्रकर्षे यदपकर्ष-
स्तस्य स प्रतिपक्षो यथा शीतस्याग्निः । सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षेऽपकर्षश्च
मिथ्यादर्शनादिप्रत्यक्षस्य तस्मात्तस्य प्रतिपक्षः । कुतः पुनस्तत्प्रतिपक्षस्य
सम्यग्दर्शनादिप्रत्यक्षं प्रकर्षपर्यंतममनं ? प्रकृष्यमाणत्वात् यत्प्रकृष्यमाणं
तत्तत्चित्प्रकर्षपर्यंतं गच्छति यथा परिमाणमापरमाणो प्रकृष्यमाणं नमसि,
प्रकृष्यमाणं च सम्यग्दर्शनादिप्रत्यक्षं तस्मात्तत्चित्प्रकर्षपर्यंतं गच्छति, यत्र
यत्प्रकर्षगमनं तत्र तत्प्रतिपक्षमिथ्यादर्शनादिप्रत्यक्षमत्यतः प्रक्षीयते, यत्र
यत्प्रत्यक्षं तत्र तत्कार्यस्य मोहादिकर्मचतुष्टयात्यतिकं क्षय इति तत्

कार्याप्रशमादिकल्लक्षन्तुष्टयवैकल्यात्तिद्ध सखल्लक्षकविकल्लक्षत्वमर्हत्प्रत्य-
क्षस्य मनोऽज्ञानिरपेक्षत्व साधयति । तच्चाक्रमवत् तदपि सर्वद्रयपर्याय-
विषयत्व ततो मुस्य तत्प्रत्यक्ष प्रसिद्ध । साव्यवहारिक तु मनोऽज्ञापेक्ष
वैशद्यस्य देशत सद्भावात् इति न प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वसाधर्म्यमात्रात्
धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्व विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्य सिध्यति यत्-
पक्षस्यानुमानाधितत्वात्काल्यस्यापदिष्टो हेतु म्यान् । तदेव
निरवद्याद्धेतोर्विधत्तत्त्वानां ज्ञाताऽहन्नेवावतिष्ठने सरलबोधकप्रमाणर-
हितत्वाच्च तथाहि—

प्रत्यक्षमपरिच्छिदत्त्रिकालं भुवनत्रय ।

रहित विश्वतत्त्वज्ञैर्नाहि तद्बाधकं भवेत् ॥ ९६ ॥

नानुमानोपमानार्थापत्त्यागमबलादपि ।

विश्वज्ञाभावससिद्धिस्तेषा सद्विषयत्वतः ॥ ९७ ॥

नार्हन्निःशेषतत्त्वज्ञो धत्तृत्वपुरुषत्वतः ।

ब्रह्मादिवदिति प्रोक्तमनुमान न बाधक ॥ ९८ ॥

हेतोरस्य विषयेण विरोधाभावनिश्चयात् ।

धत्तृत्वादेः प्रकर्येऽपि ज्ञानानिर्हाससिद्धितः ॥ ९९ ॥

नोपमानमशेषाणां नृणामनुपलभतः ।

उपमानोपमेयानां तद्बाधकमसम्भवात् ॥ १०० ॥

नार्थापत्तिरसर्वज्ञ जगत्साधयितु क्षमा ।

क्षीणत्वादप्यथाभावामावात्तत्तद्बाधिका ॥ १०१ ॥

नागमोऽपौरुषेयोस्ति सर्वज्ञाभावसाधनः ।

तस्य कार्ये प्रमाणत्वादप्यथाऽनिष्टसिद्धितः ॥ १०२ ॥

पौरुषेयोऽप्यसर्वज्ञप्रणीतो नास्य बाधकः ।
 तत्र तस्याप्रमाणत्वाद्भ्रमादाविव तत्त्वतः ॥ १०३ ॥
 अभावोऽपि प्रमाणं ते निषेध्याधारवेदने ।
 निषेध्यस्मरणे च स्यान्नास्तिता ज्ञानमजगता ॥ १०४ ॥
 नचाशेषजगज्ज्ञानं कुतश्चिदुपपद्यते ।
 नापि सर्वज्ञसवित्ति पूर्वं तत्स्मरणं कुतः ॥ १०५ ॥
 येनाशेषजगत्यस्य सर्वज्ञस्य निषेधनः ।
 परोपगमतस्तस्य निषेधे स्वेष्टबाधनः ॥ १०६ ॥
 मिथ्यैकातनिषेधस्तु युक्तोऽनेकातसिद्धितः ।
 नासर्वज्ञजगत्सिद्धे सर्वज्ञप्रतिषेधनः ॥ १०७ ॥
 एव सिद्धं सुनिर्णीतासमवद्बाधकत्वतः ।
 सुखवद्विभ्वतत्त्वज्ञः सोऽर्हन्नेव भयानिह ॥ १०८ ॥
 स कर्मभूमृता भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षतः ।
 यथा शीतस्य भेत्तेहकश्चिदुष्णप्रकर्षतः ॥ १०९ ॥

यस्य धर्मादिसूक्ष्माधर्मा प्रत्यक्षा भगवतोऽर्हत सर्वज्ञस्यानुमानसाम-
 ध्यात्तस्य बाधकं प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामन्यतमं भवेत्, गत्यतगमावात् ।
 तत्र न तावदस्मादिप्रत्यक्षं सर्वत्र सर्वज्ञं सर्वज्ञस्य बाधकं तेन त्रिकाष्ठ-
 भुवनत्रयस्य सर्वज्ञरहितम्यापरिच्छेदात् तत्परिच्छेदे तस्याभ्रमादिप्रत्यक्ष-
 त्वविरोधात् । नापि योगिप्रत्यक्षं तद्बाधकं तस्य तत्साधकत्वात्सर्वज्ञाभा-
 ववाप्तिना तदनभ्युपगमाच्च । नाप्यनुमानोपमानार्थोपपत्त्यागमाना साम-
 ध्यात्सर्वज्ञस्याभवसिद्धिं तेषां सद्विषयत्वान् प्रत्यक्षवन् । "म्यान्मत-
 नार्हन्ति शेषतत्त्वोदी वचृत्वात्पुरुषत्वात् ब्रह्मादिवदित्याद्यनुमा-
 नात्सर्वज्ञत्वनिराकृति सिध्यत्येव सर्वज्ञविस्मृत्यासर्वज्ञस्य कार्य

वचन हि तदभ्युपगम्यमान स्वकारण निचिज्ज्ञत्व साधयति
तच्च मिथ्यत्त्वविरुद्ध निशेषज्ञान निवर्तयतीति विरुद्धकार्यो-
पपन्नवि शीताभावे साध्ये धूमवद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वा सर्व-
ज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन च व्याप्त वक्तृत्वमिति । एतेन पुरुष
स्थोपगन्निर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वक्तृत्व सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन
च व्याप्त पुरुषत्वमिति । तथाच सर्वज्ञो यदि वक्ताऽभ्युपगम्यते यदि
वा पुरुषस्तथापि वक्तृत्वपुम्प्राप्त्वाभ्या तदभाव सिध्यतीति केचिदाचक्षते ।
तदेतदभ्यनुमानद्वितय त्रितय वा परै प्रोक्त न सर्वज्ञस्य बाधकमविनाभाव-
नियमनिश्चयस्यासम्भवात् । हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादसर्वज्ञे हि साध्ये
तद्विपक्ष सर्वज्ञ एव तत्र च प्रकृतस्य हेतोर्न बाधकमस्ति । विरोधो
बाधक इति चेन्न सर्वज्ञस्य वक्तृत्वेन विरोधमिद्वे । तस्य तेन विरोधो
हि सामान्यतो विशेषतो वा स्यात् ? न तावत्सामान्यतो वक्तृत्वेन
सर्वज्ञत्व विरुध्यते, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षप्रसगात् । यद्वि येन
विरुद्ध तत्प्रकर्षे तस्यापकर्षो दृष्टो यथा पावनस्य प्रकर्ष तद्विरोधिर्नो
हिमस्य । नच ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षो दृष्टस्तस्मान्न तत्तद्विरुद्ध
वक्ता च स्यात्सर्वज्ञश्च म्यादिति सदिग्धविपक्षयावृत्तिर्नो हेतुर्न
सर्वज्ञाभाव साधयेत् । यदि पुनर्वक्तृत्वविशेषेण सर्वज्ञस्य विरोधोऽभिधी-
यते, तदा हेतुरमिद्वएव । नहि परमात्मनो युक्तिशास्त्रविरुद्धो वक्तृत्व
विशेष समवति य सर्वज्ञविरोधी, तस्य युक्तिशास्त्राविरुद्धार्थवक्तृत्वनिश्च-
यात् । नच युक्तिशास्त्राविरोधिवक्तृत्व ज्ञानातिशयमतरेण दृष्ट तत
सम्बन्धार्थविषय वक्तृत्व युक्तिशास्त्राविरोधि सिद्धचत्सकलार्थवेदित्वमेव
साधयेत् इति वक्तृत्वविशेषो विरुद्धो हेतु, साम्यविपरीतसाधनात् ।
तथा पुरुषत्वमपि सामान्यतः सर्वज्ञाभावसाधनायोपादीयमान

विपश्चिन्नावृत्तिरमेव साध्य न साधयेत् तिस्रोण विरोधासिद्धे पुरुष-
 स्वात्कथितसर्वज्ञाभेति । नहि ज्ञानातिशयेन सत्पुरुषत्व विरच्यते
 सम्यक्तिसातिशयज्ञानस्य महापुरुषत्वमिद्धे । पुरुषत्वविशेषो हेतुश्चेत्
 न यद्यज्ञानादिदोषदूषितपुरुषत्वमुच्यते तदा हेतुरसिद्ध परमेष्ठिनि
 तथाविधिशुद्धत्वासम्भवात् । अप निर्द्वन्द्वपुरुषत्वविशेषो हेतुस्तदा सिद्ध
 साध्यवैरस्यमाभवात् सर्वज्ञज्ञानादिदोषवैरद्वन्द्वपुरुषत्व हि परमात्मनि
 मिष्यत् सर्वज्ञानादिगुणप्रत्यक्षपर्यवगमनमेव साधयेत् सम्य तेन
 व्याप्तत्वादिभि नानुमान सप्तम्य भावक दुःखामरे । माप्युपमान
 साध्योपमानोपमेयग्रहणपूर्वकज्ञात् । प्रमिद्धे हि योगवययोरुपमानोपमेय-
 भूतयो मादृश्ये दृश्यमानाद्गोर्गव्ये विज्ञानमुपमान सादृश्योपायुपमेय-
 विपर्ययात् । सथोक्तम्—“ दृश्यमानमदृश्यं विज्ञानमुपमायने ।
 सादृश्योपाधित कैश्चिदुपमानमिति स्मृतं ” । न उपमानमूतानाम
 स्मदादीनामुपमेयभूताना चासर्वज्ञत्वेन साध्यानां पुरुषविशेषाणां साक्षा
 त्करण सम्भवति । नच तेज्यसाक्षात्करणेषु सत्सादृश्य प्रसिध्यति । न
 चाप्रसिद्धतत्सादृश्य सर्वज्ञाभाववादी सर्वेऽप्यसर्वज्ञा पुरुषा काल्पितर-
 देशांतरवर्तिनो यथास्मदादय इत्युपमान कर्तुमुत्सहते नात्यथ इव
 दुग्धस्य बज्रेपमान तत्साक्षात्करणे वा स एव सर्वज्ञ इति कथमुपमान
 तदभावसाधनायात् । सभार्यापत्तिरपि न सर्वज्ञरहित जगत्सर्वज्ञ साधयितुं
 क्षमा क्षीणत्वात्तस्या साध्याविनाभावनियमाभावात् । सर्वज्ञेन रहित
 जगत्तत्कृतधर्माद्युपदेशासम्भवान्ययानुपपत्तेरित्यर्थापत्तिरपि न साधीयसी,
 सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशासम्भवाभ्युत्पापवत्स्यार्थस्य प्रत्यसाध्यतमप्र-
 माणेन विज्ञातुमशक्ते । नन्वपौस्तेयाद्वेदादेव धर्माद्युपदेशसिद्धे धर्मे
 चोदनैव प्रमाणमिति वचनान धर्मादिसाक्षात्कारी कश्चित्पुरुष सम्भवति

यतोऽसौ धर्माद्युपदेशगरी स्यात् । तत्र सिद्ध एव सर्वज्ञकृतधर्माद्युप-
 देशासम्भवं इति चेन्न, वेदादपौरुषेयाद्धर्माद्युपदेशनिश्चयायोगात् । सहि वेद-
 केनचिद्व्याख्यातो धर्मस्य प्रतिपादकः स्यान्व्याख्यातो नाः प्रथमपक्षे
 तद्व्याख्याता रागादिमान् विरागो वाः रागादिमांश्चेन्नतद्व्याख्यातानाद्वेदार्थ-
 निश्चयस्तदमत्यत्वस्य सम्भवात् । व्याख्याता हि रागाद्वेदपादज्ञानाद्वा
 वितथार्थमपि व्याचक्षाणो दृष्ट इति वेदार्थं विनयमपि व्याचक्षीत, अत्र
 तथमपि व्याचक्षीत, नियामकभावात् । गुरुपूर्वक्रममायाती वेत्तार्थवेत्ती महा-
 जनो नियामक इति चेन्न तस्यापि रागादिमत्वे यथार्थवेदित्वनिर्णयानुपपत्त
 गुरुपूर्वक्रममायातस्य वितथार्थस्यापि वेत्ते सम्भाव्यमानत्वादुपनिषद्वाक्यार्थवद्भी-
 श्वराचर्यवद्वा । नहि स गुरुपूर्वक्रममायातो न भवति वेदार्थो वा न चावितथ
 प्रतिपद्यते मीमांसकैस्तद्वदप्रिष्टामेन यजेत स्वर्गनाम इत्यादि वेदवाक्य-
 स्याप्यर्थे कथं वितथं पुरुषव्याख्यातान्न शक्येत वक्तुं । यदि पुनर्वीत
 रागद्वेषमोहो वेदस्य व्याख्याता प्रतिज्ञायते तदा स एव पुरुषविशेष सर्वज्ञ
 किमिति न क्षम्यते । “वेदार्थानुष्ठानपरायण एव वीतरागद्वेष पुरुषोऽभ्युप-
 गम्यते वेदार्थव्याख्यानविषय एव रागद्वेषभावात् न पुनर्वीतसकलविषय-
 रागद्वेष कश्चित् कस्यचित्कचिद्विषये वीतरागद्वेषस्यापि विषयांतरे रागद्वेष-
 दर्शनात्तथावेदार्थविषय एव वीतमोहपुरुषस्तद्व्याख्याताऽभ्यनुज्ञायते न
 सकलविषये, कस्यचित्कचित्सतिशयज्ञानसद्भावेऽपि विषयांतरेण अज्ञान-
 दर्शनात् न च सकलविषयरोगद्वेषप्रक्षयो ज्ञानप्रकर्षो वा वेदार्थं व्याच-
 क्षाणम्योपयोगी यो हि यद्व्याचष्टे तस्य तद्विषयरोगद्वेषाज्ञानाभाव प्रेक्षा-
 वद्भिरन्विष्यते रागादिमतोविप्रलम्भसम्भवात् न पुन सर्वविषये, कस्यचिच्छास्त्रा-
 तरे यथार्थव्याख्याननिर्णयविरोधात् तथापि तदन्वेषणे च सर्वज्ञवीतराग
 एव सर्वस्य शास्त्रस्य व्याख्याताभ्युपगतव्य इत्यसर्वज्ञशास्त्रव्याख्यानव्य-

वहारो निविडमनप्रमिद्धोऽपि न भवेत् । न च युगीनशास्त्रव्याख्याना
 वक्षितप्रतीणशेषरागद्वेष सर्वज्ञ प्रतीयते इति नियतविषयशास्त्रार्थपरि-
 ज्ञान तद्विषयरागद्वेषरहितत्वं च यथार्थव्याख्याननिवधनं तद्व्याख्यातुर-
 म्युपरागत्य तच्च वेत्तार्थव्याचक्षणम्यापि द्रष्टव्यमापनिमनुप्रमुगममिन्त्यानेर्वि-
 शये एव तस्य वेत्तार्थविषयाज्ञानरागद्वेषविरुद्धत्वादन्यथा तद्व्याख्यानस्य
 शिष्टपरम्परया परिमहविरोधात्ततो वेत्तव्य व्याख्याता तदर्पज्ञ एव न पुन
 सर्वज्ञ तद्विषयरागद्वेषरहित एव न पुन सरलविषयरागद्वेषशून्यो यत
 सर्वज्ञा बीतरागश्च पुरुषविशेष इत्यते ” इति केचित्तेष्वपि न मीमांसक,
 सरलसमयव्याख्यानस्य यथार्थमावादानुपगात् । स्यान्मत्र समयातराणां
 व्याख्यानं न यथार्थं बाधकप्रमाणसद्भावात् प्रमिद्धमिष्योपदेशव्याख्यानकत्
 इति तदपि न विचारसम, वेदव्याख्यानस्यापि बाधकमद्भावात् । यथैव हि
 सुगतत्रयिजादिसमयातराणां परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्वं बाधकं तथा भावना-
 नियोगैर्विधिधातृवर्गादिवेदवाक्यार्थव्याख्यानानामपि तत्प्रसिद्धमेव । न चैतेषां
 मध्ये भावनामात्रस्य नियोगमात्रस्य वा वेत्तव्यवार्थस्यान्ययोग्यवच्छेदेन
 निर्णयं नर्तुं शक्यते सर्वथा विशेषाभावात् सत्रापेक्षमाधानानां समानत्वादिनि
 देवागमालङ्घनी तत्त्वार्थालङ्कारे विधानन्दमहोदये च विस्तरतो निर्णीतं प्रति-
 पत्तव्यं ततो न केनचित्पुरुषेण व्याख्याताद्वेदाद्वर्माद्युपदेशः समप्रतिष्ठते ।
 नाप्यव्याख्यातात्, तस्य स्वयं स्वार्थप्रतिपादकत्वेन तदर्थविप्रतिपत्त्यभावात्
 प्रमगात् । दृश्यते च तदर्थविप्रतिपत्तिर्वैवादिनामिति न वेदाद्वर्माद्युपदेशस्य
 सम्भवः पुरुषविशेषादेव सर्वज्ञबीतरागात्तस्य सम्भात्ततो न धर्माद्युपदेशास-
 म्भवः पुरुषविशेषस्य सिद्धे य सर्वज्ञरहितं जगत्साधयेत्ति कुतोऽर्थावति
 सर्वज्ञस्य बाधिका । यदि पुनरागम सर्वज्ञस्य बाधकं तदाप्यसावपौरुषेय

पेक्ष्य सर्वज्ञ मूर्तव्य एवान्याया तत्र नास्ति ताज्ञानस्य मानसस्यानुपपत्तेर्न च
 निषेध्याधारत्रिकालजगत्प्रवृत्तसद्भावग्रहणं कृतञ्चित्प्रमाणान्मीमांसकस्यास्ति ।
 नापि प्रतिषेध्यसर्वज्ञस्य स्मरणं तस्य प्रागननुभूतत्वात्पूर्वं तदनुभवे वा
 क्वचित्सर्वज्ञ सर्वदा सर्वज्ञाभावमाधनविरोधात् । ननु च पराम्युपगमात्सर्वज्ञ
 सिद्धस्तदाधारभूतं च त्रिकालं भुवनत्रयं सिद्धं, तत्र श्रुतसर्वज्ञस्मरणं
 निमित्तं तदाधारवस्तुग्रहणनिमित्तं च सर्वज्ञे नास्ति ताज्ञानं मानसमक्षान-
 पेक्ष युक्तमेवेति चेन्न, स्वेष्टवाधनप्रसगात् । पराम्युपगमस्य हि प्रमाण-
 सिद्धत्वे तेन सिद्धं सर्वज्ञं प्रतिषेधतोऽभावप्रमाणस्य तद्वाधनप्रसगात् ।
 तस्याप्रमाणत्वे न ततो निषेध्याधारवस्तुग्रहणं निषेध्यसर्वज्ञस्मरणं वा तस्य
 स्यात्तदभावे तत्र सर्वज्ञेऽभावप्रमाणं न प्रादुर्भवेदिति तदेव स्वेष्टवाधनं
 दुर्वारमायात् । नन्वेव मिथ्यैकात्म्यस्य प्रतिषेधः स्याद्वादिमि कथं विधीयते
 तस्य क्वचित्कथञ्चित्कदाचिदनुभवाभावे स्मरणासम्भवात् तस्याननुस्मर्य-
 माणस्य प्रतिषेधायोगात्क्वचित्कदाचित्तदनुभवे वा सर्वथा तत्प्रतिषेधाविरोधात्
 पराम्युपगमात्प्रसिद्धस्य मिथ्यैकात्म्यस्य स्मर्यमाणस्य प्रतिषेधेऽपि स पराम्यु-
 गम प्रमाणप्रमाण वा ? यदि प्रमाणं तदा तेनैव मिथ्यैकात्म्यस्याभावसाधनाय
 प्रवर्तमानं प्रमाणं नाच्यते इति स्याद्वादिनामापि स्वेष्टवाधनं, यदि पुनरप्रमाणं
 पराम्युपगमस्तदपि तत् सिद्धस्य मिथ्यैकात्म्यस्य स्मर्यमाणस्य नास्तीति ज्ञानं
 प्रज्ञायमानं मिथ्यैव स्यादिति तदेव स्वेष्टवाधनं परेषामिवेति न मतव्यं,
 स्याद्वादिनामनेकतत्सिद्धेरेव मिथ्यैकात्म्यनिषेधनस्य व्यवस्थानात् । प्रमाणतः
 प्रसिद्धे हि बहिरतर्का वस्तुयनेकात्म्यानि तत्राध्यारोप्यमाणस्य मिथ्यै-
 कात्म्यस्य दर्शनमोहोदयामुल्लिख्यते सा बुद्धौ विपरीताभिनिवेशस्य प्रति-
 भासमानस्य प्रतिषेधं नियते प्रतिषेधव्यवहारो वा प्रवर्तते विप्रतिपन्न-
 प्रत्यायनाय सन्नयोपस्थात् । न चैवमसर्वज्ञजगत्सिद्धेरेव सर्वज्ञप्रतिषेधो

युज्यते तस्या कुतश्चित्प्रमाणदसमवस्य समर्थनात्तदेवमभावप्रमाणस्यापि सर्वज्ञबाधकस्य सदुपलभ्यप्रमाणपचत्तदसमवादेशात्तरकाल्यतरपुरुषातरापेक्षयाऽपि तद्बाधशकानवकाशात्सिद्धं सुनिर्णीतासमवद्बाधकप्रमाणं सर्वज्ञस्वमुखादिवत्सर्वत्र वस्तुमिद्वौ सुनिर्णीतासमवद्बाधकप्रमाणत्वमन्तरेणाश्वासनिबधनस्य कस्यचिदभावात् । स च विधत्तत्त्वानां ज्ञाताऽर्हन्नेव परमेश्वरादेर्विधत्तत्वज्ञतानिराकरणादेवावसीयते । स एव कर्मभूभृतां भेत्ता निश्चीयतेऽयथा तस्य विधत्तत्वज्ञतानुपपत्तेः । म्यादाकृतं कर्मणा कार्यकारणसतानेन प्रवर्तमानानामनात्त्वाद्दिनाशहेतोरभावात्कथं कर्मभूभृता भेत्ता विधत्तत्वज्ञोऽपि कश्चिन्मन्त्रस्याप्यते इति तदप्यसत्, विपक्षप्रकर्षपर्यंतं गमनात्कर्मणा सतानरूपतयानादित्वेऽपि प्रभयप्रसिद्धे । नक्षनादिसततिरपि शीतस्पर्श कश्चिद्विषयस्योष्णस्पर्शस्य प्रकर्षपर्यंतगमनात्निर्मूलं प्रलयमुपमनतोपलब्धो नापि कार्यकारणरूपतया बीजाकुरमत्तानो वानादिरपि प्रतिपक्षभूतदहनानिर्दम्बवीजो निर्दग्धानुरो वा न प्रतीयन् इति वक्तुं शक्यं, यत् कर्मभूभृता सतानोऽनादिरपि कश्चित्प्रतिपक्षसात्मीभावान्न प्रक्षीयते । ततो यथा शीतस्योष्णस्पर्शप्रकर्षविशेषेण कश्चिद्वेत्ता तथा कर्मभूभृता तद्विपक्षप्रकर्षविशेषेण भेत्ता भगवान् विधत्तत्वज्ञ इति सुनिश्चितं नश्चेत् । क पुन कर्मभूभृता विपक्ष इति चेदुच्यते ।

तेषामागामिना तावाह्विपक्ष सखरो मतः

तपसा सचितानां तु निर्जरा कर्मभूभृता ॥ ११० ॥

द्विविधा हि कर्मभूभृता केचिदागामिनः परे पूर्वपक्षमतानसचितास्तत्रागामिनां कर्मभूभृता विपक्षस्तावत्सखरम्भमनसति तेषामनुत्पत्तेः । सखरो हि कर्मणामाश्रयनिरोधः, सचाश्रयो मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगविकल्पात्पंचविकल्पात्मिन् सति कर्मणामाश्रयवात् कर्मगमनहेतोरालम्ब इति

व्यपदेशात् कर्माण्यस्यवत्यागच्छति यस्मादात्मनि स आस्त्र इति निर्व-
चनात्स एव हि बधहेतुर्विनिश्चिन प्राप्तिशेषेण । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्या-
दर्शनेऽतर्भावात्, तन्निरोध पुन कात्स्न्यतो देशतो वा तत्र कात्स्न्यतो
गुप्तिमि सम्पन्योगनिग्रहलक्षणाभिर्विधीयते । समितिधर्मानुपेक्षापरीपहजय
चारित्रैस्तु देशनस्तन्निरोध सिद्ध सम्पन्योगनिग्रहस्तु साक्षादयोगनेव
लिनश्चरमक्षणप्राप्तस्य प्रोच्यते तस्यैव सकलकर्मभूभृन्निरोधनिबधनत्वसिद्धे
सम्पद्दर्शनादित्रयस्य चरमक्षणपरिप्राप्तस्य साक्षान्मोक्षहेतोस्तथाभिधानात्
पूर्व गुणस्थाने तदभावाद्योगसद्भावात्सयोगनेऽद्विष्टीणकपायोपशातरूपा-
यगुणस्थाने ततोपि पूर्व सूक्ष्मसापरायानिवृत्तिगदरसापराये चापूर्वकरणे
चाप्रमत्ते च कषायविशिष्टयोगसद्भावात् । ततोपि पूर्व प्रमत्तगुणस्थाने
प्रमादकषायविशिष्टयोगनिणाले सयतासयनसम्पददृष्टीगुणस्थाने अविरतप्रमा
दरूपायविशिष्टयोगाना ततोपि पूर्वस्मिन् गुणस्थानत्रये कषायप्रमादाविरत-
मिथ्यादर्शनविशिष्टयोगमद्भावनिश्चयात् । योगो हि त्रिविध कायादिभेदात्
'कायवाङ्मन र्म योग', इति सूत्रकारवचनात् कायवर्गणात्वनोद्भात्मप्रदेश-
परिस्पष्ट काययोगो वाग्गोणात्वनो वाग्योगो मनोवर्गणात्वनो मनोयोग
'म आस्त्रव', इति वचनात् मिथ्यादर्शनाभिरतिप्रमादकषायानामात्रनत्व
न स्यादिति न मतय योगस्य सकलश्रवण्यापस्तृतात्तदग्रहणात् तेषां
परिग्रहात्तन्निग्रहे तेषान्निग्रहप्रसिद्धे योगनिग्रहे मिथ्यादर्शनादीना निग्रह
सिद्ध एवायोगनेवल्लिने तदभावात्कषायनिग्रहे तत्पूर्वाश्रयनिरोधवत्क्षीणरू-
पाये, प्रमादनिग्रहे पूर्वाश्रयनिरोधवदप्रमत्तादौ । सर्वाभिरतिनिरोधे तत्पूर्वा
श्रवमिथ्यादर्शननिरोधवच्च प्रमत्ते सयनासयते च । मिथ्यादर्शननिरोधे
तत्पूर्वाश्रयनिरोधवच्च सासादनादौ । पूर्वपूर्वाश्रयनिरोधे ह्युत्तराश्रयनिरोध
साध्य एव न पुनस्तत्ताराश्रयनिरोधे पूर्वाश्रयनिरोधस्तत्र तस्य सिद्धत्वात् ।

न्याभिचारशका निरस्ता तेषाममन्येषु मिथ्यादृष्टिषु च परमप्रसर्पसिद्धे-
स्तत्प्रकर्षा हि परमोऽन्तानुचक्षित्वक्षणसं च तत्र प्रसिद्ध क्रोधा-
दीनामनतानुनाधिना तत्र सद्भावात् । ज्ञानहानिप्रकर्षेण व्यभिचार-
इति चेत् तस्यापि सायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृत्यमाणस्य
प्रसिद्धस्य येषां नि परमप्रसर्पसिद्धे सायिकस्य तु हानिरेवानुपलब्धे
कुतस्तत्प्रकर्षो येन व्यभिचार शक्यते । के पुन कर्मभूतो एष।
विषय परमप्रकर्षभाक् साध्यत इत्यरेकायामिदमाह

कर्माणि द्विविधान्यत्र द्रव्यमात्रविकल्पत ।

द्रव्यकर्माणि जीवस्य पुद्गलारमान्यनेकधा ॥ ११२ ॥

भाक्कर्माणि चैतन्यविवर्त्तात्मानि भाति नु ।

क्रोधादीनि स्ववेद्यानि कथंचिच्चिदभेदत ॥ ११३ ॥

तत्कथराशय प्रोक्ता भूभूतोऽत्र समाधित ।

जीवाद्विश्लेषण भेद सतो नात्यतसक्षय ॥ ११४ ॥

जीव परतन्त्रीकुर्वन्ति । परतन्त्रीक्रियते वा यैस्तानि कर्माणि, जीवेन वा
मिथ्यादर्शनादिपरिणामे निपत इति कर्माणि तानि द्विप्रकाराणि द्रव्य-
कर्माणि भावकर्माणि च तत्र द्रव्यकर्माणि ज्ञानावरणादीन्येषां मूलप्रकृति
भेदात्तथाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशतमुत्तरप्रकृतिविकल्पात्तथोत्तरोत्तरप्रकृतिभेदाद्
मेकप्रकाराणि तानि च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतन्यनिमित्त-
त्वादिगोदादिवत् । क्रोधादिभिर्यव्यभिचार इति चेत् तेषां जीवपरिणामानां
पारतन्यस्वरूपात्, पारतन्यं हि जीवस्य क्रोधादिपरिणामो न पुन पार-
तन्यनिमित्त । ननु च ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयातरायाणामेवानेत
ज्ञानान्तरानुसंगवविर्यक्षणजीवस्वरूपप्रतित्वात्पारतन्यनिमित्तत्व न पुनर्ना
भगोत्रसद्देहायुषा, तेषामात्मस्वरूपावातिस्वात्पारतन्यनिमित्तत्वासिद्धेरिति

पक्षान्यापकोहेतुर्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदिति चेन तेषामपि जीवस्वरूपसिद्धत्वप्रतिषेधित्वात्पारतन्यनिमित्तत्वोपपत्तेः । नृणामेव तेषामगानिर्गमत्वमिति चेन्जीवन्मुक्तिः लक्षणपरमाहृत्य ब्रह्मीघातिकृत्वामावाप्तिरिति ब्रूमहे ततो न पक्षान्यापकोहेतुः, आप्यन्यस्यानुपपत्तिनियमनिश्चयविरुद्धः पुद्गलपणिणामात्मस्वरूपमनरेण पारतन्यनिमित्तत्वम्य साधनस्यानुपपत्तिनियमनिर्गम्यात्तानि च स्वकार्येण यथानामप्रतीयमानेनानुमीयते, दृष्टकारणस्यभिचाराददृष्टकारणसिद्धेः । भावकर्माणि पुनश्चैनस्यपरिणामात्मकानि क्रोधाद्यत्मपरिणामानां क्रोधादिरमोदयनिमित्तानामौचित्यविकत्वेऽपि कथंचित्स्मृतोऽनगानरश्चाधिद्रुपत्वाविरोधान् ज्ञानरूपत्व तु तेषा निमित्तसिद्धिः ज्ञानस्यौचित्यविरुद्धाभावात् । ननुधर्मानर्भयो कर्मरूपयोरालम्ब्यगुणत्वात्सौचित्यविरुद्धतापि पुद्गलपरिणामात्मरूपत्वमिति केचित्तेषां न श्रुतिनादिन कर्मणामालम्ब्यगुणत्वे तत्पारतन्यनिमित्तत्वायोगात्सर्वदाऽऽत्मनो बधानुपपत्तेर्मुक्तिप्रसङ्गात् । न हि यो यस्य गुण स तस्य पारतन्यनिमित्तं यथा श्रुत्युपादे रूपादि, आत्मगुणश्च धर्माधर्मसङ्गः कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न तदात्मन पारतन्यनिमित्तस्यानु सत एव च । प्रवानविवर्त्तः शुक्लः कृष्णः च कर्म, इत्यपि मिथ्या तस्यैव पारतन्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगादन्यथातिप्रसङ्गात् । प्रवानपारतन्यनिमित्तत्वानाम्य कर्मत्वमिति चेत् प्रवानस्य तेन बबोपगमे मोक्षोपगमे च पुरषस्वरूपनौपय्यान् । बंधमोक्षफलानुमानस्य पुरुषे प्रतिष्ठानत्र पुरुषस्वरूपनौपय्यमित्येतेनैतन्मदप्यवच्छादिकान् प्रधानस्य बधनोत्तौ, पुरुषस्तत्कलमनुभवतीति श्रुतनाशकृताम्यागमप्रसङ्गात्, प्रधानेन हि कृतौ बधनोत्तौ न च तस्य तस्य अनुधनमिति श्रुतनाशः पुरुषेण तु तौ न कृतौ तत्फलानुमानः । तस्यैव श्रुत्यागमः कस्य परिहर्तुं शक्यः । पुरुषस्य चेतनत्वात्कलमनुधनं, न प्रधानस्याचेतनत्वादिति चेत् मुक्त्यात्म-

नोऽपि प्रधानवृत्तकर्मफलानुभवनानुपगात् । मुख्य प्रधानससर्गाभावात्-
 तत्फलानुभवमिति चेत्तर्हि ससारिण प्रधानससर्गाद्वधफलानुभवनं सिद्धं
 तथा च पुरुषस्यैव न च सिद्धं प्रधानेन ससर्गस्य न च फलानुभवनिमित्त-
 स्य न च रूपत्वाद्ब्रह्मस्यैव ससर्ग इति नामकरणात् स चात्मन प्रधानस-
 र्ग कारणमन्तरेण न सम्भवतीति पुरुषस्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामस्तत्त्वा-
 रणमिति प्रत्येतत्त्वम् । प्रधानपरिणामस्यैव तत्ससर्गकारणत्वे मुक्तात्मनोऽपि
 तत्ससर्गकारणत्वप्रसत्तेरिति मिथ्यादर्शनादीनि भावकर्मणि पुरुषपरिणा-
 मात्मका येन पुरुषस्य परिणामित्वोपपत्तेस्तस्यापरिणामित्वे वस्तुत्वविरोधा-
 निरवयविनश्चरक्षणिकचित्तवत् । द्रव्यकर्मणि तु पुद्गलपरिणामात्मकान्येव
 प्रधानस्य पुद्गलपर्यायत्वात्पुद्गलस्यैव प्रधानमिति नाम करणात् । न च प्रधा-
 नस्य पुद्गलपरिणामात्मकत्वमसिद्धं पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वात्पुरुषस्या-
 पुद्गलद्रव्यस्य तदनुपपत्तिर्बुद्ध्याहकारान्तिपरिणामात्मकत्वात् । नहि प्रधाने
 बुद्ध्यादिपरिणामो घटते, तथाहि—न प्रधानं बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं पृथि-
 व्यादिपरिणामात्मकत्वाद्यत्तु बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं तत्र पृथिव्यादि परि-
 णामात्मकं दृष्टं यथा पुरुषद्रव्यं तथा च प्रधानं तस्मान्न बुद्ध्यादिपरिणा-
 मात्मकम् । पुरुषस्य बुद्ध्यादिपरिणामात्मकत्वासिद्धेर्न वेधम्यदृष्टाततेति
 चेन्न तस्य तत्साधनात्तथाहि—बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं पुरुषश्चेतनत्वाद्यत्तु
 न बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं स न चेतनोदृष्टो यथा घटादिश्चेतनश्च पुरुष-
 स्तस्माद्बुद्ध्यादिपरिणामात्मक इति सम्यगनुमानात्, तथाकाशपरिणामा-
 त्मकत्वमपि प्रधानस्य न घटते मूर्तिमत्पृथिव्यान्तिपरिणामात्मकस्यामूर्ता-
 काशपरिणामात्मकत्वविरोधाद्दृष्टादिकम् । शब्दादि तन्मात्राणां तु पुद्गलद्र-
 व्यपरिणामात्मकत्वमेव कर्मेन्द्रियद्रव्यमनोक्तं भावमनोबुद्धीन्द्रियाणां तु
 पुरुषपरिणामात्मकत्वसाधनाच्च जीवपुद्गलद्रव्ययातिरिक्तं द्रव्यातरमन्य-

धात् । एतेन समस्तवस्तुविषयज्ञानप्रसङ्गोऽपि विनिवारितस्तद्वातिकर्मोपे-
 सति ससारिणस्तदसम्भावतत्क्षये तु केवलिन सर्वद्रव्यपर्यायविषयस्य
 ज्ञानस्य प्रमाणत प्रसिद्धे सर्वज्ञत्वस्य साधनात् । चैतन्यमात्रमेवात्मने
 स्वरूपमित्यनेन निरस्त ज्ञानस्वभावरहितस्य चेतनत्वविरोधाद्भगनादिवत्
 प्रमास्वरमिदं चित्तमिति स्वसंवेदनमात्रं चित्तस्य स्वरूपं वदन्नपि सक-
 लार्यविषयज्ञानसाधनाविरस्त स्वसंविन्मात्रेण वेदनेन सर्वार्थसाक्षात्करण-
 विरोधात् । तदेव प्रतिवादिपरिक्लिप्तात्मस्वरूपस्य प्रमाणबाधितत्वात्स्या-
 द्वादिनिगदितमेवानतज्ञानादिस्वरूपमात्मनो व्यवतिष्ठते ततस्तस्यैव लामो
 मोक्ष सिद्धयेन पुन स्वात्मग्रहाणमितिप्रतिपद्येमाहि प्रमाणसिद्धत्वात्तथा
 कर्मस्वरूपे च विप्रतिपत्ति कर्मवादिना कल्पनाभेदात्साच पूर्वनिरस्तेत्यल-
 विवादेन । ननु च सवरनिर्णयामोक्षाणां भेदाभाव कर्माभावस्वरूपत्वा-
 विशेषादिति चेन्न सवरस्यागामिकर्मानुत्पत्तिलक्षणत्वादास्तवनिरोध सवर
 इति वचनात् निर्णयास्तु संचितकर्मविप्रमोक्षलक्षणत्वाद्देशात् कर्मविप्र-
 मोक्षोर्निर्जरेति प्रतिपादनात्कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षस्यैव मोक्षत्ववचनात्तत सचि-
 सानागतद्रव्यभावकर्मणां विप्रमोक्षस्य सवरनिर्जरेयोरभावात्ताम्या मोक्षस्य
 भेद सिद्ध । ननु च नास्तिक्यप्रति मोक्षस्वरूपेऽपि विवाद इति चेन्न
 तेषामत्रानधिकारात्तदेवाह ।

नास्तिकानां च नैवास्ति प्रमाणं तन्निराकृती ।

प्रलापमात्रक तेषां नाप्येय महात्मनां ॥ ११६ ॥

येषां प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नास्ति अत्र ते कथं मोक्षनिराकरणाय
 प्रमाणांतरं वदेयुं स्पष्टहानिप्रसङ्गात् पराम्युपगतेन प्रमाणेन मोक्षमाव-
 भावक्षणा मोक्षसद्भावमेव सिद्धाचक्षते न चेद्विस्मयमनसं परपर्यनुयोग-

परतया प्रत्ययमात्र तु महात्मना नावधेय तेषामुपेक्षोर्हत्वात्ततोनिर्विवाद
एव मोक्ष प्रतिपत्तन्य । कस्तर्हि मोक्षमार्ग इत्याह ।

मार्गो मोक्षस्य वै सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकः ।

विशेषेण प्रपत्तव्यो नान्यथा तद्विरोधतः ॥ ११७ ॥

मोक्षस्य हि मार्गो साक्षात्प्राप्त्युपायोविशेषेण प्रत्यायनीयोऽसाधारण-
कारणस्य तथाभाषोपपत्तेर्न पुन सामान्यतः साधारणकारणस्य द्रव्यक्षेत्र-
कालभवभावविशेषस्य सद्भावात्स च त्रयात्मक एव प्रतिपत्तन्य । तथाहि-
सम्यग्दर्शनादित्रयात्मको मोक्षमार्गो साक्षान्मोक्षमार्गत्वाद्यस्तु न सम्यग्-
दर्शनादित्रयात्मकः स न साक्षान्मोक्षमार्गो यथा ज्ञानमात्रादि, साक्षान्मोक्ष
मार्गश्च विवादाध्यामिनस्तस्मात्सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक इत्यत्र नाप्रसिद्धो
धर्मो मोक्षमार्गमात्रस्य सकलमोक्षवादिनामविवादस्य धर्मित्वात्तत एव
नाप्रसिद्धविशेष्य पक्षो नाप्यप्रसिद्धविशेषण सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक-
त्वस्य व्याघ्रिमोक्षमार्गरसायनादौ प्रसिद्धत्वात् । नहि रसायनश्रद्धान-
मात्र सम्यग्ज्ञानाचरणरहितं सकलमयविनाशनायाल, नापि रसायनज्ञान-
मात्र श्रद्धानाचरणरहितं न च रसायनाचरणमात्र श्रद्धान ज्ञानशून्य
तेषामन्यत्रमापाये सकलव्याघ्रिविप्रमोक्षलक्षणस्य रसायनफलव्याप्तमवाप्त-
द्वत्सकलवर्ममहाव्याघ्रिविप्रमोक्षोऽपि तत्त्वश्रद्धानज्ञानाचरणत्रयात्मक-
देवोपायादनपायमुपपद्यते तदन्यत्रमापाये तदनुपपत्ते । ननु चायं
प्रतिज्ञार्थरुदेशामिद्धो हेतुः शब्दानित्यत्वे शब्दत्ववन्निति न मतस्य
प्रतिज्ञार्थरुदेशत्वेन हेतोरसिद्धत्वायोगात् । प्रतिज्ञा हि धर्मिवर्मसमुदाय-
लक्षणा तदेकदेशस्तु धर्मो धर्मो वा तत्र न धर्मो तावदप्रसिद्धः प्रसिद्धो-
धर्मोतिवचनात् । न चायं धर्मित्वविवक्षायाप्यप्रसिद्ध इति वक्तुं युक्तं
प्रमाणतन्मतसप्रत्ययस्योविशेषान् । ननु मोक्षमार्गो धर्मो मोक्षमार्गत्व हेतु

स्तच्च न धर्मि, सामान्यरूपत्वात्साधनधर्मत्वेन प्रतिपादनादित्यपरं सोऽप्य-
 नुकूलमाचरति साधनधर्मस्य धर्मिरूपत्वाभावे प्रतिज्ञार्थकदेशत्वनिरा-
 करणात् विशेष धर्मिण कृत्वा सामान्य हेतु ब्रुवतो न तेष इति परै-
 स्वयमभिधानात्, प्रयत्नान्तरीयक क्षणिक शब्द प्रयत्नान्तरीयकत्वा-
 दित्यादिबत् । क पुनरत्र विशेषो धर्मो मोक्षमार्ग इति ब्रूम कुतोऽस्य
 विशेषः स्वास्त्यमार्गात् नह्यत्र मार्गसामान्य धर्मि किं तर्हि मोक्षविशेषणो-
 मार्गविशेष । कथमेव मोक्षमार्गत्व सामान्यः मोक्षमार्गाणामनेकन्यक्तिनिष्ठ-
 त्वात्त्वचिन्मानसशारीरन्याधिविशेषाणां मोक्षमार्ग कचिद्व्यभवमरुढ-
 कर्मणामिति मोक्षमार्गत्व सामान्य शब्दत्ववत् । शब्दत्व हि यथा शब्द-
 विशेषे वर्ण पदवाक्यात्मके विवादास्पदे तथा तत्तविततघनसुपिरशब्देऽपि
 श्रावणज्ञानजननसमर्पतया (शब्दव्यपदेश नातिक्रामति) इति शब्द-
 विशेष धर्मिण कृत्वा शब्दत्व सामान्य हेतु ब्रुवाणो न कचिदोपमान्ति-
 द्युते । तथानव्ययदेशस्याप्यभावात् तद्वन्मोक्षमार्गविशेष धर्मिणमभिधाय
 मोक्षमार्गत्व सामान्य साधनमभिधानो नोपालब्धव्य । तथा मान्य-
 धर्मोऽपि प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुत्वेनोपादीयमानो न प्रतिज्ञार्थकदेशत्वेना-
 सिद्धन्तस्य धर्मिणा व्यभिचारात्प्रतिज्ञार्थकदेशस्यापि धर्मिणोऽसिद्धत्वानु-
 पपत्ते किं तर्हि साध्यत्वेनासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थकदेशो नामासिद्धो-
 हेतुरस्ति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अन्ययानुपपत्तत्वनियमानिश्चया-
 दगमकोऽय हेतुरितिचेन्न ज्ञानमात्रादौ विपक्षे मोक्षमार्गत्वस्य हतो-
 प्रमाणत्राचितत्वात् । सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वे हि मोक्षमार्गस्य साध्ये-
 ज्ञानमात्रादिर्विपक्षस्तत्र च न मोक्षमार्गत्व सिद्ध बाधकसद्भावात्तथाहि
 ज्ञानमात्र न कर्ममहाव्याधिर्मोक्षमार्ग अद्वानाचरणशून्यत्वात् शारीर-
 मानसस्याधिविमोक्षकारणरसायनज्ञानमात्रवत् । नाप्याचरणमात्र तत्कारण

श्रद्धानज्ञानशून्यत्वान् रसायनाचरणमाश्रयत् । नापि ज्ञानवैराग्ये तदुपाय-
स्त्वश्रद्धानविपुलत्वद्रमायनज्ञानवैराग्यमाश्रयदिति सिद्धोऽप्यपानुपपत्ति-
नियम माधानस्य, ततो मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वमिद्धि ।
ननु परपरया मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनमात्रात्मकत्वसिद्धेर्व्यभिचारी हेतु
रिति च साक्षात्तितिविशेषणात्साक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व
न व्यभिचरति क्षीणकपायचरमक्षणवर्त्तिपरमार्हत्त्यलक्षणनीवन्मोक्षमार्ग
इवेति मुप्रजात तथैवायोगकेतव्यचरमक्षणवर्त्तिकृत्स्नकर्मक्षयलक्षणमोक्षमार्ग
साक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व न व्यभिचरति तपो-
विशेषस्य परमशुद्ध्यान्तक्षणस्य सम्यग्चारित्र्येऽतर्मावान्तितिविस्तरत
त्त्वार्थलक्षणे युक्त्यागमाविरोधेन परीक्षितमवबोद्धव्य । तदेवविधम्य
मोक्षमार्गस्य प्रणेता विश्वतत्त्वज्ञ साक्षात्परपरया वेति शक्यामिदमाह ।

प्रणेता मोक्षमार्गस्याग्राध्यमानस्य सर्वथा ।

साक्षाद्यप्य स ज्ञेयो विश्वतत्त्वज्ञताश्रयः ॥ ११८ ॥

न हि परपरया मोक्षमार्गस्य प्रणेता गुरुपूर्वक्रमाविच्छेदादधिगत-
तत्त्वार्थशास्त्रार्थोऽप्यम्मदादिभि साक्षाद्विश्वतत्त्वज्ञताया समाश्रय साध्यते
प्रतीतिविरोधात्किं तर्हि साक्षान्मोक्षमार्गस्य सकलबाधकप्रमाणरहितस्य
यः प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञताश्रयस्तत्त्वार्थसूत्रकरैस्मास्वामिप्रमृतिमि
प्रतिपाद्यते भगवद्वि साक्षात्सर्वतत्त्वज्ञतामन्तरेण साश्रदावाचितमोक्षमार्गस्य
प्रणयनानुपपत्तेरिति वदे तद्गुणलक्षय इत्येतद्व्याख्यातुमना प्राह—

वीतनिशेषदोषोऽत प्रवद्योऽर्हन् गुणांबुधिः ।

तद्गुणप्राप्तये सद्भिरिति सक्षेपतोऽन्वयः ॥ ११९ ॥

यनश्च य साक्षान्मोक्षमार्गस्यावाचितस्य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञाना
ज्ञाता कर्मभूम्ना मेत्ताऽतएवार्हन् प्रवद्यो मुनीद्वैतस्य वीतनिशेषज्ञाना
दिदोषत्वात्तस्यानतज्ञानादिगुणावधित्वाच्च यो हि गुणांबुधि स एव

तद्गुणलब्धये सद्भिरार्चयैवदनीय स्यान्नान्य इति मोक्षमार्गस्य नेतारं
 भेत्तारं कर्मभृतां ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां भगवतमर्हंतमेवान्ययोगन्यवच्छे-
 देन निर्णीतमहं वदे तद्गुणलब्धयर्थमिति संक्षेपतः शास्त्रादौ परमेष्ठिगुण-
 स्तोत्रस्य मुनिपुगवैर्विधीयमानस्यान्वयः संप्रदायाव्यवच्छेदलक्षणं पदार्थ-
 घटनालक्षणो वा लक्षणीयः प्रपञ्चतस्तद्व्यवस्थासंप्रदायानलक्षणस्य
 श्रीमत्स्वामिसमतमद्वैतैवागमाख्यातमीमांसायाप्रराशनात्तत्त्वार्थविद्यानटमहो-
 दयालंकारेषु च तदन्वयस्य व्यवस्थापनादलं प्रसंगपरपरम्परं अत्र समास-
 तस्तद्विनिश्चयात्कस्मात्पुनरेवविधोभगवान् सकलपरीक्षालक्षितमोहक्षय-
 साक्षीकृतविश्वतत्त्वार्थो वद्यते सद्भिरित्यावेद्यते ।

मोहाकातान्न भवतिगुरोर्मोक्षमार्गप्रणीति ।

नर्ततस्याःसकलरूपध्वसजा स्वात्मलब्धिः ॥

तस्यैवद्यःपरगुरुहिक्षीणमोहस्त्वमर्हन् ।

साक्षात्कुर्वन्नमलरुमिवाशेषतत्त्वानि नाथ ॥ १२० ॥

मोहस्तावदज्ञानं रागादिप्रपञ्चस्तेनाकाताद् गुरोर्मोक्षमार्गस्य यथोक्तस्य
 प्रणीतिर्नोपपद्यते यस्माद्रागद्वेषाज्ञानपरवशीकृतमानसस्य सम्यग्गुस्त्वेना-
 भिमन्यमानस्यापि यथार्थोपदेशित्वनिश्चयासम्भवात् तस्य वितथार्थमि-
 धानशक्यनतिक्रमात् दूरे मोक्षमार्गप्रणीतिर्यतश्च तस्या मोक्षमार्गप्रणीते-
 र्विना मोक्षमार्गो भावनाप्रकर्षपर्यंतगमनेन सकलकर्मलक्षणरूपध्वसन-
 न्यानतज्ञानादिलक्षणा स्वात्मलब्धिः परमनिर्वृत्तिः कस्यचिन्नं वद्यते
 तस्मात्तस्यै स्वात्मलब्धये त्वमेवार्हन् परमगुरुहिः शास्त्रानैः वद्य-
 क्षीणमोहश्चात्वरतः अनिहितस्फटिकमणिक्तासाक्षात्कृताशेषतत्त्वार्थत्वाच्च । न
 ह्यक्षीणमोहः साक्षादशेषतत्त्वानि द्रष्टुं समर्थः कपिशदिवन्नापि साक्षादप-
 रिज्ञाताशेषतत्त्वार्थो मोक्षमार्गप्रणीतये समर्थो न च तदसमर्थः परमगुरुः

भिधातु शक्यस्तद्वेदेति न मोहाच्चरन् परमानि श्रेयसार्थिमिरभिदनीय ।
 कथमेवमाचार्यादय प्रवदनीया स्युरेति चेन् परमगुरुवचनानुमारितया
 तेषा प्रवर्तमानत्वाद्देशतो मोहरहितत्वाच्च तेषा वदनीयत्वमिति
 प्रतिपद्यामहे तत एव परापरगुरुगुणम्नोऽशास्त्रादौ मुनीर्द्रावहितमिति
 व्याख्यानमनुवर्तनीय, पञ्चानामपि परमोष्ठिना गुरुत्वोपपत्तेः कात्स्न्यतो
 देशतश्च क्षीणमोहत्वसिद्धेरशेषनत्वार्थज्ञानप्राप्तिद्वेष्ट यथार्थमिवायित्व
 निश्चयाद्विषयार्थाभिधानशक्तापायान्मोक्षमार्गप्रणीतौ गुरुत्वोपपत्तेस्तत्प्रसा-
 दाद्भ्युत्पन्निश्रेयसप्राप्तेरवश्यमात्रात्तदेवमात्तपराक्षेपा विहिता हितपरी-
 क्षादक्षैर्विचक्षणै पुन पुनश्चेतासि परिमलनायेत्याचक्ष्महे ।

न्यक्षेणात्मपरीक्षाप्रतिपक्ष क्षपयितु क्षमा साक्षात् ।
 प्रेक्षायताममीक्ष्य विमोक्षलक्ष्मीक्षणाय सलक्ष्या ॥ १२१ ॥
 श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतमलिलनिधेरिन्द्वरजोद्भवस्य
 प्रोत्थानारम्भकाले सकलमलमिदं शास्त्रकारैः कृतं यत् ।
 स्तोत्र तीर्थोपमान प्रथितपृथुपथ स्वामिमीमांसितं तत् ।
 विद्यानदैः शक्यं कथमपि कथितं

सत्यवाक्यार्थसिद्धये ॥ १२२ ॥

इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनीन्द्रस्तोत्रगोचरा ।

प्रणीतात्मपरीक्षेयं कुविवादनिवृत्तये ॥ १२३ ॥

विद्यानदहिमाचलमुत्पन्नविनिर्गता मुगभीरा

आत्मपरीक्षाटीका गगनचिरन्तरं जयतु ॥ १ ॥

मास्वद्भामिरदाया कुमतिमतत्वात्तमेदन प्रीति ।

आत्मपरीक्षाकृतितराचर्कं विजयतु ॥ २ ॥

ॐ यजतु विद्यानदो रत्नप्रयभूरिभूरणस्मरत ।

सत्त्वार्थोपतरणे सत्पुण्यं प्रकृतिं येन ॥ ३ ॥

इत्यात्मपरीक्षा समाप्ता ।

